

**AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU**

KAMANDAR ŞƏRİFLİ

MƏTNŞÜNASLIQ
(VII – XIX əsr yazılı abidələri əsasında)

Bakı, "Tural-Ə" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 22 dekabr 2000-ci il tarixli 10 №-li iclasının qərarına əsasən nəşr edilir.

8(09)
XIV 56

24/1804

Elmi redaktorlar:

Filologiya elmləri doktoru

Şamil Cəmşidov,

Filologiya elmləri doktoru

Azadə Musayeva

Rəyçilər:

Filologiya elmləri doktoru

Cənnət Nağıyeva,

Filologiya elmləri doktoru

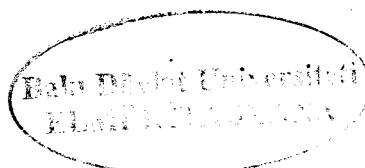
Möhsün Nağıyev,

Filologiya elmləri namizədi

Məmməd Adilov

Xəttatı: Hacı Müzafəddin Əzizov

§ 4702060200 - 2001
104 - 2001

Bu kitab qaynaqları keçmiş yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlı olan çağdaş mətnşünaslıq elminin özülünü təşkil edən klassik mətnşünaslığın öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində mətnşünaslıq elminin qaynaqları və inkişaf mərhələləri, metod və prinsipləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Aparılan tədqiqatların əsasını Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda və bir sıra başqa ölkələrin kitabxanalarında saxlanılan çoxsaylı türkdilli, ərəbdilli və farsdilli yazılı abidələr təşkil edir.

ÖN SÖZ

Keçmiş yüzilliklarda işıqlı zəkaların yaratmış olduqları yazılı abidələrin mətnləri üzərində aparılan kompleks araşdırırmalar nəticəsində meydana gəlmiş, filologyanın ən mühüm və geniş vüsət tapmış müstəqil elm sahələrindən biri də mətnşünaslıqdır. Mətnşünaslıq, afoqrafları əlimizdə olmayan, ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş katib nüsxələrin-də gəlib bizə çatmış orta əsrlərin yazılı abidələrinin mətnlərini araşdırın, müəyyən metod və prinsiplər əsasında həmin abidələrin mətnlərinin tarixini öyrənən, ədəbiyyatşunaslıq, dilçilik, tarix, paleoqrafiya və s. sahələrlə bağlı olan bir elmdir. Mətnşünaslığın əsaslandığı tədqiqat metodu müqayisəli - tarixi araştırma üsuludur. Bu əsula əsasən tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidənin əlyazma nüsxələrinin hər biri ayrılıqda yox, onların hamısı müqayisəli şəkildə, köçürülmə tarixlərinə uyğun araşdırılır. Eyni zamanda tekstoloji tədqiqatlar, mətni araşdırılan əsərin müəllifinin həyatı, yaradıcılığı və dövrü ilə bağlı şəkildə aparılır. Bununla da, əsrlər boyu nüsxədən-nüsxəyə köçürürlərək çoxaldılmış əsərin hansı təhriflərə və dəyişmələrə məruz qaldığı aydınlaşdırılır.

Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də boyuk əhəmiyyət kəsb edən bir elmi sahədir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan tekstoloci tədqiqatların dəqiqliyindən az asılı deyildir. Belə ki, orta yüzilliklərdə yaradılmış əsərlər ayrı-ayrı müəlliflərin dünyagörüşlərini, istedadlarını, bədii sənətkarlıqlarını, elmə verdikləri yenilikləri və s. əks etdirən yazılı abidələr olmaqla bərabər, həm də mədəniyyət tarixini işıqlandıran başlıca məxəzlərdir. Buna görə də, klassiklərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə yaratmış olduqları əsərlərin düzgün elmi mətnlərini tərtib etmək və onları öz müəlliflərinə mənsub etmək, hər şeydən önce ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün öyrənilməsi deməkdir. Bu da mətnşünaslıq elminin əhəmiyyətini səciyyələndirən başlıca məziyyətlərdir. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli rus alimi D.S.Lixaçev mətnşünaslığın rolunu yüksək qiymətləndirərək yazar: "Mətnşünaslıq ədəbiyyat tarixinin əsasıdır. Ayrı bir abidənin mətninin tarixi bütünlükə ədəbiyyat tarixi üçün geniş və ilkin material verir." (211, 30).

Azərbaycanda mətnşünaslıq XIX əsrin II yarısından etibarən bir elmi sahə kimi formalaşmağa başlasa da, onun qaynaqları keçmiş

yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlıdır (273;36). Mətnşünaslıq əvvəlcə elmi - praktiki fəaliyyət sahəsi kimi mövcud olmuş və o da başqa elmlər kimi uzun əsrlər boyu müxtəlif inkişaf mərhələləri keçərək, zəngin baza yaratdıqdan sonra, bir elmi sahə kimi formalasmış, onun nəzəri əsasları və metodologiyası yaradılmışdır. Ə.Mirəhmədovun sözleri ilə desək "belə bir tarixi təkamül yolu Azərbaycan mətnşünaslığı üçün də səciyyəvidir" (79,4).

Orta yüzilliklərdə mətbəə üsulu ilə kitab çapı olmadığına görə, şair, yazıçı və alimlərin yaratdıqları elm və ədəbiyyat abidələri katib nüsxələrində yayılıb, intişar tapıldı. Onların əsərləri müxtəlif məktəblərə ayrı-ayrı ədəbi cərəyanlara və təriqətlərə mənsub olan, bilik səviyyəsi baxımından biri-birindən fərqlənən katiblər və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş yayılarkən müxtəlif xarakterli təhriflərə, ixtisarlara, əlavələrə və s. məruz qalmış və bunun nəticəsində də bir müəllifin ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əsərinin biri-birindən fərqlənən müxtəlif nüsxələri meydana gəlmişdir. Hətta bir sıra Azərbaycan və başqa şərq klassikləri hələ öz sağıqlarında əsərlərinin üzünü köçürən katib və xəttatların əlindən şikayətlənmişlər (140,3-5; 75; 144,16; 116,46-47).

Bu təhrifləri görən və köçürülen əlyazma kitablarına gəlir mənbəyi kimi yox, xalqın mədəniyyət tarixinin başlıca daşıyıcıları kimi baxan orta yüzilliklərin bir sıra qabaqcıl alimləri və ziyanları onların qarşısını almaq və abidələri hər cür təhriflərdən qorumaq və mətnə müdaxilə etmədən orada olan dəyişmələri, əlavələri, ixtisarlari və s. xarakterli təhrifləri islah etmək məqsədilə bir əsərin iki, üç və daha artıq nüsxələri əsasında onun müəllif iradəsinə uyğun mətnini hazırlamağa çalışmışlar. Beləliklə də, çağdaş mətnşünaslıq elminin ilk rüşeymləri və qaynaqları yaranmağa başlamışdır. Hər hansı bir elmin, o cümlədən mətnşünaslığın da indiki və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün onun tarixi köklərini və günümüzdək keçdiyi inkişaf yollarını öyrənmək olduqca zəruridir. Rus ədəbiyyatşünaslığında yazılı abidələrin elmi-tənqidi mətninin tərtibi və nəşrə hazırlanması ilə yanaşı mətnşünaslığın nəzəri problemləri, metod və üsulları hərtərəfli öyrənilərək bir sıra monoqrafik tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Onlara nümunə olaraq, D.S.Lixaçevin "Текстология", Y.I.Proxorovun "Текстология", S.A.Reyserin "Палеография и текстология нового времени", kollektiv əməyin məhsulu olan "Основы текстологии" və başqa tədqiqat əsərlərini göstərmək olar. Rusiyada ayrı-ayrı elmi mərkəzlərdə tanınmış

ədəbiyyatşunas alımlar tərəfindən orta əsr abidələri üzərində aparılmış fundamental tədqiqatlar sayəsində mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi tarixi kökləri, müasir problemləri, metodologiyası və gələcək inkişaf yolları dərindən öyrənilmişdir.

Zəngin bədi və elmi irsə yiylənən Azərbaycan ədəbiyyatının uzun yüzilliklər ərzində yaradılmış ölməz abidələrinin tekstoloji baxımdan araşdırılması və onların elmi tənqid mətnlərinin tərtibi sahəsində alımlarımızın xidmətləri olduqca böyükdür. Məhz onların gərgin və şərəfli eməyi sayəsində Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Şah İsmayıllı Xətainin və neçə-neçə Azərbaycan və başqa Şərq klassikləri əsərlərinin dəyərli elmi - tənqid mətnləri tərtib edilmiş, onların əsasında mükəmməl kütləvi nəşrlər həyata keçirilmişdir. Hər bir əsərin elmi - tənqid mətni tərtib və nəşr edilərkən ona müxtəsər, bəzi hallarda isə nisbətən müfəssəl müqəddimələr yazılmışdır. Bu müqəddimələrdə adətən yığcam şəkildə tədqiqat prosesində müəyyənləşdirilmiş nüsxə fərqləri və araşdırırmalara cəlb edilmiş əlyazma nüsxələri ilə bağlı şəhərlər və izahlar verilmiş, elmi - tənqid mətnin tərtib prinsipləri aydınlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində tekstoloji araşdırırmalar aparan Azərbaycan alımları mətnşünaslığın bu və ya digər məsələləri ilə bağlı müxtəlif elmi və elmi - kütləvi nəşrlərdə çıxış etmişlər. Lakin təəssüfləndirici haldır ki, orta əsr yazılı abidələrinə söykənərək klassik mətnşünaslığın ilkin qaynaqları və inkişaf yolları, onun metod və üsulları hələ indiyədək öyrənilməmişdir. Uzun əsrlərdən bəri zəngin elmi ənənələr yaratmış orta əsr Azərbaycan mətnşünaslığı haqqında heç bir monoqrafik tədqiqat aparılmamış və bu elm sahəsi sistemi şəkildə işıqlandırılmışdır. Nəinki klassik mətnşünaslıq, hətta çağdaş mətnşunas alımların klassik mətnlərin tədqiqi və nəşrə hazırlanması sahəsində əldə elədikləri zəngin təcrübə ümumiləşdirilərək, geniş araşdırırmalarla müasir Azərbaycan mətnşünaslığı və onun nəzəri problemləri də kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bununla da Azərbaycan tədqiqatçıları mətnşünaslığın nəzəri problemlərini öyrənməkdən çox, ayrı-ayrı abidələrin elmi - tənqid mətninin tərtibinə və nəşrinə daha çox yer vermişlər. Beləliklə, Azərbaycan mətnşünaslığı bir növ praktiki fəaliyyətlə əhatə olunmuşdur. Xarici ölkələrdə mətnşünaslığın eynən belə bir vəziyyətdə olması haqqında D.S.Lixaçev demişdir: "Xarici ölkələrdə mətnşünaslıq elminin acınacaqlı vəziyyətinin bir sıra ümumi səbəbləri vardır. Mətnşünaslıq, mətn nəşrinin praktiki məsələ-

lərilə boğulmuşdur. Bu da nəzəriyyənin inkişafına mənfi təsir bağışlayır... Mətnşünaslıq haqqında tədqiqatlar az nəşr olunur." (211,61).

İstər mətnşünaslığın nəzəri problemlərinin öyrənilməsi, istərsə də onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından, klassik mətnlərdə aşkar edilmiş təhriflərin və onları doğuran səbəblərin müəyyənləşdirilərək sistemli şəhər edilməsi, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq elminin özülməni təşkil edən klassik mətnşünaslığın araşdırılması bu elmi sahənin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən isə, belə araşdırırmalar ortacaq Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsinə də əvəzsiz yardım göstərmiş olardı. Belə ki, mətnşünaslıq ədəbi - tənqidi fikirlə bağlı şəkildə keçmiş yüzelliklərin dərin qatlarında meydana gəlmiş, onunla inkişaf edərək zəngin ənənələr yaratmışdır. Bu baxımdan mətnşünaslığın tarixi inkişaf yolunun, onun metod və prinsiplərinin araşdırılması, orta əsr Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrinin ayrı-ayrı mərhələlərində onun hərtərəfli kamil mənzərəsini yaratmaq üçün də böyük imkanlar açır.

Mətnşünaslıq elminin tarixi kökləri və inkişaf yolları, eləcə də onun nəzəri problemləri və metodologiyası yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, həm də ərəb, fars və başqa türk xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında da fundamental tədqiqat obyekti olmamışdır. Bu xalqların mədəniyyətləri, o cümlədən ədəbiyyatları uzun yüzilliklərdən bəri biri-birini qidalandırmaqla qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində yaranmış və inkişaf etmiş, eyni qrafikaya əsaslanmış və biri-birilə çarpazlaşmışdır. Şərq xalqlarının klassik ədəbiyyatı və onun nəzəri məsələləri biri-birinə çox yaxın olduğu kimi, mətnşünaslığın tarixi inkişaf mərhələləri, nəzəri və praktiki üsulları da biri-birinə olduqca yaxındır. Odur ki, bu tədqiqat işi gələcəkdə klassik türk, ərəb və fars mətnşünaslığının nəzəri problemlərinin araşdırılması üçün də yaxşı imkanlar yaradır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq, bu tədqiqat işində, mətnşünaslıq elminin tarixi kökləri və inkişaf yollarının, eləcə də onun metod və prinsiplərinin orta əsrlərin yazılı abidələri əsasında kompleks şəkildə araşdırılması bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu tədqiqat işinin əsasını Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunun xəzinəsində mühafizə olunan çoxsaylı türkdilli, farsdilli və ərəbdilli yazılı abidələr təşkil etmişdir. Bu abidələrin əsas hissəsi Azərbaycan ərazisində, bir qismi isə başqa Şərq ölkələrində

yazılmış və ya köçürülmüşdür. Bunlarla yanaşı başqa Şərqi ölkələrinin əlyazma xəzinələrində saxlanılan bir sıra əlyazmaları da tədqiqata cəlb edilmişdir. Yazılı abidələrlə bərabər orta əsr məxəzləri və çağdaş tədqiqatlar da bu araşdırmlarda istifadə edilmişdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA KİTABI VƏ KİTABXANALARI

Tekstoloji araştırmaların başlıca tədqiqat obyekti, uzun yüzilliliklər boyu katib və xəttatların gərgin əməyinin məhsulu kimi geniş yayılmış əlyazma kitabları olduğundan, hər şeydən öncə əlyazma kitab sənətinin yaranma və inkişaf mərhələləri araşdırılmalıdır. Bununla yanaşı klassik mətnləri nüsxədən - nüsxəyə köçürərək çoxaltılmış və dövrünün bir növ "nəşriyyatları" rolunu oynamış katiblərin, xəttatların, ayrı-ayrı alim və ziyalıların, eləcə də başqa kitabçıların işi ilə yaxından tanış olmaq, onların yaradıcılıq laboratoriyasını dərindən öyrənmək lazımdır. Belə ki, orta yüzilliklərdə yaradılmış, katib və xəttatlar tərəfindən üzləri köçürürlərək geniş coğrafi ərazidə yayılmış mədəniyyət abidələrindən hər hansı birinin tarixi mətni bərpa edilərkən, mətnşunas həmin əsərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə köçürülmüş nüsxələri arxasında dayanan qədim kitabçıları təsəvvür etməli, onların iş prinsipini və şəraitini, ümumi səviyyəsini və abidələrin köçürülməsində güddükləri məqsədləri bilməlidir. Mətnşunas kitabçıların psixologiyasına nüfuz etməli, onların mətnlərdə sərbəst, yaxud qeyri-sərbəst şəkildə yol verdikləri təhriflərin səbəblərini öyrənməlidir. Ümumiyyətlə tədqiqatçı hər bir katibin, yaxud xəttatın fərdi xüsusiyyətlərini nə qədər dərindən öyrənərsə, onun tərtib edəcəyi mətn bir o qədər etibarlı olar. Belə ki, hər bir kitabçı köçürdüyü mətndə özünə xas xüsusiyyətlərdən irəli gələn təhriflər və dəyişmələr etmiş, mətndə öz fərdi izlərini buraxmışdır (211,58).

Bəşər tarixində mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafi yazı və onunla birlikdə əlyazma kitabının yaranması ilə sıx surətdə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə meydana gəlmiş yazı və əlyazma kitabı elmin, maarifin yayılmasına və insan zəkasının inkişafına əsaslı təkan vermiş başlıca qüvvə olmuşdur. "Kitab mədəni irlsin, xalqın mənəvi sərvətinin qiymətli bir hissəsi" (81,XIII) olmuşdur. Hər bir xalqın orta yüzilliklərdə yaratmış olduğu maddi - mədəniyyət abidələri arasında əlyazma kitabı ən şərflili yerlərdən birini tutur.

Əsrlər boyu insan zəkasının məhsulu kimi meydana gəlmiş və XX yüzilliyyədək böyük inkişaf mərhələləri keçmiş əlyazma kitabları bəşəriyyətin böyük tarixi yoldan, əcdadlarımızın təcrübələrindən söz açaraq, bu günkü nəsilləri düşündürür və gələcəyə istiqamətləndirir.

Hələ orta əsrlərdə Şərqiñ görkəmli mütəfəkkirləri mədəni tərəqqidə yazılı abidələrin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər (181,407).

Hər bir xalqın işıqlı zəkalarının yaratmış olduğu mənəvi irs insan cəmiyyətinin arzu və istəklərini, fikir və düşüncələrini, mübarizə və qayğılarını qələbə və məhrumiyyətlərini, eləcə də insanın, onu əhatə edən təbiətin sırlarını öyrənməyə və dərk etməyə doğru yönəldilmiş axtarışlarını və kəşflərini əks etdirən zehni sərvətdir. Bu sərvət yüzilliklər boyu damla-damla toplanaraq bir ümmana - mənəvi sərvət ümmanına çevrilmişdir. Onun hər bir daması (kitabı) keçmiş çağların ədəbiyyatının, tarixinin və elminin, ümumiyyətlə, mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini işıqlandıran sönməz məşəldir. Mənəvi irsin mövzusu insan və onu əhatə edən həyat və təbiətlə bağlıdır. Bu bağlılıqla əlaqədər, istər ölkəmizin hüdudları daxilində, istərsə də onun xaricində Azərbaycan xalqının övladları tərəfindən yaradılmış zəngin mənəvi irs ümumdünya mədəniyyətinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. "Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaradığı mənəvi sərvətlər xəzinəsində böyük və şərəfli yerlərdən biri kitaba məxsusdur. Xalqın bədii, elmi, fəlsəfi dühləsini əks etdirən, onun həyat və mübarizə, sosial və mədəni tərəqqi yolunu işıqlandıran milli Azərbaycan kitabı "möcüzələr möcüzəsi" (M.Qorki) olan ümumdünya kitab mədəniyyətinin qiymətli tərkib hissəsidir" (80,42).

Şərqiñ müsəlman ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda əlyazma kitabı ayrı-ayrı sənət sahiblərinin, daha doğrusu kitab nəşri başlananadək uzun yüzilliklər boyu "nəşriyyat" rolunu oynamış katib, xəttat, müzəhib, rəssam və cildçilərin böyük və gərgin əməyi sayəsində yaradılmışdır. Orta yüzilliklərdə həmin sənət sahibləri hökmardarların himayədarlığı ilə yaradılmış ayrı-ayrı saray kitabxanalarında, mədrəsələrdə, müxtəlif təlim ocaqlarında, məscidlərdə və evlərdə, eləcə də xüsusi kitabxanalarda fəaliyyət göstərmişlər. Beləliklə, Azərbaycan əlyazma kitabı ən qədim dövrlərdən başlayaraq XX yüzilliye qədər uzun və keşməkeşli bir yol keçmişdir.

Azərbaycan əlyazma kitabı mövzu və məzmun baxımından çoxşaxəli və zəngin olduğu kimi onun yaranma tarixi də çox qədimdir. Orta yüzilliklərin ayrı-ayrı məxəzlərindən bizə məlum olan, Azərbaycan ərazisində yaradılmış ilk yazılı abidə "Avesta"-dır (3;31;7;257;103; 214). İslamaqədərki əlyazma kitabının ən dəyərli nümunəsi olan, 21 kitabda toplanmış 815 fəsildən ibarət bu abidə ilk dəfə həxamanilər

dövründə (b.e.ə. VI yüzilliyn sonu - b.e.ə. V əsrin axırı), sonuncu dəfə isə Sasanilərin hökmranlığı illərində sistemə salınaraq, yazıya alınmışdır. Nizami Gəncəvi özünün "İskəndərnamə"sində yazır ki, "... İskəndər atəşpərəstlərin hikmətlə dolu kitablarını yunan dilinə çevirməyə fərman verir" (47,12).

Qobustan qayaları və başqa daşüstü yazılar, şəkillər və təsvirlər, Mingəçevirdəki Alban yazıları və epiqrafik abidələr də qədimdən Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş yazılı abidələrdəndir (175).

"Min beş yüz illik tarixi olan "Kitabi-Dədə Qorqud abidəsi" (104,3) də xalqımızın mədəniyyət tarixində yaradılmış ən qədim kitab incilərindəndir. Müdrilik və hikmət xəzinəsi olan "Oğuznamə" də kitab mədəniyyətimizin ən qədim nümunələrindəndir (46; 32,5-12; 294; 170). "Eramızın VI əsrində "Oğuznamə"nin kitab halında olması haqqındıki tarixi məlumat onun daha əvvəlki dövrlə aid olduğunu söyləməyə haqq verir; belə bir tarixi məlumat vardır ki, XIII əsrдə Misirdə məmlük bəylərinin oxuduğu bir "Oğuznamə" kitabının qirağında VIII ərin birinci yarısında yaşamış, əslən Azərbaycandan olan görgəmli sərkərdə Əbu Müslümün belə bir qeydi varmış ki, bu kitab mənə ulu babam Buxtu xandan qalıbdir. Başqa bir "Oğuznamə" isə IX ərin ilk illəridə fars dilindən ərəb dilinə tərcümə edilmişdir" (32,5).

Göstərilən abidələrlə yanaşı, elcə də 52 hərfdən ibarət olan Alban əlifbasında kitablar yazılıması haqqında verilən bilgiler göstərir ki, hələ qədim Azərbaycanda kitab mədəniyyəti öz dövrünə görə yüksək səviyyədə olmuşdur.

VII yüzillikdə islam dininin qələbəsindən sonra meydana gələn, Qərbdə İspaniyadan tutmuş, Şərqdə Çinə qədər uzanan və özündə ayrı-ayrı xalqları birləşdirən böyük Ərəb Xilafəti bu xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində yeni bir eranın başlangıcını qoydu. İslam dini və qüdrətli Ərəb Xilafəti göstərilən böyük ərazinin xalqlarını və ölkələrini özündə heç də mexaniki surətdə birləşdirməmiş, əksinə onların taleyində dərin və keşkin dönüş yaratmışdır. Sosial münasibətlər və sosial təşkilat formaları yenidən qurulmuş, müxtəlif xalqlara mənsub olan mədəniyyət ənənələri bir məcrraya yönəldilmişdir.

I.Y.Kraçkovski, X.A.Gibb, Y.E.Bertels, İ.P.Petruşevski, M.Mahmudov kimi rus, Avropa və Azerbaycan şərqşünaslarının yazdığı kimi (205,569; 173,36; 158,102; 233,35; 62,5), ümumərəb mədəniyyətinin yaradılmasında Ərəb Xilafətinə daxil olan xalqların, o cümlədən

Azərbaycan və başqa türkdilli xalqların və farsların böyük xidmətləri olmuşdur. Bu xalqların qabaqcıl ziyanlarının ərəb alim və ədibləri ilə yanaşı apardıqları məhsuldar elmi və ədəbi fəaliyyəti nəticəsində çoxtərəfi zəngin mədəni irs yaradılmışdır. Bu zəngin irsin yaradılmasında Azərbaycan xalqının öz payı vardır. "Bütün deyilənlər belə bir möhkəm əqidə yaradır ki, ərəbdilli orta əsr ədəbiyyatı müxtəlif xalqların birgə söyi nəticəsində yaranmış, inkişaf etmiş və formalasılmış qiymətli mədəni irsdir. Bu irsin əsas yaradıcılarından biri də Azərbaycan xalqı olmuşdur" (62,5).

Azərbaycan Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil edildikdən, ərəb dili və qrafikası hökmran mövqe tutduqdan sonra, ölkəmiz öz mədəniyyətinin yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdən başlayaraq anadilli ədəbiyyatımızla yanaşı ərəbdilli poeziyamız da inkişaf edir, bununla da kitab mədəniyyətimiz yenidən özünün çıçəklənmə dövrünü doğru ilk addımları atmağa başlayır. VII əstrin ikinci yarısından başlayaraq, Azərbaycan ədibləri və alimləri öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almağa başlayırlar. Əlyazma kitab mədəniyyəti inkişaf etdikcə zəngin kitabxanalar yaranır, ədəbi və elmi məclislər təşkil olunur, dini mübahisələr eşidilirdi (62,5).

Ərəbdilli ədəbiyyatla yanaşı anadilli bədii və elmi irs də zaman-zaman inkişaf edərək zənginləşirdi. "Oğuznamə" sübut edir ki, IX-XI əsrlərdə - Azərbaycanda ərəb və fars dillərinin zorakı yazılı dil hüququnu ələ keçirdiyi bir vaxtda, hətta çox-çox əvvəllər oğuz dili ədəbi - bədii fəaliyyətdə olmuş, zəngin bəşəri mündərəcəsi, ictimai-tarixi kəsəri, yüksək ədəbi - estetik səviyyəsi ilə seçilən ədəbiyyat yaratmışdır (46,15).

Yuxarıda deyilənləri XI yüzilliin İran şairi Mənuçöhr Damğaninin aşağıdakı beyti də bir daha təsdiq edir:

"Be rah-e torkimana ke xubtər qun,
To şer-e torki bər xan məravo şere güzi" (17,124).
("Mənə o türkmənsayağı çox yaxşı
dediyin türk və oğuz şerindən oxu").

Bələliklə, ərəb əlyazma kitabı ənənələrinin təsirilə Azərbaycanda yeni tipli kitab mədəniyyəti yaranmağa başladı. İslamin muqəddəs kitabı Qurani-kərim müsəlman aləmində kitab mədəniyyətinin yaradılmasında və inkişafında böyük rol oynadığı kimi, kitabların quruluşuna da təsir göstərmişdir. Buna görə də müsəlman şərqində əlyazma kitabı ümumərəb - islam ənənələri zəminində inkişaf etməyə başladı. Lakin

sonraki yüzilliklərdən etibarən Azərbaycanda olduğu kimi başqa müsəlman ölkələrində də özlərinin kitab ənənələri yaranmağa başladı.

Əlyazma kitablarının sürətli inkişafi ilə əlaqədar kitabxanalar və kitab satışı üzrə dükənlər da meydana gəldi. Katiblərin sayının və kitaba tələbatın artması ilə kitab satışı üzrə dükənlər çoxalır, sonralar isə kitab satışı üzrə bazarlar yaranırdı. Şəhərlərin müəyyən küçələrində və bazarlarında kitab satışı təşkil edildiyi kimi, həmin yerlərdə katiblərin, xəttatların, rəssamların və cildçilərin emalatxanaları da fəaliyyət göstərmışdır. Onlar həmin emalatxanalarda birbaşa sıfarişlər qəbul edərək, orada da yerinə yetirəmişlər. Kitab dükənlərində və bazarlarında əlyazma kitabları ilə yanaşı yazı ləvazimatlarının (qələm, kağız, qamış, mürəkkəb, mürəkkəbqabı, qələmdan, qələm biçağı, firça və s.) da satışı təşkil olunarmış. "Türkiyənin şəhərlərinin çoxunda əlyazma kitablarının satışı üzrə ticarət dükənləri var imiş. XVII əsrə İstambulda onların sayı 50 olmuşdur. Bu dövrdə və sonrakı yüzilliklərdə də müəyyən küçələrdə və bazarlarda ayrılmış yerlərdə kitab ticarəti aparılmışdır. Adətən tacirlərin dükənlərinin ətrafında katiblər, cildçilər, əlyazma müzəhhibləri, mürəkkəb və pero hazırlayan ustalar, kağız satanlar və s. yerləşdirilmiş" (180,471).

Ərəb tarixçisi əl-Yaqubinin (IX əsrin II yarısı) verdiyi bilgilərə görə yalnız Bağdad şəhərində yüzdə qədər kitab dükənləri olmuşdur. Həmin dükənlər "Suq əl-vərraqin" ("Katiblər bazaarı") adlanan xüsusi küçədə yerləşibmiş (302,41). A.A.Semyonov yazır ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində də Orta Asiya şəhərlərində belə kitab dükənlərindən ibarət "rastayı - kitabfürüşən" adlanan sıralar olmuşdur (251,90). Bütün Şərqi ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Ərdəbil, Marağa, Şəki, Gəncə, Şamaxı, Bakı və s. kimi mədəniyyət mərkəzlərində də belə kitab emalatxanaları və dükənləri az olmamışdır (196; 183; 78).

Avropa və Rusiyada əlyazma kitabının yaradıcıları olan katib və xəttatların əsas tərkibləri rahiblər, fəaliyyət göstərdikləri yerlər isə monastr və kilsələr olduğundan onların köçürüldükleri abidələrin əsas hissəsi dini xarakterli kitablardan ibarət olmuşdur. Misal kimi göstərmək olar ki, XI əsrə cənubi İtaliyada köçürülmüş əlyazmaların ancaq 3%-i dünyəvi əsərlər olmuşdur. Onun da 2%-i qrammatika və leksikoqrafiyanı, yalnız 1%-ini qədim müəlliflər təşkil etmişdir (133,20).

Yaxın və Orta Şərqdə isə dövrünün hökmdarları və zənginləri öz saraylarında rəssamlıq və xəttatlıq məktəbləri, emalatxanalar və zəngin kitabxanalar yaratmaqla, şairləri və alimləri, katibləri və xəttatları, rəssamları, müsiqiçiləri və başqa mədəniyyət xadimlərini saraylara dəvət edərək, onlara hamilik göstərməklə, elmin müxtəlif sahələrinə dair bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşunaslıq, tarix, fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, nücum və s., - əsərlərin yazılmasını və köçürülməsini sıfariş etməklə, eləcə də poeziya və aşiq məclisləri, müsiqi bayramları keçirməklə elmin, kitab mədəniyyətinin və incəsənətin inkişafına böyük təsir göstərmişlər. Şərqi böyük dühası Nizami Gəncəvinin beş poeması, eləcə də onlarla başqa klassiklərin elmi və bədii əsərləri, dünyanın ən böyük və zəngin kitab xəzinələri və muzeylərini bəzəyən, olduqca ince zövqlə, bədii tərtibatla hazırlanmış və incəsənət əsəri səviyyəsinə qədər yüksəldilmiş nəfis əlyazmaları belə yaranmışdır. Bununla yanaşı saraylarda keçirilən poeziya və müsiqi məclisləri də geniş intişar tapmışdı. Bu məclislərdə saray şairləri öz şerlərini, ozanlar el dastanlarını, xalq nağıllarını və rəvayətlərini oxuyar və danışarmışlar. "X əsrən etibarən Azərbaycanda saray ədəbiyyatı inkişaf edir. Saray ədəbiyyatında dini mövzularla bərabər, dünyəvi mövzular da mühüm yer tuturdu. Ölkədə baş verən tarixi hadisələr, ayrı-ayrı hökmdarların tərifi bu ədəbiyyatın əsas mövzusunu genişləndirir, dünyəvi ədəbiyyatın inkişafına kömək edirdi" (7,58).

Bu hal bütün müsəlman ölkələrində mövcud olan hökmdarların, şahzadələrin və əyanların saraylarında bir ənənəyə çevrilmişdi. "Bir sıra ortaçağ müəlliflərinin, - Dust Məhəmməd Hərəvi, Qazi Əhməd Qumi, Mustafa Əli Çələbi, İskəndər Münçi Türkmen və s., - əsərlərindən görünür ki, XY-XVII yüzilliklərdə o dövrün ayrı-ayrı hökmdarlarının və onların valilərinin, eləcə də şahzadələrinin sarayları kalliqrafiya, təsviri incəsənət, müsiqi və poeziya mərkəzləri olmuşdur. Feodal zadəganları təsviri incəsənəti və kalliqrafiyanı poeziya, müsiqi və vokal-rəqs incəsənəti ilə eyni dərəcədə qiymətləndirmişlər. Kalliqrafiya və təsviri incəsənət hökmdarların özlerinin də sevimli məşguliyyəti olmuşdur" (197,4).

Hətta Harun ər-Rəşid dövründə xilafət saraylarında bir növ müsiqi festivalları da keçirilmişdir. Belə ki, Harun ər-Rəşidin hökmranlığı illərində sorğu və müzakirə yolu ilə ən yaxşı ərəb mahnısının müəy-yənləşdirilməsi üzrə bir növ müsabiqə keçiriləmiş. Ən yaxşı mahnilər

bir neçə mərhələdən sonra müəyyənləşdirilmiş. Birinci mərhələdə yüz ən yaxşı mahni seçilmiş, ondan sonra yüz mahnidan onu, daha sonra on mahnidan üçü və nəhayət axırıncı mərhələdə üç mahnidan biri seçilmiş (266, 12-13).

Orta əsrlərdə əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində böyük şöhrət tapmış Təbriz, Marağa, İstanbul, Ərdəbil, Qəzvin, Bağdad, Herat, Şiraz, İsfahan, Buxara, Səmərqənd və başqa şəhərlərdəki xəttatlıq və miniatür məktəblərində Şərq, o cümlədən Azərbaycan kitab mədəniyyətinin ən nadir inciləri yaradılmışdı. Həmin əlyazma inciləri demək olar ki, dünyanın bütün qitələrinə yayılmışdır. Azərbaycan əlyazma kitabı da yalnız ölkənin coğrafi ərazisində məhdudlaşaraq qalmamış, dünyanın London, Paris, Nyu-York, Kembriq, Drezden, Vatikan, Belqrاد, Praqa, Moskva, S.-Peterburq, Daşkənd, Tbilisi, Qahirə, Dəməşq, Bağdad, Tehran, İstanbul, Kəraçi, Kabul, Dehli və onlarla başqa mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxana və müzeylərində, eləcə də şəxsi kolleksiyalarda özünə şərəfli yer tutmuş, Avropa, Asiya, Amerika və Afrika qitələrindəki şərqşünasların tədqiqat obyekti nəçərvişmişdir.

Ayrı-ayrı yüzilliklərdə şairlər, ədiblər və alimlər tərəfindən yaradılmış mədəniyyət abidələrini çoxaldaraq yaymış və kitab mədəniyyətinin ölməz nümunələrini dövrümüzədək gətirib çatdırmış katiblərin, xəttatların, rəssamların və başqa sənət adamlarının fəaliyyəti həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Orta əsrlərdən bu günədək onların sənətinə həsr edilmiş cild-cild əsərlər yazılmışdır. Bu sənətlə nəinki adı adamlar, hətta hökmardalar və şahzadələr də məşğul olmuş və bu sənətə dərindən yiyələnməyə çalışmışlar. Qazi Əhməd özünün "Kalliqraf və rəssamlar haqqında traktat" adlı əsərində yazar ki, Kamaləddin Behzad Heratdan Səfəvilər sarayına gələrkən, ustad Sultan Məhəmməd Şah İsmayııl Xətainin kitabxanasında gənc Təhmasibə təsviri incəsənəti öyrədirdi (194, 182-183). Bu baxımdan "Şah İsmayıılın oğlu Bəhram Mirzənin və nəvəsi İbrahim Mirzənin adları tarixdə xüsusi yer tutur. Bəhram Mirzə bir xəttat, şair, rəssam və musiqiçi kimi dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən idi. Onun çox zəngin kitabxanasında zəmanəsinin görkəmli şair, rəssam, xəttat və başqa sənətkarları fəaliyyət göstərirdi. Şahzadə İbrahimin kitabxanasında dövrünün ən qüdrəti sənətkarı - xəttat Rüstəm Əli, onun oğlu Mühib Əli, Ələsgər Müsəvvir

və başqaları cəmləşmişdi. Bu kitabxanada üç min cild kitab vardır" (58, 6-7).

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində bir sıra şair və alimlər də katiblik və xəttatlıq sənətilə məşğul olmuşlar (248; 237; 58; 8; 196). "Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan kitabının inkişafında həm bir alim, müəllif, şair, həm də bir xəttat kimi iştirak edirdi. Onun xətti ilə 1848-ci ildə Tiflisdə yazılmış Mirzə Adığözəlin "Qarabağnamə"si Leninqrad Şərqşünaslıq institutunda saxlanılır" (80,47).

Mirzə Şəfi Vazeh də dərs deyərkən tələbələrin gözəl xətt ilə yazmasına böyük əhəmiyyət vermişdir. Mirzə Fətəli Axundov kalliqrafiya üzrə öz təlimini ondan almışdır (29,377).

Bir sıra hallarda isə bütöv bir ailənin bütün üzvləri kitab "nəşri" ilə məşğul olmuşlar. Belə ki, evdə arvad - katib, ər - miniatürist rəssam, qız - əlyazma kitabının tərtibatçısı, oğul isə cildçi kimi fəaliyyət göstərmişdir (133, 23). Əlyazma kitabının təşəkkül tapmasında və tərəqqisində belə ailələr az olmamışdır (387).

XIX əsrin görkəmli ədəbiyyatşunas alimi və kitabşunası Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə və onun övladlarının da əlyazma kitab mədəniyyətimizin inkişafında əməkləri əvəzsizdir (237). Əbdülqəni Nuxəvi geniş ensiklopedik biliyə yiyələnən alim və maarifçi müəllim olmaqla bərabər həm də gözəl, peşəkar katib olmuşdur. Əsasən nəsx və nəstəlik xətt nümunələri ilə onun qələmindən çıxmış hər bir əlyazma kitabı böyük sənətkarlıqla yazılmış və xüsusi estetik zövqlə tərtib olunmuşdur. Hal-hazırda Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan 300-dən çox adda Azərbaycan və başqa Şərq klassikləri əsərlərinin əlyazmaları Əbdülqəni Nuxəvinin ecazkar qələminin məhsuludur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də bu onun qələmindən çıxmış əlyazmaların hamısı deyildir. Onun qələmindən çıxmış neçə-neçə yazılı abidələr gəlib bize çatmamışdır. Onun əli ilə köçürülmüş və hal-hazırda Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan əlyazma kitabları və topluları, eləcə də bir sıra tarixi sənədlər (423; 424; 425; 426; 427; 428; 429; 430; 431; 432; 433; 434; 187; 198; 49) öz elmiliyi, bədii tərtibatı, mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliliyi ilə fərqlənir. Yalnız B-733 şifrəli əlyazma toplusuna humanitar və təbiyyat, eləcə də ilahiyyat elmlərinin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş onlarla əsərin Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən tədqiq olunmuş mətnləri daxil edilmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə müəllimlik etdiyi Əlican bəy Nuxəvinin xüsusi mədrəsəsində (538,2 a) xəttatlığı bir fənn kimi tədris etmiş və bu fənnə dair "Məcmə xoş xətt" (422,47 a) adlı dərslik də yazmışdır. Alimin bu dərs vəsaiti dövrümüzədək gelib çatmamışdır. Lakin tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, o bu dərs vəsaitinə ərəb qrafikası əsasında Şərqdə vüsət tapmış ayrı-ayrı xətt nümunələrini daxil etmiş və onların hər birinə ayrıca izahatlar yazmışdır. Alime görə gözəl və səliqəli yazı stili insanın xarakterinə və inkişafına müsbət təsir göstərən, insanda yaxşı həyatı vərdişlər yaradan bir amildir.

Əbdülqəni Nuxəvi yuxarıda deyildiyi kimi xəttatlıqa bir fənn kimi xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, yazdığı kitablarda əsasən nəsx, nəstəlik, təliq və başqa xətt nümunələrindən istifadə etmiş və onları heç kəsə bənzəməyən, sırf özünə xas bir üslubda, yüksək incəlik və gözəlliklə yazmışdır. Alim hər hansı bir əsərin üzünü köçürərkən müxtəlif rəngli mürəkkəblərdən və ayrı-ayrı ölçülü qələmlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Əsərin mətnini həmişə qara mürəkkəblə yazsa da, onun bölmələrinin, fəsillərinin, mövzularının və s. adlarını ayrı-ayrı rəngli mürəkkəblərlə, nisbətən iri şriftlərlə yazmışdır. Bu da onun əlyazmalarına xüsusi estetik gözəllik verməklə bərabər, həm də oxucunun əlyazmadan istifadə etməsini xeyli asanlaşdırır. Belə ki, bu və ya digər əsərdən istifadə edilərkən, onun istənilən bölməsini, fəsli və ya mövzusunu asanlıqla tapmaq olar. Nümunə olaraq göstərmək olar ki, o, B-733 və M-64 şifrələri altında mühafizə edilən əlyazma toplularının yazılımasına ancaq qara və qırmızı mürəkkəblərdən istifadə etmişə, B-769 və B-612 şifreli əlyazma məcmuələrinin hər birinin yazılımasında beş müxtəlif rəngli mürəkkəbdən faydalananmışdır. Bu mürəkkəblərin əksəriyyətini özü hazırlamış və onların bəzilərinin hazırlanma qaydalarını və reseptlərini B-5545 şifreli əlyazma toplusunda qeyd etmişdir (434; 281 b).

Yuxarıda göstərildiyi kim Əbdülqəni Nuxəvi əsərlərin üzünü köçürülməsində müxtəlif ölçülü qələmlərdən istifadə etmişdir. Bəzi əlyazmalarını adı ölçülü şriftlərlə yazdığını halda, bəzi əlyazmalarını isə, kağıza qənat məqsədilə adı gözə oxunması çox çətin olan xırda, narın və incə xətt ilə köçürmüştür. Bunlara misal olaraq M-64 və B-612 şifreli əlyazma toplularını göstərmək olar. Bu topluların hər birinə daxil edilmiş əsərlərin mətnləri olduqca xırda şriftlərlə yazılmasına baxmaraq, onlar çox oxunaqlı və ayındır.

Əbdülləqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə katiblik sənətini özünün yeganə oğlu Abdullaya da öyrətmişdir. Abdulla da öz növbəsində Azərbaycan əlyazma kitabının inkişafında az iş görməmişdir. Onun qələminin məhsulu olan və hazırda Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan B-542, B-115, B-1355, B-1477, B-2345, B-2348 və başqa əlyazmalarından aydın olur ki, o, mahir katib olmaqla bərabər, həm də dərin bilikli bir alim kimi tanınmışdır. Demokrat yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyev ərəb dili üzrə öz təhsilini Abdullanadan almışdır. Sonralar katiblik sənətini Abdullanın oğlanları Nur Məhəmməd və Molla Baba davam etdirmişlər. Xüsusən Molla Baba Mahir xəttat və rəssam olmuşdur.

Azərbaycan kitab mədəniyyətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Mir Mövsüm Nəvvabdır (1833-1919). O xalqımızın mədəniyyət tarixinə şair, filoloq, rəssam, xəttat və müsiqişunas kimi daxil olmuşdur. O, elmi və bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, kitabçılıq işinə böyük maraq göstərmiş, əlyazma kitab mədəniyyəti ənənələrinin davam etdirilməsində və litoqrafiya üsulu ilə kitab çapçılığı sahəsində diqqətəlayiq fəaliyyət göstərmişdir. O, Şuşada qiraətxana, "üsuli-cədид" məktəbi, mətbəə və cildxana açmışdır. M.M.Nəvvab mahir rəssam olduğundan öz xətti ilə köçürüyü əlyazma kitablarını bədii tərtibatla hazırlayaraq, onları müxtəlif Şərq ornamentləri ilə bəzəmiş və əsərlərin süjetləri ilə bağlı miniatürlər çəkmişdir. Onun bədii tərtibatla hazırladığı belə əlyazma kitablarından biri "Bəhrü-l-həzən" ("Qəm dəryası") adlı yazılı abidədir. 1864-65-ci illərdə o, bu əlyazma kitabı üzərində işləyərək, onu ornamentlərlə bəzəmiş və əsərin süjeti ilə bağlı bir sıra miniatürlər çəkmişdir. Onun nəfis xətlə yazdığı əlyazmaları və şəxsi mətbəəsində litoqrafiya üsulu ilə çap etdirdiyi kitabların bədii tərtibatı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvələrində Azərbaycanda təsviri sənət və kitab tərtibatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Alimin əlyazmalarının və litoqrafiya üsulu ilə çap etdirdiyi kitabların bir qismi hal-hazırda Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılır.

Orta çağlarda katiblik o qədər şərəfli və təqdir olunan bir sənət növü olmuşdur ki, onunla nəinki yalnız peşəkarlar, hətta bir sıra ədiblər və ziyalılar da məşğul olmuş və "katib" sözünü özlərinə təxəllüs kimi qəbul etmişlər. Onlara nümunə olaraq, bütün Şərqdə, eləcə də Avropada böyük şöhrət tapmış "Kəşf öz-zünūn an-əsəri" al-kutub və-l-funun"

əsərininin müəllifi Katib Çələbi adı ilə məşhur oluş Hacı Xəlifə və "Kitabu-l-əğənə" adlı çoxcildli antaloqianın müəllifi Əbu-l-Fərac əl-İsfahani əl-Katib və onlar kimi neçə-neçə tanınmış ədibləri göstərmək olar.

Hökmdarlardan kifayət qədər məvacib alan və saraylarda fəaliyyət göstərən bu sənət adamları bütün bilik və bacarıqlarını səfərbər edərək, şahların sıfariş etdikləri hər bir əlyazma kitabı üzərində illərlə işləməli olmuşlar. Sıfariş olunmuş kitab istər məzmun baxımından, istərsə də tərtibat baxımından hökmdarların adına və onun saray kitab xəzinəsinə layiq olmalı idi. Sıfariş olunmuş belə kitablar öz tərtibatı, kalliqrafik xətti, miniatürləri və cildləri ilə başqalarından fərqlənməli, təkrarsız incəsənət abidəsi səviyyəsinə yüksəldilərək, kitab xəzinəsinə əvəzsiz incilərinə çevriləməli idi. Buna görə də "əlyazma kitabı gərgin, çoxcəhətli bir əməyin" (81,XX) məhsulu kimi meydana gəlmüşdir.

A.Y.Qaziyev yazar ki, "Feodal cəmiyyətinin hökmranlıq edən hissəsinin nümayəndələri əlyazma kitabının bədii tərtibatına böyük fikir verirdilər - mahir xəttatlar, rəssamlar tərəfindən uzun müddət ərzində yaradılan bahalı əlyazmaların əsas sıfarişçiləri məhz hökmdarlar, şahzadələr və əyanlar olmuşlar. Əlyazma və miniatürlü bədii tərtibatlı kitabların yaradılmasında iştirak edən bütöv sənətkarlar ştatı adətən saray kitabxanalarında olan emalatxanalarda yerləşmiş. Bu sənətkarlar eyni zamanda sex təşkilatlarında yerləşərək, fərdi qaydada da işlər görmüşlər" (197 3-4; 196,22).

Budaq Qəzvini özünün "Cavahir əl-əxbər" (H. 984 - mil. 1576-ci ildə yazılıb) əsərində yazar ki, müasiri görkəmli xəttat Qasim Şadişah "adətən gündə beş beyt yazırı" (389, 110 b). Qazi Əhməd Qumi özünün "Gülüstani-hünər əsərində" yazar ki, Buxara xanı Abd əl-Əziz (1645-1680) sıfarişi ilə saray xəttatı Hacı Yadqar Hafizin "Divan"ını yeddi ilə başa çatdırılmışdır (286,90).

Eyni fikri Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin Londonda saxlanılan bir nəfis tərtibatlı nüsxəsi haqqında da demək olar (195). Səfəvilərin saray kitabxanası üçün hazırlanmış bu nüsxə üzərində Təbriz miniatür məktəbinin məşhur xəttatı Mövlənə Nizaməddin Şah Mahmud Nişapuri və görkəmli bədii təsviri incəsənət ustalarından beş nəfəri, - Sultan Məhəmməd, Ağa Mirik, Mirzə Əli, Müzəffər Əli və Mir Səid Əli, - dörd il bu əlyazma kitabı üzərində işləməli olmuşlar. Əlyazmanın sonluğunda yazdığını görə Şah Mahmud Nişapuri Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin

əlyazmasına hicri 946-cı ilin cumadə-s-səni ayında (oktyabr-noyabr 1539-cu il miladi) başlamış və hicri 949-cu ilin şəvval ayında (yanvar-februal 1543-cü il miladi) tamamlanmışdır. Şah birinci Təhmasibin saray kitabxanasında "Qızıl qələm" ləqəbilə şöhrət tapmış Şah Mahmud və yuxarıda adları çəkilən beş rəssamın Nizami "Xəmsə"sinin göstərilən əlyazması üzərində apardıqları birgə, çoxillik gərgin və səmərəli əməkləri sayəsində orta əsr Azərbaycan əlyazma kitabının şah nüsxələrindən biri yaradılmışdır (195; 196, 8a). Burada yazılı abidənin mətni, bədii kalliqrafik xətti, miniatürleri, bəzək hissələri, kağızı və s. biri-biri ilə üzvü surətdə bağlı olub, biri-birini tamamlayır. Təsadüfi deyildir ki, bu əlyazmanın öyrənilməsinə istər Azərbaycanda, istərsə də xarici ölkələrdə bir neçə tədqiqat işləri həsr olunmuşdur (385; 195; 369). Bəzi hallarda isə əlyazma kitab sənətinin ən mahir ustaları, hökmədarların sıfariş etdikləri əlyazma abidələri üzərində bir neçə onilliklər boyu işləməli olmuşlar. Budaq Qəzvininin verdiyi məlumatə görə, 1537-ci il tarixli Firdovsinin "Şahname" əsərinin məşhur əlyazma nüsxəsi şah Təhmasibin sıfarişi ilə hazırlanmış və bu nüsxə üzərində saray kitabxanasında fəaliyyət göstərən emalatxananın katib və xəttatları 30 il işləməli olmuşlar (389; 8a, III).

Əlyazma kitab mədəniyyəti tarixindən belə misallar çox göstərmək olar, lakin elə yuxarıda verdiyimiz nümunələr ümumi təsəvvür yaradır və aydın olur ki, istər ümumi istifadə məqsədilə, istərsə də şahların, bəylərin, xanların və başqa mənsəb sahiblərinin sıfarişilə hazırlanmış hər bir yazılı abidə böyük zəhmət və əmək sayəsində meydana gəlmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii tərtibatla hazırlanmış əlyazma kitablarının kalliqrafik xətt nümunələrinə sərf olunmuş əmək və vaxt heç də rəssamların miniatürlərə sərf etdikləri müddətdən və zəhmətdən az olmamışdır. Digər tərəfdən heç də bütün katiblər və xəttatlar bir əsərin köçürülməsinə illərlə vaxt sərf etməmişlər, yəni daha sürətli yanan xəttatlar da olmuşdur. Bir gün ərzində beş-altı yüz, min, min beş yüz, hətta iki min beyt yazan xəttatlar da olmuşdur (283, 275; 284, 619; 292; 194, 131; 286, 59).

Saraylarda fəaliyyət göstərən və Azərbaycan əlyazma kitablarının təkrarsız nümunələrini yaranan sənət adamları ilə yanaşı, bu sahədə məscid hücrələrində, məktəb və mədrəsələrdə, eləcə də fərdi şəkildə evlərdə fəaliyyət göstərmiş katib və xəttatlar da az iş görməmişlər. Əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişafında və zənginləşdirilməsində,

eləcə də onun geniş xalq kütləsi arasında yayılmasında onların xidmətləri əvəzsizdir. Onlar fərdi şəkildə, yaxud öz müəllimlərinin rəhbərliyi altında hazırladıqları tədris vəsaitlərinə ayrı-ayrı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini, şair və alımların qısa həcmli əsərlərini, yaxud onların ixtisarla verilmiş variantlarını daxil etmişlər. Hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar institutunda istər Azərbaycan, istərsə də başqa müsəlman Şərqi ölkələrinin mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi baxımından son dərəcə dəyərli olan yüzlərlə belə əlyazma məxəzləri saxlanılır. Dərs vəsaiti kimi məktəb və mədrəsələrdə, eləcə də ayrı-ayrı müəllimlər və ziyahilar tərəfindən hazırlanmış həmin əlyazma kitablarına bədii ədəbiyyata, poetikaya, dilçiliyə, fəlsəfəyə, məntiqə, tarixə, riyaziyyata, astronomiyaya, islamşünaslığa və başqa elm sahələrinə aid Azərbaycan və digər Şərqi müəlliflərinin əsərləri daxil edilmişdir. Şərqdə və dünyada böyük şöhrət tapmış klassiklərin əsərləri ilə yanaşı, hələ elmi və bədii irsleri az öyrənilmiş, yaxud heç öyrənilməmiş İbrahim əl-Ərəsi əş-Şekəvi, Əhmədi Təbrizi, Vəhid Təbrizi, Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdürəhman əl-Qəzyini, Hənəfi Məhəmməd əl-Qarabağı ət-Təbrizi, Hüseyn əl-Hüseyni əl-Ərdəbili əl-Xalxali, Cəmaləddin Ərdəbili, Şihabəddin Sührəverdi, Müinəddin Əbu Nasr Əhməd bin Əbdürəzzaq ət-Təntarani əl-Marağı, Nəcməddin Qəzvini, Yusif Muskuri Şirvani, İsa Məğribi Təbrizi və başqaları kimi alim və ədiblərin əsərlərinə həmin əlyazmalarında xüsusi yer verilmişdir. Eləcə də məhz bu dərsliklərin sayəsində bir sıra müəlliflərin əsərlərinin yeganə nüsxələri gəlib dövrümüzə çatmışdır (465, I-II b; 452; 453; 476; 477). Odur ki, məktəb və mədrəsələrdə tərtib edilmiş əlyazma kitabları öz sadəliyi ilə saray kitabxanalarında hazırlanmış bədii tərtibatlı nəfis yazılı abidələrdən fərqlənsə də, bu mədəniyyət ocaqlarının mənəvi irsimizin qorunub saxlanmasında və tədrisində xidmətləri əvəzsizdir. Məktəb və mədrəsələrdə işləyən kitab sənətkaraları dərsliklərlə yanaşı müxtəlif şairlərin və alımların ayrı-ayrı əsərlərinin nüsxədən-nüsxəyə köçürülrək yayılmasında da az iş görməmişlər. "Kitab sərvətinin zənginləşdirilməsində məktəb və mədrəsələrin rolu ayrıca qeyd edilməlidir" (81, XXII).

Katiblərin, xəttatların, rəssamların, cildçilərin və başqa sənət adamlarının kitabçılıq üzrə fəaliyyət göstərdikləri yerlər (saraylar, mədrəsələr, dükənlər, evlər və s) müxtəlif olduğu kimi, onların iş şəraiti də biri-birindən fərqli olmuşdur. Sarayda köçürülmüş əlyazmaların kağızları və başqa materialları daha keyfiyyətli növlərdən olmuşsa, mədrəsə-

lərdə, xüsusi dükan və evlərdə yazılmış kitabların materialları adı növlərdən olmuşdur. Ona görə də, dövrümüzədək gəlib çatmış əlyazmalar arasında, saraylarda köçürülmüş kitabların ümumi vəziyyəti o birlərindən daha yaxşıdır. Adı əlyazmaları həm də lazımı şəraitdə və binalarda saxlanılmadığından cildləri və vərəqləri rütubətdən saralmuş, ayrı-ayrı həşaratların təsiri, eləcə də daha çox istifadə nticəsində dağılmış və xarab edilmişdir.

Əlyazma abidələri üzərində aparılan araşdırımlar göstərir ki, orta yüzilliklərdə əlyazma kitabının köçürülməsi işi əsas iki üsulla həyata keçirilmişdir:

Birinci üsul - Bu halda peşəkar, yaxud həvəskar katib və xəttat seçdiyi əsərin mətnini müəllif nüsxəsindən, ya da katib əlyazmasından, heç kəsin köməyi olmadan başqa bir nüsxəyə köçürür. Bəzi hallarda katib və xəttat əsərin mətnini köçürüüb, başa çatdırıldıqdan sonra, köçürüyü nüsxəni köçürürlən nüsxə ilə yoxlayaraq, buraxılan xətaları islah etmişdir.

İkinci üsul - Bu halda müəllim, şeyx, yaxud alim öz tələbələrinə, üzü köçürülcək əsərin mətnini imla edir, onlar isə yazırlar. Bir əsərin bir neçə nüsxəsi lazım gəldikdə, yaxud tələbələr katiblik sənətinə öyrədilərkən bu üsuldan istifadə edilmişdir. Bu üsul adətən mədrəsələrdə və məscidlərdə tətbiq olunmuşdur. Eyni zamanda, müəllimlərin hazırladıqları dərs vəsaitlərini çoxaltmaq və tələbələrin ehtiyaclarını təmin etmək lazım gəldikdə bu üsuldan istifadə etmişlər. Bu zaman katiblərin sayı tələb olunan nüsxələrin sayına bərabər olmalı idi. Üzü köçürürlən əsəri, yaxud dərsliyin mətni başa çatdırıldıqdan sonra, köçürülmüş nüsxələr köçürürlən nüsxə ilə müqayisəli şəkildə, müəllimin rəhbərliyi altında yoxlanılmışdır.

Katib və xəttatların bir qismi deyildiyi kimi şahların və zادəganların saraylarında köçürdükləri əlyazmaların müqabilində aylıq yaxud illik maaş almışlar. Hətta bəzi şahlar xüsusi sıfariş etdikləri hər bir əlyazma kitabı üçün, katiblərə və xəttatlara ayrıca mükafatda vermişlər. Onların digər qismləri üçün isə kitabçılıq əsas gəlir mənbəyi olmuşdur. Bu qəbildən olan katiblər və xəttatlardır köçürdükləri əsərlərin əlyazmalarını dükan və bazarda sataraq, onun pulu ilə yaşamışlar. Həvəskar katiblər və alımlər isə xoşlaşıqları, yaxud onlara lazım olan əsərlərin üzlərini köçürərək, öz kolleksiyalarında toplamışlar.

Katiblik işi nə qədər şərəfli peşə olsa da, bir o qədər də çətindir. Bu peşə katib və xəttatdan böyük səbr və zəhmət, yüksək səviyyəli bilik və bacarıq, gərgin və diqqətli əmək və s. tələb edirdi. Əlyazma kitablarının sonluqlarında katiblərin və xəttatların yazdığı qeydlər bunu əyani surətdə eks etdirir:

Çox əmək, zəhmət çəkib gördüm ələm,
İndi uş təmmət deyib saldin qələm (435).

"Ərəb xəttati əd-Dəkkən yuxuda öldüyünü və cənnətə düşdüyünü görür. Cənnətə ayaq qoyan kimi arxası üstə yerə sərildim, ayağımı ayağımın üzərinə aşırıb qışqırdım: "Allah, çox şükür ki, nəhayət yazmaq əzabından azad oldum"" (357, 12).

Yaxud onlar şəraitlərinin pisliyindən şikayətlənmişlər:

Bunu yazdım qış idi,
Qələmim qamış idi.
Oxuyan məzur tutsun,
Əlim üzümüş idi (81, XXI)

Göstərilən misallardan da aydın olur ki, katiblər və xəttatlar bu gün istifadə edilən mətbəə avadanlığını əvəz edərək, gecə-gündüz miz arxasında durmadan yazımiş, elmimizin, tariximizin və ədəbiyyatımızın yüzilliliklər boyu keçdiyi yolun nurlu abidələrini çoxaldaraq, geniş yaymışlar. Onlar günəşin şahmar istiliyində və qışın şaxtalı günlərində də, bütün həyatlarını həsr etdikləri bu şərəfli sənətdən ayrılmamışlar. Onlar bu əzab-əziyyətin qarşısında yazdıqları kitablar üçün heç də böyük təmənnada olmamışlar. Onlar bunu köçürdükleri kitabların sonluqlarında belə ifadə etmişlər:

Təmənna katibə sizdən duadır,
Gunahı əfv edən bari xudadır.
Tamam oldu kitabın intihası,
Təmənnadır katibə xələt bahası.
Əgər göndərilsə bir xələt bahası,
Gedər onun qəlbinin qarası (405, II b).

Əlyazma kitabları üzərində aparılmış araşdırımlar və bir sıra məxəzlər göstərir ki, bu və ya digər müəllifin əsəri yeni nüsxəyə köçürülrək onların bəzilərində titul vərəqi ağ buraxılmış, əsərin köçürülməsi başa çatdırıldıqdan sonra, titul vərəqində əsərin ünvanı yazılmışdır. Belə əlyazmalarda əsərin ünvanı, mətnin yazılmasında istifadə edilmiş xətt növündən fərqlənən başqa, daha gözəl və kalliqrafik xətt növü ilə, iri şriftlərə yazılmışdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, bəzi şeyxlərin, peşəkar katiblərin köçürdükləri əlyazmaların ünvanının yazılması, gözəl kalliqrafik xətti olan katiblərə, yaxud tələbələrə tapşırılmışdır. Buna nümunə olaraq, XIV əsrə köçürülmüş, Əhməd bin Hüseyn bin Yusif əl-Çarpərdinin "Şərh əş-Şafiyə fi-s-sarf" və Əhməd bin Əli bin Mahmud Cəlaləddin əl-Qucduvaninin "Şərh əl-kafiyyə fi-n-nəhv" əsərlərinin ünvanlarını göstərmək olar. Bu əsərlərin mətnləri adı nəsx xətti ilə köçürülmüşsə, onların ünvanları iri şriftlərə gözəl kalliqrafik nəsx xəttisə yazılmışdır (442, 131 b; 443, 1b). Buna misal olaraq, Azərbaycan əlyazma kitablarından çox nümunələr göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitabın ünvanı bəzi hallarda titul vərəqində yox, birbaşa, əsərin mətninin birinci səhifəsinin yuxarı hissəsində yazılır. Bədii tərtibatlı kitablarda əsərin ünvanı adətən müxtəlif Şərq ornament və naxışları içərisində qeyd edilir. Bir sıra hallarda kitabın ünvanı ilə birlikdə həmin əsərə yazılmış şəhərlər və haşıyələrin adı və müəllifi, eyni zamanda əsərin müəllifinin doğum və ölüm tarixləri də göstərilir. Bəzən isə katib titul vərəqəsində müəllifin tam adını yazmadan, onun təxəllüsünü yazımaqla kifayətlənmişdir. Bununla bərabər titul vərəqində, əlyazmanın kimin kolleksiyasına daxil olduğu, yaxud hansı kitabxanada vəqf olunduğu qeyd edilir və vəqf kitabxanasının, yaxud kolleksiya sahibinin möhtürü vurulur (223).

Əsərin mətni adətən bəsmələ ilə başlayır. Bəsmələdən sonra həmd və təsliyə gəlir. Əmmə bəd ifadəsindən sonra əsərin müəllifi və adı, əsərin mövzusu, hansı sahəyə həsr olunduğu, onun yazılmasında hansı məxəzlərdən istifadə edildiyi, əgər əsər kiminsə xahişi və ya sıfarişi ilə yazılıbsa onun adı və s. məlumatlar qeyd edilir. Burada bəzi hallarda mətndə istifadə edilmiş şərti işarələrin şəhəri də verilir. Müqəddimə başa çatdırıldıqdan sonra əsərin birinci fəsili başlayır.

Əsərin fəsilləri, babları, kitabları və onların adları nisbətən iri şriftlərə, çox hallarda isə rəngli mürəkkəblərə yazılsın. Şərh və haşıyələrin mətnlərində istifadə olunmuş قال، قول، قوله، قولك tipli sözlər də

nisbətən iri şriftlərlə, çox hallarda isə rəngli mürəkkəblərə qeyd edilir. Mətnədə şərh olunan cümlə, ifadə və sözlərin də üstündən rəngli mürəkkəblə xətt çekilir. Bununla yanaşı mətnədə istifadə edilmiş tekstoloji işarələr də əsasən rəngli mürəkkəblərlə göstərilmişdir. Mətnin kənarlarında buraxılmış ağ haşiyələrdə əsərlə bağlı şərhər və izahlar, mətn başqa nüsxələrlə müqayisəli surətdə tədqiq olunubsa nüsxə fərqləri, hətta, bəzi hallarda əsərin fəsilləri də qeyd edilir. Bununla yanaşı oraya həm də əsərin özünə yazılmış şərh və ya haşiyənin mətnlərinin ayrı-ayrı klassiklərin əsərlərindən parçalar, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri də yazılır. Bir sıra hallarda isə, şairin "Divan"ının haşiyələrinə onun başqa böyük həcmli əsərlərinin mətni yazılmışdır. Buna nümunə olaraq, Mahmud Nişapurinin əli ilə köçürülmüş və Özbəkistan EA Şərqşünaslıq institutunda saxlanılan Şah İsmayıllı Xətai "Divan"ının əlyazmasını göstərmək olar. Divanın haşiyəsinə şairin "Dəhnəmə" məsnəvisinin mükəmməl mətni yazılmışdır (537).

Əlyazma kitabının bütün səhifələrində sətirlərin uzunluğu və sayı adətən eyni olur. Əlyazmanın vərəqləri yazılkən əsasən xətlənməmişdir. Yalnız böyük ölçülü kitablar və Quran yazılında səhifələr iplə xətlənərmiş.

Əsər köçürüülərək, başa çatdırıldıqdan sonra, ona sonluq yazılır. Sonluqda adətən əsərin və müəllisin adı, katibin adı və köçürülmə tarixi (söz və ya rəqəmlə; əbcəd hesabı, yaxud sərvî xətti ilə) və yeri (şəhər, kənd, mədrəsə, məscid və s.) yazılır. Əgər katib əsəri hansı müəllimin, yaxud alimin rəhbərliyi altında yazıbsa onun adını da qeyd edir. Bununla yanaşı əgər mətn bir neçə katib tərəfindən yazılıbsa o da göstərilir.

Klassiklərin lirik əsərlərini əhatə edən divanların mətnləri isə başlıq və bəsmələdən sonra, klassik ənənəyə əsasən son hərflərə müvafiq tərtib olunur, adətən əvvəlcə münacat, nət daha sonra isə qəsidiələr, qəzəllər, tərcibəndlər, tərkibəndlər, mürəbbələr, mükəmməslər, müsəddəslər, saqinamələr və s. janrlarda yazılmış şerlər verilir, onlar biribirindən وَلَهُ أَيْضًا, ifadəsi, yaxud تَجْيِيدًا və s. sözləri, yaxud da məqətbəytləri ilə (şairin təxəlliüsü verilən qoşa misralarla) ayrılır və adətən çərçivəyə alınmış iki sütundə yazılır. Divanların dibaçə ilə başlayan nümunələrinə də təsadüf olunur.

Əgər hər hansı bir əsərin katib nüsxəsi başqa bir şəxs tərəfindən onun digər əlyazmaları ilə tutuşdurularaq, mətni üzərində tekstoloji iş aparılıbsa, bu zaman həmin şəxs əsərə ayrıca ikinci sonluq yazmış,

orada öz adını və mətn üzərində nə vaxt, yəni hansı tarixdə və hansı üsulla mətnşünaslıq işi aparması haqqında məlumat verir.

Katib və xəttat əsəri köçürməyə başlayanda mətni ayrı-ayrı vərəqlərə yazmışdır. Bu vərəqlər biri-birinə qarışmasın deyə onların səhifələnməsi lazımlı gəlirdi. Şərq əlyazma kitab sənətində rəqəmlə səhifələnmə üsulu olmamışdır. Bu üsul yalnız XIX əsrin bir sıra katibləri tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Orta yüzilliklərdə isə əlyazmaları Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Belə ki, əlyazmanın bütün vərəqlərində sol səhifədəki mətnin birinci sözü, sağ səhifədəki mətnin axırında qeyd edilir. Beləliklə də, hansı səhifənin, yaxud vərəqin hansı səhifənin, yaxud vərəqin ardına gəldiyi aydın olur.

Bədii tərtibatlı əlyazma kitablarında mətn köçürüldükdən sonra, əlyazması rəssamların və imüzəhhiblərin sərəncamına verilmiş, onlar əsərin süjetləri ilə bağlı, ağ buraxılmış yerlərdə miniatürər çəkmiş, ünvanları və başlıqları, eləcə də mətnin haşiyələri müxtəlif naxış, ornament və ayrı-ayrı təsvirlərlə bəzədilmiş, mətndə sətirlərin araları qızıl suyuna, yaxud kinovara alınmışdır. Ayrı-ayrı əlyazma kitablarına və toplularına bir sıra hallarda föhrist (mündəricat) da yazılmışdır. Föhrist çağdaş dövrdə olduğu kimi kitabı sonunda yox, əvvəlində verilmişdir.

Bundan sonra, əsərin köçürülmüş mətni səhifələrlə bir-birinin ardına düzülərək, cildlənir. Azərbaycan əlyazma kitablarının cildləri əsasən kartondan və karton üzərinə çəkilmiş dəridən ibarətdir. Bu əlyazmaların cildlərinin bir qismi basma və möhürləmə üsulları ilə həndəsi figurlar, kalliqrafik yazılar və bitki təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Cildlərin bir qismində, sol üzündə dilə bənzər əlavə hissə (kitabın qalılığından çox olan) düzəldilmişdir ki, o bir tərəfdən kitabı dağılmaqdan qorumuş, digər tərəfdən isə oxucu mətni qiraət edərkən ondan müəyyənləşdirici bir vəsait kimi istifadə etmişdir.

Azərbaycan əlyazma kitablarında əsasən Yaxın və Orta Şərqi (Səmərqənd, Bağdad, Dəməşq, Təbriz və s. şəhərlərdə) istehsal olunmuş kağızlardan istifadə olunmuşdur. Son yüzilliklərdə yazılmış əlyazmalarında isə rus və Avropa kağızlarına da təsadüf edilir. Əsərlərin köçürülməsində isə müxtəlif maddələrdən hazırlanmış rəngarəng mürəkkəblərdən istifadə edilmişdir. Əlyazma kitablarındakı mətlər demək olar ki, həmişə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Yazı ləvazimatları isə qamişdan düzəldilmiş müxtəlif növ qələmlərdən, qələm biçağından, qələmdəndən,

mürəkkəb qabından, pambıq lifindən, silgidən və s. ibarət olmuşdur (197).

Azərbaycan əlyazma kitablarının yazılımasında əsasən nəsx, nəstəlik, təliq, şikəstə, süls, reyhani, divani, rüqa, mühəqqiq, touqi və s. xətt nümunələrindən istifadə olunmuşdur. Elmi əsərlər əsasən nəsx xətti ilə yazılmışdır (196).

Azərbaycan əlyazma kitabı elmi və tərtibat baxımından rəngarəng olduğu kimi, paleoqrafik xüsusiyyətləri baxımından da çox zəngidir. Əlyazmaların paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan kitab və yazı mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından, digər tərəfdən isə klassik Azərbaycan mətnşünaslığıının qaynaqlarını işıqlandırmaq baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, gələcəkdə bu istiqamətdə ayrıca tədqiqat işi aparmaq, əlyazma kitablarının paleoqrafik xüsusiyyətlərini daha dərindən öyrənmək və Azərbaycan paleoqrafiyasını yazmaq, çağdaş elmimizin ən ümdə məsələlərindəndir.

Orta yüzilliklərin işıqlı zəkalarının elmin müxtəlif sahələrinə həsr etdikləri əsərləri, eləcə də şairlərin və yazıçıların yaratdıqları poeziya və nəşr nümunələri katiblər və xəttatlar tərəfindən zaman-zaman çoxaldılaraq geniş yayılmışdır. Saraylarda, mədrəsələrdə, məscidlərdə, evlərdə və başqa yerlərdə "nəşr" edilən bu yazılı abidələr ayrı-ayrı xəzinələrdə, kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda toplanaraq, tarixin keşməkeşli yollarından keçmiş və nəsildən-nəslə verilərək, dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, qədim mədəniyyət tarixinə uyğunlənən Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Ərdəbil, Həmədan, Şəki, Gəncə, Naxçıvan, Marağa, Şamaxı, Bakı, Qəbələ və başqaları kimi böyük mədəniyyət mərkəzlərində yaradılmış saysız-hesabsız əlyazma kitablarının və həmin mərkəzlərdə yaradılmış kitab xəzinələrinin, kitabxanalar və şəxsi kolleksiyaların hamısı gəlib zəmanəmizə çatmamışdır. Həmin xəzinələrdə toplanan hər bir yazılı abidənin mədəniyyət tarixində öz yeri və öz işığı vardır. Bu əlyazma kitablarında xalqımızın bəşəriyyətə verdiyi şəxsiyyətlərin, - şairlərin, yazıçıların, ədiblərin, filosofların, hüquqşünasların, təbiblərin, astronomların, riyaziyyatçıların və başqa elm sahələrində fəaliyyət göstərmiş alımlərin, - əsərləri, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri toplanmışdır. Həmin şəxsiyyətlərin nəinki əsərlərinin müəllif nüsxələri, hətta onların yaratdıqları bize məlum olan və məlum olmayan mədəniyyət abidələrinin, orta yüzil-

liklərdə katib və xəttatların gərgin və şərəflı əməyi sayəsində çoxaldılaraq geniş yayılmış nüsxələrinin böyük eksəriyyəti dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Hətta onların bəzilərinin heç bir əlyazmasını da əldə etmək mümkün olmamışdır. Onların haqqında yalnız ortaçaq məxəzlərində verilmiş bilgilər qalmışdır (292,60; 164,234; 307, 117-118). Dünayımızın ayrı-ayrı bələləri, onları uzun yüzilliklərin keşməkeşli yollarında məhv edərək, sonrakı nəsilləri belə bilik xəzinəsindən faydalanaq imkanından məhrum etmişdir. "Yanğıн və daşqınlar, zəlzələ və müharibələr, şəhərləri və çicəklənən əyalətləri udmuş vulkan püskürmələri, formasıya və dirlərin dəyişməsi, barbarların basqını, dini və siyasi fanatizm kitabları tələf etmişdir. Lakin onları tamamilə məhv edə bilməmişdir" (161,5).

Öz kitab xəzinəsinin zənginliyi və qədimliyi baxımından bütün dünyada məşhur olmuş qədim İskəndəriyyə və Nəsiməddin Tusinin Marağa kitabxanası, eləcə də qədim və orta yüzilliklərin başqa kitab xəzinələri bu fəlakətlərin qurbanı olmuşdur (78,38-46; 216,32; 341; 127). Azərbaycan xalqının mədəniyyət abidələri, o cümlədən yazılı abidələri qədim dövrlərdən başlayaraq əsrimizdək belə fəlakətlərə daha çox duşar olmuş, beləliklə də, Azərbaycan kitab xəzinəsi böyük tələfata məruz qalmışdır.

Bu gün mədəniyyət tariximizin araşdırılmasında və öyrənilməsində istinad etdiyimiz, xalqımızın işqli zəkalarının yaratmış olduğu yazılı abidələrə və bu abidələri çoxaldaraq, geniş yaymış və ayrı-ayrı kitab xəzinələrinde toplayaraq, nəsildən - nəslə vermiş kitabçırlara və mənəvi sərvətin öyrənilməsinin və təbliğinin keşiyində durmuş insanlara borcluyuq. Çağdaş dövrdə elm və ədəbiyyat sahəsində əldə etdiyimiz uğurlar keçmiş bünövrənin üzərində yüksəlir. V.N.Baskakov haqlı olaraq yazar ki, "... mədəniyyət, maarif, ədəbiyyat və tarix elmləri, onların nailiyyətləri və kəşfləri əvvəller bəşəriyyət tərəfindən toplanmış bütün kompleks biliklərə və mənbələrə əsaslanır..." (151,3).

Əlyazmalardan ibarət kitabxanalar və kolleksiyalar adətən Azərbaycanın müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərindəki hökmədar saraylarında, mədrəsələrdə, məscidlərdə, eləcə də alimlərin, ziyahıların və kitab həvəskarlarının evlərində yaradılırdı. Əgər ilk ərəb kitab xəzinəsinin, Əməvilər sülaləsinin birinci xəlifəsi Müaviyə bin Əbu Süfyan (661-680) tərəfindən VII yüzilləkdə inşa edildiyini (306, 244; 316,55 və 67) və artıq VIII - IX yüzilliklərdə Azərbaycanın Həmədan şəhərində Əbu-l-

Vəfa ibn Sələmənin kitabxanası kimi zəngin bir kitab xəzinəsinin yaradıldığını nəzərə alsaq, bu zaman Azərbaycanda əlyazma kitabının inkişafı haqqında aydın təsəvvür yaranar.

Yazılı mənbələrdən bize məlum olan ən qədim Azərbaycan kitabxanalarından biri Həmədan şəhərində Əbu-l-Vəfə ibn Sələməyə məxsus böyük kitab xəzinəsi olmuşdur (349; 64; 16). Aparılan araşdırmacların nəticəsi göstərir ki, bu kitabxana təqribən VIII - IX əsrlərdə yaradılmışdır. Əbu-l-Vəfə ibn Sələmə adlı bir şəxsə məxsus olan bu zəngin kitabxana haqqında ilk yazıya görkəmlı Azərbaycan alimi və şairi Xətib Təbrizinin (1030-1109) əsərlərində rast gəlirik. Xətib Təbrizi bu kitabxana haqqında orta əsr ərəb ədəbiyyatının ən görkəmlı simalarından biri Həbib ibn Afs Əbu Təmmam (796-843) tərəfindən yazılmış "əl-həmasə" adlı şerlər məcmuəsinə yazdığı şərhin müqəddiməsində məlumat vermişdir. Zəngin irsə yiyələnən ərəb ədəbiyyatının 300 illik tarixi ərzində, yəni Cahiliyyə dövründə və islamın meydana gəldiyi ilk illərdə yazış yaratmış 500-dən çox ərəb söz sənəti ustalarının şerlərini əhatə edən "əl-həmasə" adlı poeziya antalogiyasını Əbu Təmmam yuxarıda adı çəkilən Əbu-l-Vəfə ibn Sələmənin zəngin kitabxanasının əlyazmaları əsasında yazmışdır.

Əbu Təmmamin yaradıcılığına, xüsusən də onun "əl-həmasə" adlı poeziya antalogiyasına müraciət və onu şərh edən orta əsr ərəb filoloqları bu toplunun yazılmış səbəblərini ayrı-ayrı yönümdə şərh etmişlər. Antalogiyanın harada yazılması məsələsinə gəldikdə isə, onların hər biri, Xətib Təbrizinin "əl-həmasə"yə yazdığı şərhin müqəddiməsində bu haqda verdiyi məlumatı təkrar etmiş və yalnız ona müəyyən mülahizələr əlavə edərək, bu məsələyə öz münasibətlərini bildirmişlər. Xətib Təbrizinin verdiyi məlumatata görə Əbu Təmmam böyük mükafat əldə etmək məqsədilə Xorasan hakimi Abdullah ibn Tahir ibn Hüseynə həsr etdiyi mədhiyyəni ona təqdim etmək üçün Xorasana gəlir. Lakin şairin ümüdləri boşça çıxır. Belə ki, Əbu-l-Fərəc İsfahani özünün "Kitab əl-əğənə" ("Mahnilar kitabı") adlı çoxcildli şerlər toplusunda yazır ki, hökmədar ibn Tahir şairi olduqca soyuq qarşılıyır və mükafat kimi isə ona yalnız 1000 dinar pul verməyi əmr edir. Hökmardan incimis vüqarlı şair Əbu Təmmam yerə atılmış mükafatı götürməyərək, 1000 dinar pulu hökmədarın yanındaca xidmətçi oglana vermişdir (349,4-5; 281,121; 262,392).

Əbu Təmmam ibn Tahir tərəfindən ona göstərilən etimadsızlıq nəticəsində bədbin əhval-ruhiyə ilə geri İraqa qayıdarkən, Həmədan şəhərində qiymətli və nadir əlyazma kitablarının böyük həvəskarı olan Əbu-l-Vəfa ibn Sələmə adlı bir nəfərin evində qonaq olur. Elə bu zaman Həmədanda yağan güclü qar nəticəsində bütün yollar bağlanır. Odur ki, Əbu Təmmam, onu İraqa aparacaq yollar qar laylarından azad olub, açılanı qədər İbn Sələmənin evində qalmalı olur. Şair zorən Əbu-l-Vəfa ibn Sələmənin evində qaldığı müddət ərzində vaxtını əsasən onun, nadir və dəyərli əlyazmalarından ibarət zəngin kitabxanasında keçirir və həmin kitabxananın əlyazmaları üzərində apardığı araşdırımlar nəticəsində, onu özünün poetik irləndən daha çox şöhrətləndirmiş və məshurlaşmış "əl-həməsə" və digər şerlər toplusunu tərtib etmişdir. Bu qiymətli toplu şairi poeziya aləmində o qədər şöhrətləndirmişdir ki, o dövrlərin ziyahları və kitabsevərləri çox vaxt onu öz adı ilə yox, sadəcə olaraq "Sahib əl-həməsə" ("Həməsə"nin sahibi) kimi adlandıralarmış. Xətib Təbrizi bu şerlər toplusunu şairin öz poeziyası ilə müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Əbu Təmmam özünü bir şair kimi daha bariz şəkildə öz poetik irləndən çox tərtib etdiyi "əl-həməsə" adlı şerlər toplusunda göstərmüşdür.

Xətib Təbrizinin verdiyi bilgilərə görə Əbu Təmmam Əbu-l-Vəfa ibn Sələmənin zəngin kitabxanasındaki əlyazmaları əsasında beş şerlər məcməsi tərtib etmişdir (349, 4-5; 16,15). "Əl-həməsə" antologiyası ilə bərabər "Vəhşiyat" da bu toplular arasında olmuşdur. Elm aləmində çox vaxt "əl-həməsə" toplusunu "əl-həməsə əl-kubra" ("Böyük həməsə"), "Vəhşiyat" adlı məcmuəni isə "əl-həməsə əs-suğrə" ("Kiçik həməsə") kimi adlandırmışlar (322, 7-8).

Əbu-l-Vəfanın kitabxanasının son dərəcə zəngin olmasının nəticəsidir ki, Əbu Təmmam, 300 illik qədim ərəb poeziyası tarixinin tam və kamil mənzərəsini eks etdirən və ona ərəb ədəbiyyatı tarixində böyük şöhrət qazandıran "əl-həməsə" və başqa antologiyalarını yarada bilmüşdir. "Əl-həməsə" qədim ərəb poeziyazının öyrənilməsində son dərəcə qiymətli və əvəz olunmaz bir məxəz kimi Əbu Təmmamin ölümündən sonra işıq üzü görə də, bu əser ərəb dünyasında sürətlə yayılıraq, orta əsr şair və filoloqlarının stolüstü kitabına çevrilmişdir. Ərəb ədəbiyyatı belə bir əsərin meydana gəlməsi üçün şübhəsiz ki, hər şeydən önce Əbu-l-Vəfanın şəxsi kitabxanasına borcludur. Əbu Təmmamdan sonra çoxlu ərəb şair və filoloqları tərəfindən həmin mövzuda

müxtəlif antologiyalar yaradılsa da "el-həməsə"nin səviyyəsinə yüksələ bilməyib, onun gölgəsində qalmışdır.

Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi "el-həməsə"nin sonrakı taleyi haqqında belə yazar: "... "el-həməsə" Sələmə ailəsinin kitabxanasında qaldı. Bu ailə kitabın üstündə əsir, vəziyyətləri dəyişənə qədər onu heç kəsə göstərməmişlər. Əbu-l-Əvazil adlı Deynurlu bir kişi Həmədana gələrək, onu alıb, İsfahana aparır. Ədiblər arasında ona tələbat artır (yəni onların çox xoşuna gəldi) və onlar bu əsərdən başqa yerdə qalan bütün kitabları bəyənmədilər. Kitab onların arasında məşhur oldu və tanındı. Onların sonrakı nəsilləri də onu bəyəndi" (349,4).

Deyilənlərdən aydın olur ki, görkəmli ərəb şairi Əbu Təmmam Həmədanda qaldığı müddət ərzində, ibn Sələmə kitabxanasının əlyazma kitabları əsasında yaratmış olduğu "el-həməsə" adlı ən məşhur əsərini özü ilə aparmamış, bu zəngin kitab xəzinəsinə və onun yaradılmasında böyük əmək və vəsait sərf etmiş İbn Sələməyə böyük hörmət və ehtiram əlaməti olaraq, öz astoqraf nüsxəsində bu mənəvi sərvət xəzinəsinə hədiyyə etmişdir. İbn Sələmə, mütəfəkkir şairin bu əsərini ona verilmiş ən dəyərli yadigar, yaxud ona etibar edilmiş bir əmanət kimi kənar gözlərdən, hətta elm və ədəbiyyat aləmindən belə gizləyərək, heç kəsə göstərməmişdir. Yalnız bu ailənin iqtisadi vəziyyəti ağırlaşib, kasıbladıqda, illər boyu əzizləyə-əzizləyə saxladıqları "el-həməsə" toplusunu satmali olmuşlar. Tədqiqatçıların yazdığı kimi, ancaq bundan sonra, yəni müəllifin ölümündən sonra əsər işiq üzü görərək, alimlərin istifadəsinə verilmiş və tezliklə geniş yayılıraq, böyük şöhrət tapmışdır.

Xətib Təbrizinin verdiyi bilgilərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Əbu-l-Vəfa ibn Sələmənin ailəsi kasıbladığından bu zəngin kitab xəzinəsində olan əlyazmaları yavaş-yavaş satmağa başlamış və beləliklə də bu kitabxana get-gedə əriyərək yox olmuşdur. Odur ki, Əbu Təmmam kimi görkəmli bir şəxsiyyətin "el-həməsə" əsərinin yaranması ilə bağlı olmuş bir kitab xəzinəsinin sonrakı taleyi haqqında heç bir məlumat əldə etmək mümükün olmamışdır.

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, hələ islamın ilk yüzilliklərində Azərbaycanda kitab mədəniyyəti sürətlə inkişaf etmiş, yalnız ərəb elminin və ədəbiyyatının ən dəyərli yazılı abidələrini yox, həm də bütün islam dünyasında yaradılan əsərlərin nadir nüsxələrini əhatə edən İbn Sələmənin zəngini kitabxası kimi o dövrlərdə fəaliyyət göstərən elm ocaqları çox olmuşdur.

IX yüzillikdən sonrakı dövrlərdə başqa Şərq ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan mədəniyyətində də yeni bir dirçəliş və çiçəklənmə dövrü başlamışdır. "Ərəb ölkələrində və İranda, Orta Asiya və Azərbaycanda təxminən IX-XV əsrlərin mədəniyyəti haqqında belə bir təsəvvür vardır. Bu dövrlərə Şərq xalqlarının mədəniyyət xadimləri ən qədim dövrlərdən başlamış ta bu günə qədərki zaman arasında ən böyük mədəni çeviriliş dövrü kimi baxmış, həmişə onu nümunə kimi göstərmişlər, bu dövrün mədəniyyətini təkrarolunmaz, qeyri-adi bir mədəniyyət saymışlar" (57,16).

Bu dövrlərdə Azərbaycanın Təbriz, Marağa, Şamaxı, Qəzvin, Şəki, Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan, Bakı və başqa mərkəzi şəhərlərində yeni-yeni elm və mədəniyyət ocaqları meydana gəlir, onlarla da birlikdə əlyazma kitab sənətinin inkişafına xüsusi şərait yaradılırdı. Azərbaycanın göstərilən mədəniyyət mərkəzlərində kitabçılıq işinin inkişafı ilə bağlı ayrı-ayrı mədrəsələrdə, məscidlərdə və saraylarda kitabçılıq işi inkişaf etdirilərək, kitabxanalar və kitab kolleksiyaları yaradılmağa başlamışdı.

XI-XII yüzilliklərdə təbabət, astronomiya, coğrafiya, tarix və fəlsəfə sahəsində çalışan Azərbaycan alimləri böyük şöhrət qazanmışlar. Yaqut Həməvi Bərdə şəhərində çıxmış Məkkî ibn Əhməd əl-Bərdəi, Səyid ibn Əluru əl-Əzdi, Əbdüləziz ibn əl-Həsən əl-Bərdəi kimi böyük alimlərin adını çəkir. Məvrənnəhr və Xorasana səyahət etmiş Məkkî "o qədər çox kitab tərtib etmişdir ki, hətta əqlə gətirmək olmaz" (14,170-171).

Qədim və zəngin tarixə yiyələnən və təqribən 1000 il Şirvan Azərbaycan dövlətinin ana şəhərit olmuş Şamaxı bu dövrlərdə böyük inkişaf mərhələsi keçmiş, orada poeziya, ədəbiyyat, tibb, astronomiya, fəlsəfə, memarlıq, hüquq və başqa elm sahələrinin tərəqqisi yolunda ciddi addımlar atılmışdır. "XII əsrə Şamaxıda artıq yüksək inkişaf tapmış elmi cəmiyyətlər var idi. Bu cəmiyyətlərin üzvləri ölməz əsərlər yaratmış və dünya şöhrəti qazanmış görkəmli alimlər olmuşlar. Əsasən Şamaxıda yazüb-yaratmış bu görkəmli şəxsiyyətlər haqqında yazılı məxəzələrdə qorunub saxlanılmış bilgilər şəhərin elmi və mədəni həyatını öyrənməyə imkan verir" (178,73).

Göstərilən yüzilliklər ərzində Şamaxı Azərbaycan və dünya mədəniyyəti tarixinə Kafiyəddin Ömər Osman oğlu kimi təbib və filosof, Əbu Bəkr Məhəmməd kimi hüquqsünas, Fəzli Fəridəddin

Şirvani ve Fələki Şirvani kimi astronomlar, Xaqani, Fələki, İzzəddin Şirvani, Zülfüqar Şirvani, Bədr Şirvani və başqları kimi şairlər və mütəfəkkirlər vermişdir. Şamaxıda inşa edilən məktəb və mədrəsələr, saray kitabçıları, ədibləri və şairləri əlyazma kitab sənətinin tərəqqisinə böyük təsir göstərmişlər. Şəhərdə yaradılmış "Dər ədəb" (178, 73) ("Ədəbiyyat evi") adlı akademiya elmin və mədəniyyətin, o cümlədən kitabçılıq işinin inkişafında həllədici rol oynamışdır. Bu akademiyanın nəzdində böyük kitabxana yaradılmış, orada, yuxarıda adları çəkilən alimlər və mədəniyyət xadimləri yetişmişlər. Bununla yanaşı "Şirvan sarayında ədəbi bir məclis də yaradılmışdır və məclisin başında məlik əş-şüəra vəzifəsini daşıyan Əbu-l-Üla Gəncəvi durdurdu" (7, 67; 164, 226). Şirvan sarayında hökmdarların himayəsi altında yaradılmış ədəbi məclisi, kitabçılıq emalatxanalarını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, Şamaxı sarayında da böyük kitab xəzinəsi olmuşdur. Bütün bunlar da elmin və mədəniyyətin inkişafına, hər şeydən önce isə kitabçılığın tərəqqisinə zəmin yaratmışdır. Bunu həmin dövrə Şamaxıda yaradılmış başqa kitabxanalar da sübüüt edir.

Məxəzlərin verdiyi bilgilərə görə Şamaxı şəhərində yaradılmış ən zəngin kitabxanalardan biri də Xaqani Şirvanının əmisi, dövrünün məşhur təbibi və filosofu Kafiəddin Ömər Osman oğluna mənsub olmuşdur (30; 119, 67). Xaqani əmisinin müəllimliyi ilə elmin və ədəbiyyatın sirlərinə məhz bu kitabxanada varid olmuşdur. Şair əmisi Kafiəddin Ömər Osman oğlunun tərifinə yazdığı şerində bu haqda ətraflı məlumat verərək yazar:

Gördü ki, bələdəm hər nişanəyə
Apardı bir böyük kitabxanəyə (119, 67)

Əgər onun müxtəlif elm sahələrində dövrünün məşhur alimi olduğunu və Xaqaniyə "sərf-nəhv, nücum, tibb, hikmət, fiqh, ədəbiyyat elmlərini" (7, 84) tədris etdiyini nəzərə alsaq, bu zaman onun kitabxanasının zənginliyini təsəvvür etmək heç də çətin deyildir. Kafiəddin kimi Şamaxının başqa alim və ədiblərinin də belə kitabxanaları olduğunu söyləmək olar.

Şamaxının ən zəngin kitab xəzinələrindən biri də XVI yüzillikdə Buqurt qalasında yaradılmış kitabxana olmuşdur (178, 110). Bu kitabxanada uzun bir dövr ərzində Şamaxıda və Azərbaycanın başqa

mədəniyyət mərkəzlərində yaradılmış ən nadir və nəfis əlyazmaları toplanmış. S. Onullahi yazar ki, burada olan kitabların böyük əksəriyyəti peşəkar xəttat və rəssamlar tərəfindən bədii tərtibatla hazırlanmış əlyazmaları olmuşdur (94). Hər şeydən önce Şamaxı xəttatlıq və rəssamlıq məktəbinin peşəkarlıq səviyyəsini, eləcə də ümum Azərbaycan kitab mədəniyyətini səciyyələndirən Buqurt qalasındaki kitabxanada toplanmış əlyazmaları I Təhmasibin yürüyü zamanı qalanın ən qiymətli əşyaları, o cümlədən göstərilən kitabxananın kitabları da müsadirə edilərək aparılmışdır.

Şamaxıda yaradılmış, göstərilən zəngin kitab xəzinələri zaman-zaman dövrünün təbii fəlakətləri, yadelli işgalçılarn hücumları və XX yüzilliyin əvvəllərində milli düşmənlərimiz tərəfindən şəhərdə törədilən qırğınlar zamanı məhv edilmişdir. Odur ki, respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrində yazılı abidələri əldə edərək, Əlyazmalar institutunda toplayarkən, böyük kitabçılıq ənənələri olan bu şəhərdən çox az əlyazma əldə etmək mümkün olmuşdur.

Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhərində də belə əlyazma kitab xəzinələri az olmamışdır. Yalnız XI-XII əsrlərdə Gəncə torpağının bəşəriyyətə verdiyi Ömər Gənci, Əbü'l-ƏlaGəncəvi, Qivami Mütərrizi Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi kimi mütəfəkkirlər yetişdirdiyini nəzərə alsaq, bu zaman Gəncədə elmin və mədəniyyətin, o cümlədən kitabçılıq sənətinin nə dərəcədə inkişaf etdiyini aydın təsəvvür etmək olar. Büyük Nizaminin "İskəndərnama" əsərindəki aşağıdakı misralar bunu bir daha sübut edir:

İskəndər haqqında heç bir əsərdə,
Məlumat görmədim yiğcam bir yerdə.
Sözlərlə dolmuşdu xəzinə içi,
Ancaq hər nüsxə bir dağıniq inci.
Hər köhnə nüsxədən əsas olaraq,
Onu öz şerimlə bəzədimancaq.
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yahüdü, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən ince sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq məğzini aldım.
Müxtəlif dillərdən yiğdim çox sözlər,
Bunlardan düzildü yazdığım əsər (90,54).

Nizami bir neçə misra ilə yiğcam şəkildə Gəncədə kitab mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı aydın təsəvvür yaradır. Gəncə kitabxanalarında, bəlkə də şairin öz kitabxanasında nəinki XI-XII əsrlərin əlyazmaları, hətta daha "köhnə nüsxələr" in olduğu məlum olur. Bu da şəhərdə yaradılmış əlyazma kitab sənətinin dərin kökləri olduğunu göstərir. Bu kitabxanaların xəzinələri məhəlli kitablarla yanaşı yəhudü, ərəb, nəsrani, yunan, pəhləvi və başqa dillərdə yazılmış əlyazmaları ilə də zəngin olmuşdur. "Makedoniyalı fətəh və antik dövr yunan filosofları - Fales, Əflatun, Sokrat, Aristotel və s. haqqında iki cilddən ibarət möhtəşəm bədii abidə yaratmış bir düha bu baxımdan olan məxəzlərin müəyyən qismi ilə həmin dillərdə də tanış ola bilərdi. Pəhləvincə materialları isə yəqin elə orijinalda oxumuşdur" (4,9-10). Həmid Arash isə belə yazır : "Gəncə böyük elm ocağına çevrilmişdi. Orada yüzlərə mədrəsə, şəxsi və ümumi kitabxanalar işə düşmüdü. Bunun nəticəsində mütaliə üçün lazım olan, müsəlman aləmində ən ucqarlarındabələ yazılmış kitabları gənc İlyas öz doğma şəhərində əldə edə bilərdi. Gəncənin ən varlı və möhtəşəm kitabxanası atabəylərin saray kitabxanası idi. Xacə Ömərin sayəsində həmin kitabxananın qapısı şair üçün həmişə açıq olmuşdur" (25, 8).

Gəncə kitabxanaları haqqında orta yüzilliklərin məxəzləri də bilgilər verir. Yaqut əl-Həmavının verdiyi məlumatə görə həmin dövrlərdə Gəncədə "Dər əl-kutub" ("Kitablar evi") adlı böyük kitabxana olmuşdur. Bu kitabxananın xəzinədəri isə Həddad ibn Bəkrən Əbu-l-Fadl ən-Naxçıvanı imiş (311,289).

Böyük dühalar yetişdirmiş Gəncədə heç də belə kitab xəzinələri az olmamışdır. Burada da yüzilliklər boyu zəngin kitab mədəniyyəti və onunla birlikdə böyüklu-kiçikli çoxlu kitab xəzinələri və ayrı-ayrı kolleksiyalar yaradılmışdır, lakin arasıkəsilməz müharibələr və təbii fəlakətlər həmin mədəniyyət ocaqlarını amansızcasına mahv etmişdir.

XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın Ərdəbil, Beyləqan, Gəncə, Şamaxı və başqa şəhərləri kimi Marağa da əldən-ələ keçərək, müharibə meydanlarına çevrildiyinə görə şəhərin iqtisadiyyatına və mədəniyyətinə böyük zərbə dəymmiş, onu tənzəzzülə uğratmışdır. Nəhayət şəhər Elxanilər dövlətinin paytaxtına çevrildikdən sonra, onun mədəni və iqtisadi həyatında yeni inkişaf mərhələsi başlamışdır (172). Yeni-yeni binalar, elm və mədəniyyət mərkəzləri yaradılırdı. Get-gedə şəhər ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilirdi.

Bu dövrdə Marağada yaradılan ən böyük elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri də Marağa rəsədxanası olmuşdur. Nəsimeddin Tusinin rəhbərliyi altında Marağa şəhərinin qərb tərəfindəki bir təpənin üzərində, 1259-cu ildə rəsədxananın tikintisine başlanmış və başa çatdırıldıqdan sonra, onun nəzdində zəngin bir kitabxana yaradılmışdır (10,352; 66,59).

Nəsimeddin Tusinin yaratdığı həmin kitabxananın zənginləşdirilməsi üçün, Bağdad, Hələb, Dəməşq və başqa şəhərlərə, eləcə də Misirə və digər ölkələrə rəsədxana üçün kitab alıb gətirmək məqsədilə adamlar göndərilmişdir. Nəsimeddin Tusinin özü də Xorasan və İraqa etdiyi səfərlər zamanı oradan çoxlu əlyazma kitabları və astronomiyaya dair alətlər alaraq, Marağa rəsədxanasına gətirmiştir.

Çindən tutmuş İspaniyaya qədər böyük bir ərazinin bu rəsədxanada çalışan alimləri tərəfindən yazılmış əsərlərdə Marağa kitabxanasını zənginləşdirmiştir. "Yuxarıda adı çəkilən tarixçi Rəşidəddinin göstərdiyinə əsasən Marağa rəsədxanasında 100 nəfərdən çox alim və başqa işçi varmış və bunların çoxu Nəsimeddin Tusinin tələbələri olmuşlar" (66,59).

Rəsədxana fəaliyyətə başladığı ildən ömrünün sonuna dək, yəni 1274-cü ilədək, 15 il bütün Qərbədə və Şərqdə məşhur olmuş bu elm və mədəniyyət mərkəzinə rəhbərlik etmiş Nəsimeddin Tusi, Marağa kitabxanasını zəngin əlyazma xəzinəsinə çevirmiştir. Tarixçilərin yazdığını görə bu kitabxanada 400000 cilddə, elmin müxtəlif sahələrinə dair əlyazması olmuşdur. Sayını göstərməsə də Nəsimeddin Tusinin özü də, rəsədxanada böyük bir kitab xəzinəsi yaradıldığı haqqında məlumat vermişdir.

Öz mədəniyyət tarixinin zənginliyi və qədimliyi baxımından yalnız Şərqi ölkələrində deyil, bütün dünyada şöhrət tapmış Təbriz Azərbaycanın ən böyük mərkəzi şəhəri olmuşdur. Qədim zamanlardan əsrinədək Təbrizdən çıxmış onlarla elm və mədəniyyət xadimləri, - Əbu Nəsr Mənsur ibn Mumkan Təbrizi, Nizami Təbrizi, Əbülməhəsin Hüseyn ibn Əli Təbrizi Xətibi Urməvi, Əli ibn Hibbətullah Təbrizi, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Fəxrəddin Əbulfəz'l İsmayılb ibn əl-Müsənnə, Mahmud ibn İlyas, Əbu Abdallah Məhəmməd ibn Namvar Təbrizi, Şəmsəddin Übeyd Təbrizi, Əssar Təbrizi, Şah Qasim Ənvər, Cəfər Təbrizi, Əli Hafız Təbrizi, Sultan Məhəmməd, Saib Təbrizi, Qövsi Təbrizi və başqları kimi elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri bu şəhəri bütün dünyada şöhrətləndirmişlər. Onların işiqli zəkalarının

məhsulu kimi meydana gəlmiş əsərləri Azərbaycan kitab mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. XIII əsrin II yarısından etibarən Təbriz şəhəri sürətlə inkişaf edərək, nəinki Azərbaycanın, həm də yaxın və orta Şərqiñ ən böyük ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi (94; 172). Şəhər XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllerində, yəni Qazan xanın (1295-1304) hökmətarlığının ilk illərində, o vaxtadək özünün görünməmiş inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Bu dövrlərdə Təbrizin özündə və ətraf hissələrində salınan yeni-yeni şəhərcik və məhəllələrdə müxtəlif elm və mədəniyyət mərkəzləri yaradılmışdır. Belə mərkəzlərdən biri də Təbrizin Şam adlanan ətraf hissəsində tikilmiş Şam Qazan, yaxud Şənbə-Qazan olmuşdur (240; 239). Bu şəhərcikdə ayrı-ayrı elm və tədris ocaqları, böyük kitabxanalar, xəttatlıq və rəssamlıq emalatxanaları, eləcə də başqa sənət sahələri fəaliyyət göstərmişdir. Həmin tədris ocaqlarında və kitabxanalarda yerli alim və sənətkarlarla yanaşı, başqa ölkələrdən gəlmiş elm və mədəniyyət xadimləri və kitab sənəti üzrə mahir ustalar da işləmişlər.

Qazan xan özünün islahata dair fərmanlarının, qanun kitablarının və başqa dövlət sənədlərinin gələcək tarix və nəsillər üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onları mühafizə edib saxlamaq məqsədilə "Beyt əl-qanun" adlı ("Qanun evi") kitabxana tikdirmişdir. Qazan xan imzaladığı fərmanların və dövlət sənədlərinin əslini burada saxlayır, vilayətlərə isə surətini göndərmiş. Vilayətlərə göndərilən fərmanların surətləri xarab olarkən, hər bir kəs kitabxanaya müraciət edərək, əсли ilə orada tanış ola bilərmiş.

Qazan xan göstərilən "Beyt əl-qanun"dan başqa ildən-ilə çoxalan və geniş yayılan əlyazma kitablarının saxlanması və istifadə edilməsi üçün daha bir xəzinə, "Beyt əl-kutub" ("Kitablar evi") adlı kitabxana inşa etdirmiştir.

Qazan xanın vəziri, görkəmlı alim və dövlət xadimi Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) XIV əsrin əvvəllerində Təbrizin şimalı-şərq həssəsində inşa etdirdiyi universitet - akademiya şəhərciyi də Təbrizin ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən olmuşdur. Bürclü qala divarları ilə əhatə edilmiş və onun öz adı ilə Rəşidiyyə (Rəb-i Rəşidi) adlandırılmış şəhərcikdə 24 karvansara, 1500 dükən, təqribən 30000 yaşayış evi, mədrəsələr, 60000 kitab fondu olan kitabxana, məscidlər, yun parça və kağız karxanası, müxtəlif emalatxanalar və s. olmuşdur (240; 11, 142). Rəşidəddinin kitabxana və emalatxanalarında Təbrizin kitab sənətkarları

ilə yanaşı başqa ölkələrdən dəvət olunmuş xəttatlar, rəssamlar, bədii cildlər hazırlayan ustalar və başqa kitab sənətkarları da işləmişlər (78,41; 8a, 83). Bu kitabxanada Şərqiñ görkəmli klassiklərinin əsərləri ilə yanaşı Rəşidəddinin "Cəmiət-tavarix" əsərinin üzü də bədii xətt nümunələri ilə köçürülüb, miniatür və Şərqi ornamentləri ilə bəzədirək nəfis nüsxələri hazırlanmış və eyni zamanda başqa dillərə tərcümə edilərək, Şərqiñ ölkələrində yayılmışdır (78,41).

Rəşidəddinin yaratdığı bu mənəvi sərvət xəzinəsi heç dəancaq emalatxanalarda yaradılan əlyazmaların hesabına zənginləşməmişdir. Bu kitabxanaya müxtəlif ölkələrdən, o cümlədən İrandan, Çindən, Hindistandan müxtəlif elm sahələrinə dair çoxlu kitablar gətirilmiş və buna xüsusi vəsait ayrılmışdır. Bu böyük xəzinənin kitablarını qoruyub saxlamaq və onların salamatlığını təmin etmək üçün emalatxanalarda əlyazmaların islahı və təmiri üzrə xüsusi işlər aparılmışdır. Alimin kitab xəzinəsi bir növ ümumi kitabxana kimi başqalarının üzünə açıq olmuşdur. Belə ki, bu kitabxanadakı əlyazmalarının üzlərinin kənar katib və xəttatlar tərəfindən köçürülrək aparılmasına icazə verilibmiş (8a,83; 78,41). Rəşidəddinin kitabxanası haqqında məlumat vermiş ortaçağ tarixçiləri yazırlar ki, onun kitabxanasında olan əlyazmaları siyahiya alınıbmış və həmin siyahı "Camei - təsanifi - Rəşidi" adlandırılmış (275,490).

Kitabxanalarla bərabər Rəşidiyyədə xalqın maariflənməsi üçün tikilmiş müxtəlif elm ocaqları, o cümlədən məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Burada yetimlər üçün də ayrıca mədrəsə var imiş. Rəsədxanananın nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsədə müxtəlif elm sahələri tədris olunarmış. Bu elm və mədəniyyət ocaqlarında fəaliyyət göstərən alim və Quran hafızlarının ehtiyaclarına xüsusi qayğı göstərilmiş. Alımlar küçəsi adlanan yerde Rəşidiyyənin elm və mədəniyyət ocaqlarında işləyən 400 nəfər alimə, fəqihə və gözəl ədəbiyyat bilicilərinə, Rəşidəddinin türbəsindəki kitabxanalarda çalışan 200 nəfər Quran hafızlarının daimi yaşayış evləri tikilibmiş (240; 94). Ümumiyyətlə onların bütün ehtiyacları ödənilirmiş.

Yazıqlar olsun ki, Rəşidəddinin yaratdığı bu böyük elm və mədəniyyət ocaqlarının aqibəti onun öz həyatı kimi çox facieli olmuşdur. Belə ki, Rəşidəddin Olcaytu xanı zəhərləyib öldürməkdə təqsirləndirilərək edam edilmişdir. Bundan sonra isə onun yaratdığı kitabxanalar, emalatxanalar və başqa elm ocaqları dağıdılmışdır. Bununla da Təbrizdə

kitab sənətinin inkişafı sahəsində müəyyən müddət durgunluq olmuşdur. Təbrizdə əlyazma kitabının inkişafı sahəsində yeni dircəliş mərhələsi yalnız on ildən sonra, yəni 1328-ci ildə Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Əbu Səidin vəziri təyin edildikdən sonra başlamışdır. Ölkənin istər iqtisadi, istərsə də mədəni həyatında atasının yolunu və ənənələrini davam etdirən Qiyasəddin tezliklə dağıdılmış kitabxana və emalatxanaların fəaliyyətini bərpa etmişdir. Bununla da onun vəzirlik etdiyi cəmi səkkiz il ərzində (1328-1336) Təbrizdə əlyazma kitabının inkişafı sahəsində böyük işlər görülmüşdür (260,18; 94,188-209). Təəssüflər olsun ki, Qiyasəddinin bu xeyirxah fəaliyyəti o qədər də uzun sürməyərək, atası kimi onun taleyi də faciəli olmuşdur. Belə ki, o, 1336-ci ildə edam edildikdən sonra, Təbrizin Rəşidiyyədə olan kitabxana və emalatxanaları ikinci dəfə qarət edilərək dağıdılmışdır. Bununla da Azərbaycan əlyazma kitabının inkişafı yolunda Rəşidəddin ənənələrinə son qoyulmuş, onun yaratdığı elm ocağı həmişəlik söndürülmüşdür. Bununla da Təbrizdə kitab mədəniyyətinin inkişaf mərhələsində 20 illik tənəzzül başlamış, yalnız sultan Uveysin hökmədarlığı illərində (1358-1374) Təbrizdə əlyazma kitabının yeni inkişaf dövrü başlamışdır.

Rəşidəddinin tikirdiyi şəhərcik isə 1651-ci ildə Təbrizə üz vermiş fəlakət, yəni zəlzələ nəticəsində dağılmışdır. Beləliklə də orta yüzillikdə elmimizin və mədəniyyətimizin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmış bu mərkəzdən xarabalıqdan başqa bir şey qalmamışdır (94,197).

Yadelli işgalçılardan biri-birinin ardınca etdikləri hücumlar nəticəsində kəndlərimiz və şəhərlərimiz dağıdılmış, maddi-mədəniyyət abidələrimizə öldürütüçü zərbələr endirilmiş, elm və təhsil ocaqları, o cümlədən kitabxanalar məhv, yaxud ən azı qarət edilmişdir. Bunun nəticəsində də xalqımızın işıqlı zəkalarından bəzilərinin yaratdığı mədəniyyət abidələri gəlib dövrümüzə çatmamışdır (94, 188).

Yadelli işgalçılardan ölkəmizə yürüşləri nəticəsində elm və mədəniyyət ocaqları dağıdılmışla bərabər, onların bəziləri talan edilərək aparılmışdır. "Yadellilərin talanına məruz qalan maddi və mənəvi sərvətlərimizin qaynaqlarından biri də milli memarlığımızın nadir incilərindən sayılan Şeyx Səfi məqberəsi olmuşdur (165). Bu nadir memarlıq kompleksinin ilk tikililəri XIV əsrə salınmışdır. Ərdəbəldə Səfəviyyə dərviş ordeninin və Səfivilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbilinin (1252-1334) məzəri üstündə onun oğlu Şeyx Səd-

rəddin Musanın (1302-1392) əmri ilə XIV əsrdə azərbaycanlı memar Əvəz Məhəmməd oğlu tərəfindən türbə ucaldılır" (70; IIa, 487-488).

Ayri-ayri mənbələrin verdiyi bilgilərə görə Şeyx Səfi kompleksinin on yeddi hissəsindən birini təşkil edən "Çinixana"da böyük və zəngin bir kitabxana olmuşdur (70). 1828-ci ilin 25 yanvarında general P.P.Suxtelinin başçılığı ilə çar ordusu Ərdəbil şəhərini istila etdikdən sonra, Azərbaycan xalqının bu zəngin kitab xəzinəsi qarət edilib, Rusiyaya aparılmışdır.

Uzun əsrlər boyu Yaxın və Orta Şərqi, eləcə də Azərbaycanın ən görkəmli kətib, xəttat və digər kitab sənətkarlarının gərgin əməyinin məhsulu kimi meydana gəlmış elm və mədəniyyət xadimləri əsərlərinin ən nadir nüsxələri məhz bu kitabxanada toplanmış. Bu kitabxana başqa Şərq xalqlarının yazılı abidələri ilə yanaşı Azərbaycan mədəniyyət tarixi ilə bağlı çoxlu miqdarda əlyazmaları ilə olduqca zəngin imiş. Şeyx Səfi kitabxanasının aparılması üçün tərtib olunmuş layihədə, rus və onların havadarlarını əsasən Zaqqafqaziyanın, xüsusən Azərbaycanın tarixinə dair kitablar maraqlandırıldı. "Elə bu zaman (Abbas Mirzənin ordusu qovulduqdan sonra - Ş.K.) Qafqazda rus ordusunun baş komandanı və Qafqazın baş hakimi general-feldmarşal İ.F.Paskeviç (1782-1856) Peterburqdan baş qərargah rəisi general İ.I.Dibiçdən (1785-1831) çox məxfi bir əmr alır. Peterburq universitetinin professoru şərqşünas O.I.Senkovski baş qərargah rəisi qraf Dibiç "İran kitabxanalarında saxlanan nadir Şərq əlyazmalarının alınması haqqında bir layihə" təqdim etmişdir. Bu layihədə göstərilirdi ki, Qafqazın qədim tarixinə, xüsusən də Azərbaycan tarixinə aid olan əlyazma və kitabları seçilsin, hansı vasitə ilə olursa olsun Peterburqa gətirlisin" (70).

Peterburqa göndərmək üçün Şeyx Səfi kitabxanasından qarət edilərək Tiflisə gətirilmiş əlyazmaların fohristinin tərtibi işi A.Bakıxanova tapşırılmış və həmin abidələrin kataloqu hazırlanmışdır. Ayri-ayri məxəzələrin verdiyi bilgilərdən aydın olur ki, bu əlyazmaları arasında Şərqi görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin əsərləri ilə yanaşı Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinə dair çoxlu kitablar olmuşdur. Bu kitablar sonalar xalqımızın düşmənləri tərəfindən məhv edilmişdir (259; 146, 270-271; 70). Beləliklə də, Şeyx Səfi kitabxanasından olan əlyazmaların bir qismi məhv edilmiş, bir qismi isə Peterburqa aparılmışdır. Həmin əlyazmaları hal-hazırda Saltikov-Şedrin adına Peterburq Dövlət kitabxanasının əlyazmaları fondunda saxlanılır.

Qarət edilmiş Şeyx Səfi türbəsindəki kitabxananın bir sıra abidələri isə "İrani-Basitan" muzeyində, Berlin və Vatikan Apostol kitabxanalarında saxlanılır.

Şeyx Səfi türbəsinin kitabxanası yerləşən Çinixana qismi 1934-gü ildə Rza şah Pehləvənin məmurları tərəfindən yenidən qarət edilmişdir. Qarət edilmiş əşyaların bir qismi şah sarayına aparılmış, bir qismi isə Tehrandakı Qədim İran müzeyinə verilmişdir. Beləliklə də, Azərbaycan xalqının ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri yadəllilər tərəfindən vəhşicəsinə darmadağın edilmişdir.

XV yüzilliyədək Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu zəngin elmi və bədii irsi XVI yüzillikdə, o vaxtadək görünməmiş dərəcədə inkişaf edərək, özünün ən ali zirvəsinə yüksəlmışdır. "XVI əsr Azərbaycan milli mədəniyyətinin zirvəyə qalxdığı əsrdir" (32,8). XVI yüzilliyin əvvəllerindən etibarən Səfəvilər dövlətinin təşəkkül tapması, böyük dövlət xadimi, sərkərdə və şair Şah İsmayıл Xətainin elmə, ədəbiyyata və incəsənətə göstərdiyi qayğı və himayədarlığı nəticəsində Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində, xüsusən dövlətin siyasi və mədəni mərkəzi olan Təbrizdə yeni bir yüksəliş dövrü başlamışdır. XV-XVI yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatının Kişvari, Həbib, Şah İsmayıл Xətai, Məhəmməd Füzuli, Bədr Şirvani, Həqiqi və başqa klassikləri yetişmiş, dastanlar və aşiq poeziyası sürətlə inkişaf etmiş (7; 103), tərcümə ədəbiyyatın ən parlaq nümunələri yaradılmış (85), yeni-yeni elmi traktatlar meydana gəlmiş (94), memarlıq və incəsənət, xüsusən miniatür və xəttatlıq sənəti və onlarla birlikdə əlyazma kitab sənəti görünməmiş dərəcədə inkişaf etdirilmişdir (196; 8a; 58).

Mərkəzləşdirilmiş Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsilə əlaqədar olaraq yalnız Yaxın və Orta Şərqdə yox, bütün dünyada böyük şöhrət tapmış Təbriz miniatür rəssamılıq məktəbi yaradılmışdır. Bununla birlikdə isə Azərbaycan əlyazma kitabı sürətlə inkişaf etməyə başlamış və kitab mədəniyyətimizin ən nadir inciləri yaradılmışdır. Bu kitabxanada ustad Sultan Məhəmmədin rəhbərliyi altında Mir Müsəvvir, Mirzə Əli Təbrizi, Mir Seyid Əli, Müzəffər Əli, Siyavuş bəy, Sadiq bəy Əfşar və başqları kimi yerli istedadlı sənətkarlar nəslisi ilə yanaşı, başqa ölkələrdən olan Kamaləddin Behzad, Şeyxzadə İsfahani, Heydərəli Turbeti, Şah Mahmud Nişapuri kimi mahir rəssam və xəttatlar da fəaliyyət göstərmişlər. Səfəvilər saray kitabxanasında yaradılmış miniatür və ornamentlərlə, müxtəlif təsvirlər və qızıl suyu ilə son dərəcə

yüksək sənətkarlıqla bəzədilmiş və müxtəlif bədii xətt növləri ilə yazılmış Firdovsi, Nizami, Hafiz, Sədi, Cami, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əlişir Nəvai, Şah İsmayıł Xətai və başqa klassiklərin əsərlərinin ən nəfis, incəsənət əsəri səviyyəsinədək yüksəldilmiş əlyazmaları hal-hazırda dünya əlyazma kitab xəzinələrinin və muzeylərinin misilsiz incilərinə çevrilmişdir. Səfəvilərin saray kitabxanası Azərbaycan əlyazma kitab mədəniyyətinin ən zəngin və ən qiymətli xəzinələrindən biri olmuşdur (12, 232-234; 8a, 106-143; 196; 58).

1548-ci ildə Şah Təhmasib Səfəvilər dövlətinin mərkəzini Təbrizdən Qəzvinə köçürərkən saray kitabxanası və emalatxanalar da oraya aparılmışdır. 1598-ci ildə isə I Şah Abbasın hökmranlığı dövründə ölkənin paytaxtı və onunla bərabər uzun illər boyu Təbrizdə və Qəzvində yaradılmış zəngin kitab xəzinəsi Qəzvindən İsfahana köçürülmüşdür. Beləliklə də, Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət qazanmış, "Hindistanda, Türkiyədə, Orta Asiya və İranın özündə rəssamlıq məktəblərinin əsasını qoymuş" (94,208) Təbriz miniatür məktəbinin fəaliyyətinə son qoyulmuş oldu. Bu məktəbin sənət sahiblərinin bir qismi isə Hindistana getmişlər.

Azərbaycan elminin və kitab mədəniyyətinin inkişafında Şah İsmayıł Xətainin övladları da az iş görməmişlər. Onun oğlu Bəhram və nəvəsi İbrahim Mirzə dövrünün qabaqcıl ziyalılarından olmuşlar. Müxtəlif elmlər yiyələnməklə bərabər, onlar kitab sənətinə də böyük maraq göstərmiş və saraylarında zəngin kitabxanalar yaratmışlar. Bu kitabxanalarda dövrünün mahir sənətkarları işləmişlər. İbrahim Mirzənin kitabxanasında üç min cild kitab olmuşdur (58; 194; 94). Təəssüflər olsun ki, İbrahim Mirzənin bu zəngin kitabxanasında saxlanılan, dəyəri heç bir ölçüyə gəlməyən bədii tərtibatlı əlyazma kitablarının və orta əsr təsviri incəsənətinin nadir nümunələri olan miniatürlərin eksəriyyəti, şahzadənin 23 fevral 1577-ci ildə faciəli ölümündən sonra, ruhi xəstəliyə tutulmuş arvadı Gövhərsultan bəyim tərəfindən tələf edilmişdir. Bu incilər xəzinəsindən yalnız az miqdarda əlyazma kitabları gəlib zəmanəmizə çatmışdır (329, 485-486; 78, 44).

Təbrizdə yaradılmış kitabxanalardan biri də XVII əsrin ikinci yarısında yaşamış dövlət xadimi, Təbrizin bəylərbəyi Uğurlu xan Ziyad oğluna məxsus olmuşdur (21, 152; 102, 78-79). Dövrünün qabaqcıl ziyalısı olmuş Uğurlu bəy yaratmış olduğu zəngin kitabxanada Şərqiñ elm və mədəniyyət xadimləri əsərlərinin dəyərli əlyazmalarını toplamış-

dir. Hal-hazırda Tehran üniversitetinin Mərkəzi kitabxanasında saxlanan və Uğurlu xan Ziyad oğlunun kitabxanasına məxsus olan, Ə.Səfərli tərəfindən ilk dəfə aşkar edilərək, tədqiqata çəlb edilmiş Məsihinin "Vərqa və Gülsə" əsərinin əlyazması (353, 2186; 102, 78) İstanbul kağızına yazılmış və qızıl suyu ilə xətlənmiş çox dəyərli bir abidədir. Elmə və ədəbiyyata yüksək qiymət vermiş və poeziya həvəskarı olmuş Uğurlu xana şairlər şerlər ithaf etmişlər. Həmin şerlərdən birini də Əlican Qövsi Təbrizi yazmışdır (21, 154). "XVIII yüzilliyin təzkirəçisi Mirzə Tahir Nəsrəbədi Uğurlu bəy haqqında belə söyləyir ki, Uğurlu bəy ilə şah Səfi arasında ziddəyyət baş verdiyi üçün, şah Səfi onun gözlərini çıxartmış və bütün əmlakını da müsadirə etmişdir" (102, 79; 351, 350).

Ə.Səfərlinin fikrincə Uğurlu bəyin əmlakı ilə bərabər onun kitabxanası da müsadirə olunmuş və kitablar saray kitabxanasına aparılıraq, orada mühafizə edilmişdir. Məsihinin "Vərqa və Gülsə" əsərinin yuxarıda qeyd etdiyimiz əlyazmasına axırıncı Səfəvi hökmərdən şah Süleymanın möhürünnən vurulması deyilən fikrə aydınlıq gətirir (102, 79). Lakin əlyazmanın sonunda, bu əlyazmanın Məhəmmət Hatəmi Kəhdəminin oğlu Hüseynqulu xan tərəfindən hicri 1163 (1749-50)-cü ildə Moskvadan alınaraq, Tehrana gətirilməsi haqqında verilmiş qeyd (102, 79) Uğurlu bəyin kitabxanasının taleyi haqqında bəzi mülahizələr yürütütməyə imkan verir. Ya Uğurlu bəyin kitabxanası müsadirə edilərkən, onun kitablarının bir qismi ayrı-ayrı əllərə düşmüş, yaxud də həmin əlyazmalar saray kitabxanasından oğurlanaraq satılmışdır.

Yadellilər tərəfindən dağıdılmış kitab xəzinələrimizdən biri də Axalsixidə yerləşən "Əhmədiyyə" kitabxanası olmuşdur. Azərbaycan türklərinin maariflənməsi üçün Əhməd paşa tərəfindən bina edilmiş türk məktəbi, yaxud akademiya kompleksində yaradılmış kitabxana və məscid onun öz adı ilə "Əhmədiyyə" kitabxanası və məscidi adlanmışdır (498, 2-10; 259; 146, 270-278 və 320-321). Əhməd paşanın xeyirxah əməyi sayəsində yaradılmış bu elm ocağında türk, ərəb və tək-tək hallarda isə fars dillərində müxtəlif elmlər tədris olunurmuş. Bu akademiyada fəaliyyət göstərmiş kitabxana da onun tələbələrinə xidmət etmiş və oraya toplanan kitabların (əlyazmaların) hamısı vəqf edilmişdir. Kitabxana yeddi xəzinədən ibarət olub, əsasən elmi əsərləri və tədris

prosesində istifadə etmək üçün orta yüzilliklərdə tərtib edilmiş dərslikləri əhatə etmişdir.

1828-1829-cu illərdə Rusiya - Türkiyə müharibəsi zamanı, general N.N.Rayevskinin qoşunları tərəfindən Axalsixi şəhəri zəbt edildikdən sonra, A.Bakıxanov polkovnik N.N.Muravyovla birlikdə hərbi qənimət kimi Əhməd Paşanın göstərilən elm ocağında yaradılmış kitabxanasının ən qiymətli əlyazmalarının aparılması haqqında sərəncam almışlar (146, 270-278). 1828-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında A.Bakıxanov həmin kitabxanadan 148 ədəd elmi baxımdan daha əhəmiyyətli əlyazma kitablarını və Quranın iki nadir nüsxəsini seçərkən, onların rus və ərəb qrafiyalarında siyahısını tərtib etmişdir. Polkovnik N.N.Muravyov A.Bakıxanovla birlikdə "Əhmədiyyə" kitabxanasından nəfis əlyazma abidələrini seçərək, onlara bu işdə kömək göstərən alxalsixili Əfəndi ilə N.N.Muravyov arasında olmuş dialoq haqqında "Tiflisskiye vedomostı" qəzeti belə yazır: "Hücumla Axalsixi şəhərini alarkən bizim üçün qiymətli qənimət hesab edilən "Əhmədiyyə" məscidinin kitabxanası haqqında rəhbərlik bilən kimi mənə və əlahəzərət qraf Paskeviç-İravanskinin sərəncamında olan tərcüməçi Abbasquluya yeddi kitab xəzinəsində yerləşən əlyazmalara baxılmasını və onların sistemli siyahısının tərtib edilməsini tapşırıd.

Biz bu işə 70 yaşılı hörmətli ağsaqqal, alxalsixili Əfəndini də cəlb etdik. Əlyazmaları seçərkən, nəzərimi yumru top mərmisi cəlb etdi. Bu mərmi hücum zamanı kitabxananın qalın divarlarından birini deşərək, üzbüüz divara dəyib, elm məbədinin ortasına düşmüdü. Mərmini götürüb Əfəndinin yanına gətirdim.

- "Mərhəmətli ağsaqqal, bu məktub hansı kateqoriyaya daxil edilməlidir", - deyə təbəssümle soruştum.

Mənim sözlərimlə ifadə edilmiş kədərli təəssüratdan qocanın alını qırış-qırış oldu. O, mərmini götürüb, bir neçə dəfə o yan - bu yana çevirərək, məgrur Axalsixinin məğlub edildiyinə görə ağır-ağır köksünü ötürdü və mənə cavab verdi:

- "Onu bu dünyanın dönüklüyü haqqında xatirələr kateqoriyasına yazın" (259).

A.Bakıxanovun Axalsixi "Əhmədiyyə" kitabxanasından seçilmiş əlyazmalara tərtib etdiyi siyahı və bu zəngin kitab xəzinəsi o dövrün bir sıra ziyalılarının nəzər-diqqətini cəlb etmiş və onun əlyazmaları haq-

qında bir sıra məqalələr yazmışlar. Onlara nümunə olaraq, P.Sankovskinin və F.Şarmuanı göstərmək olar (259 a).

Bələliklə, dilçilik, ədəbiyyatşunaslıq, poeziya, poetika, felsəfə, tarix, təbabət, riyaziyyat, astronomiya, ilahiyyat, islam hüquqşunaslığı və başqa elm sahələrini əhatə edən bu zəngin elm ocağındakı yazılı abidələr yadelli işğalçıların top-tüfənginə hədəf olmuş, onların bir qismi qarət edilərək Peterburqa aparılmış, yerdə qalan kitabların isə bir qismi ayrı-ayrı əllərə düşmüş, bir qismi isə məhv edilmişdir. Bununla da xalqımızın maariflənməsi sahəsində onilliklər boyu fəaliyyət göstərmiş daha bir elm ocağı həmişəlik olaraq söndürülmüşdür. Xəzinəsinin zənginliyi və yazılı abiddələrinin nadirliyi baxımından Ərdəbil şəhərinin Şeyx Səfi məqbərəsindəki kitabxana ilə müqayisə olunan Axalsixi "Əhmədiyyə" kitab xəzinəsindən ayrı-ayrı əllərə düşmüş yazılı abidələrdən biri də qabaqda haqqında yazacağımız, XIX əsrin böyük alimi, pedaqoqu və kitabşünası Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadənin kitabxanasına daxil olmuşdur. Bu kitab Şərqi böyük mütəfəkkiri Əbu Əli İbn Sinanın "əl-İşarət və-t-tənbihət fi-l-məntiq və-l-hikmə" adlı felsəfi traktatına, Azərbaycan xalqının mütəfəkkir alimi Nəsirəddin Tusinin yazdığı mükəmməl şərhhin əlyazmasıdır (487).

Hal-hazırda Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan və 194 vərəqdən ibarət olan bu büyük həcmli nadir nüsxənin köçürülmə tarixi olmasa da paleoqrafik məlumatlarına görə XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllerinə aid etmək olar. Əsərin mətni nöqtələri qoyulmamış nəsx xətti ilə yazılmışdır. Əlyazmanın titul vərəqində edilmiş qeyddən aydın olur ki, kitab hicri 1167-ci (1753-1754) ildə Axalsixinin "Əhmədiyyə" kitabxanasında vəqf olunmuş və kitabxananın möhürü vurulmuşdur. Həmin vərəqdə yazılmış başqa qeyddən isə məlum olur ki, əlyazması Axalsixi "Əhmədiyyə" kitabxanasında vəqf edilməmişdən əvvəl Məhəmməd bin Xəlifə bin Abdulla adlı bir nəfərin kolleksiyasında olmuşdur. Nəsirəddin Tusinin göstərilən əsərinin bu nadir və Əlyazmalar institutunda saxlanılan yeganə nüsxəsi "Əhmədiyyə" kitabxanası qarət edilərək dağıdıldıqdan sonra, Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadənin kitabxanasına daxil olmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvi əlyazmanın titul vərəqində yazır ki, bu kitabı pul ilə almışdır. Lakin kimdən və haradan aldığı qeyd etməmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadənin əlyazmaları üzərində apardığımız araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, onun A.Bakıxanovla yaxın

dostluq və yaradıcılıq əlaqələri olmuşdur (388, 41a). Əbdülqəni Nuxəvi tədris üçün dərs vəsaitlərinin yazılıması və tərtib edilməsi sahəsində gərgin elmi - pedoqoji fəaliyyət göstərməklə yanaşı, dövrünün qabaqcıl maarifçiləri ilə görüşərək, tədris ocaqlarının qarşısında duran problemlərin həlli yollarını onlarla müzakirə etmişdir. Bu problemlərdən biri də yeni tipli dərsliklərin yazılıması məsələsi idi. Məktəb və mədrəsələrdə, eləcə də digər elm ocaqlarında belə dərs vəsaitlərinə böyük ehtiyac duyulurdu. Əbdülqəni Nuxəvi özünün yazdığı və tərtib etdiyi dərs vəsaitləri ilə yanaşı müasirləri tərəfindən yazılan dərslikləri də izləmiş və onlardan tədris prosesində istifadə etmişdir. Onun nəzərdiqqətini cəlb etmiş belə dərsliklərdən biri də A.Bakıxanovun fars dili qrammatikasına həsr etdiyi "Qanuni-Qüdsi" adlı kitabı olmuşdur. Alim bu dərslikdən həm fars dilini öyrənərkən, həm də sonralar pedoqoji fəaliyyətə başlayarkən istifadə etmişdir (388, 38b, 53b). Bununla bərabər o, 1843-cü ildə A.Bakıxanovla görüşərkən əsər haqqında öz tənqid-i qeydlərini müəllifə demiş və A.Bakıxanov onun bu iradları ilə razılaşmışdı (388, 41a).

Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, belə bir qənaəet gəlmək olar ki, haqqında danışılan, Nəsimreddin Tusinin "Şərh əl-İşarət və-t-tənbihət fi-l-məntiq və-l-hikmə" əserinin "Əhmədiyyə" kitabxanasına mənsub olan əlyazmasını Əbdülqəni Nuxəvi guman ki, A.Bakıxanovun özündən almışdır. Bu əsərin "Əhmədiyyə" kitabxanasında olmuş daha bir nüsxəsi S.-Peterburqa göndərilmiş və A.Bakıxanovun tərtib etdiyi siyahda 48-ci sırada nömrəsi altında qeydə alınmışdır (146, 273). Görünür əsərin S.-Peterburqa aparılmış əlyazması daha nəfis nüsxə olmuşdur.

Beləliklə, öz zənginliyi və əlyazma incilərinin nadirliyi baxımından Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsində olan kitabxana ilə müqayisə edilən Axalsixi "Əhmədiyyə" kitabxanası dağıdılaraq, əlyazma kitab mədəniyyətimizə daha bir sağlamaz yara vurulmuş və daha bir elm ocağı yox edilmişdir.

Azərbaycan xalqının mənəvi irlərinə endirilmiş ağır zərbələr XX yüzilliyin ilk onilliklərində, xüsusən 1920-ci ildə ölkəmizdə bolşevik rejimi bərqərar edildikdən sonra daha sarsıcı olmuşdur. Sovet imperiyası və onun respublikamızda olan ələtiləri, eləcə də kommunist cildinə girmiş daşnakların Azərbaycanda törətdikləri qırğınılar və repressiyalarla yanaşı, maddi-mənəvi abidələrimizə də böyük itkilər üz vermişdir. 1920-1930-cu illərdə hökm sürən repressiyalarla bərabər, İslam dini və

Quranın əleyhinə aparılan mürtəcə bolşevik kompaniyası altında elmi-mizin, tariximizin və ədəbiyyatımızın əsas qaynaqları olan yazılı abidələr də məhv edilirdi. Əlyazma kitab mədəniyyətimizin bir qismi mənəvi irsimizə qarşı yönəldilmiş bu "qırğınlar"ın qurbanı olmuş, bir qismi isə qorxudan xalqın özü tərəfindən çaylara tökülmüş, qəbristanlıqlarda və meşələrdə basdırılmış, evlərin damlarında və mal tövlələrində gizlədilmiş, məscidlərin və yaşayış binalarının divarları boyu düzülmüş və üstündən höriük çəkilmişdir (127).

Repressiyalara məruz qalmış Azərbaycan yazıçıları, şairləri, alimləri, din xadimləri və başqa ziyahıları ilə yanaşı, onların uzun müddət topladıqları şəxsi kitab kolleksiyaları və arxivləri də məhv edilmişdir. S.Mümtaz, V.Xuluflu, H.Cavid, M.Müşviq, Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə və başqalarının mədəniyyət tariximiz üçün son dərəcə qiymətli olan kolleksiyaları da bu dövrdə məhv edilmişdir.

Bolşevik reciminin Azərbaycanda apardığı repressiyaların qurbanı olmuş mənəvi sərvət xəzinələrimizdən biri də, XIX əsrin fədakar maarifçisi, alim və kitabşunası Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Məhəmməd əfəndi oğlu Xalisəqarizadənin (273) (1817-1879) kitabxanası olmuşdur. Bu kitabxananın əsası Əbdülqəni Nuxəvinin ulu nənəsi Xalisə qarı Hacı Bayram qızı tərəfindən qoyulmuşdur (129, 18, 19). Xalisə qarı yaxşı təhsil almış, dövrünün müdrik və şair təbli ziyahlarından biri olmuşdur. O, Azərbaycan kitab sərvətinin toplanmasında və vətən övladlarının maarifləndirilməsində böyük əmək sərf etmişdir. Xalisə qarının yaxınları, onun mal-dövlətini kitablara sərf etdiyinə görə onu tənbəh edərək, övladları üçün sərvət toplamasını məsləhət biləndə Xalisə qarı onlara belə cavab vermişdir: "Mən elə bir sərvət toplayıram ki, o yalnız mənim yox, həm də elimizin bütün uşaqları üçün gərkli olacaqdır. Bu sərvət sizin dedikləriniz daş-qəşlərdən daha qiymətli və gərkli incilərdir" (129, 19).

Xalisə qarı el ədəbiyyatına, xüsusən də aşiq yaradıcılığına böyük həvəs göstərmişdir. Bütün ömrü boyu soraqlaşaraq ağızlardan və ayrı-ayrı kitablardan çoxlu miqdarda aşiq şerləri, atalar sözləri və bayatılar toplamış, onları öz xətti ilə bir əlyazma məcmuəsinə yazmışdır. Məcmuənin son qisminə isə öz şerlərini əlavə etmişdir. Sonralar bu məcmuəyə "Xalisə qarının kitabı" adı verilmişdir. Bu məcmuə şagirdlərin sevimli qiraət kitabı olmuşdur.

Xalisə qarı 80 ildən çox ömür sürmüş, bütün şüurlu həyatını kitab sərvətimizin toplanmasına, mühafizəsinə, vətən övladlarının təlim-tərbiyəsinə və biliklə silahlanmasına həsr etmişdir. Onun vəfatından sonra, topladığı əlyazmalar kolleksiyası irsən Əbdülləqəni Nuxəviyə keçmişdir. O, gözünün nuru və işgüzər iti qələmili əqlinin və zəkasının hikmətılıq, xalqına qarşı olan alovlu məhəbbətin odu ilə, yuxusuz gecələrinin və istirahətsiz gündüzlərinin hesabına, ulu nənəsindən irsən ona keçmiş kitaba olan məhəbbətin gücü ilə kiçik bir kolleksiyanı böyük bir mənəvi sərvət xəzinəsinə çevirmiş və bununla da özünə olməz abidə qoyub getmişdir (273).

Əbdülləqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin bütün şüurlu hayatı kitab mədəniyyətimizin toplanması, qorunub saxlanması, inkişafı, təbliği və yayılması ilə bağlı olmuşdur. Alimin yaratmış olduğu zəngin kitabxana Azərbaycan klassikləri ilə yanaşı Şərqiñ ən görkəmli mütsəkkirlərinin əsərlərini əhatə edən böyük bir xəzinə olmuşdur. Bu xəzinə istər Azərbaycan, istərsə də başqa Şərq xalqlarının mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca dəyərli məxəzələr vermişdir.

Əbdülləqəni Nuxəvi hələ gənc yaşlarından kitaba böyük həvəs göstərərək, mədrəsələrdə dərslikləri ilə yanaşı bir sıra əsərlərin üzünü köçürüb, kitabxanasına gətirməyə, sonralar isə kitablari ayrı-ayrı adamlardan pul ilə alıb toplamağa başlamışdır. Onlara nümunə olaraq, hal-hazırda Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda onun kitabxanasından saxlanılan yüzlərlə əlyazma kitablarını göstərmək olar. Alim həm ali təhsil alarkən, həm də Şərq ölkələrində səfərdə olarkən Şəkiyə böyük miqdarda əlyazma və qədim çap kitablari gətirmiştir. Həmin kitablardan bize gəlib çatanların titul və rəqəmlərində İstanbulda, İsgəndəriyyədə, Qahirədə, Məkkədə, Mədinədə və başqa şəhərlərdə Əbdülləqəni Nuxəvi tərəfindən alındığı qeyd edilmişdir. Digər tərəfdən isə o, özündə iki və daha çox nüsxəsi olan əsərləri, başqa kitab həvəskarları ilə özündə olmayan kitablarla dəyişdirməklə (523, titul vərəqi) də öz kitabxanasını zənginləşdirmiştir. Bununla bərabər, bir sıra maarifpərvər adamlar alimin yaratmış olduğu bu elm ocağına hədiyyə kimi çoxlu miqdarda kitablar vermişlər (411, titul vərəqi).

Bu da ondan irəli gəlir ki, Əbdülləqəni Nuxəvi bu kitabxananı özü üçün yox, xalq üçün yaratmış və onların istifadəsinə vermişdir. Rus alimi A.A.Sidorov (1891-1978) haqlı olaraq, kitabı ancaq özü üçün toplamağı, kolleksiya yaratmayı, onu hamidian gizlətməyi cinayət hesab

edir (253, 53). Əbdülqəni Nuxəvi isə belə xülyalardan uzaq olmuş, onun bütün fəaliyyəti xalqa xidmət etməkdən ibarət olmuşdur.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə öz kitabxanasını zənginləşdirməklə yanaşı, orada olan kitabların uçotuna və mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, kitabxanadan oxucuların istifadəsinə verilən əsərlərin və onların müəlliflərinin adlarını, əsərin cildini, əlyazma, yaxud çap kitabı olduğunu, oxucunun adını, əgər oxucu Şəkidən yox, başqa kənd və əyalətlərdəndirsə, həmin kəndin, yaxud əyalətin adını oxucunun adının yanında qeyd etmişdir (422). Oxucu istifadə üçün götürdüyü kitabı geri kitabxanaya qaytardıqdan sonra, Əbdülqəni Nuxəvi həmin oxucunun adının üstündən xətt çəkmişdir. Əgər kitabxana dəftərində hər hansı bir oxucunun adı qaralanmayıbsa, deməli o, istifadə üçün götürdüyü əsəri daha kitabxanaya qaytarılmamışdır. Alim bəzi oxucuların kitabı səliqə ilə oxuyub mühafizə etmədiyindən, onları bərbad hala saldıqlıdan, itirərək geri qaytarmadığından şikayətlənmişdir (428, tiul vrəqi). Buna görə də o, öz oxucularından kitabı sevməyi, mühafizə etməyi və qorumağı, onu nadan əlinə verməməyi xahiş etmişdir: "Hər kim alır bu kitabı əlinə, lütf edib xoşça tuta, həm sakına. Verməyə nadan əlinə heç bunu, qoymaya, hifz edə çəkinə" (412, 184b).

Əbdülqəni Nuxəvi, oxucular tərəfindən, istifadə prosesində xarab olmuş və dağılmış əlyazma kitablarının bərpasına da xüsusi diqqət yetirmişdir. O xarab olan vərəqlərin bərpası ilə yanaşı, həm də mətnlərin bütövlüyüünü qoruyub saxlamışdır. Belə ki, vərəqlərin bərpa olunan hissələrinə əsərin mətnini, eləcə də haşiyələrdəki qeydləri olduğu kimi köçürümüştür. O, hicri 1256 (mil. 1840)-ci ildə bərpa etdiyi B-390 şifrəli əlyazma toplusunda belə yazır: "Təshih və mütaliə etməklə kitabın və başqa haşiyələrin (burada mətnin kənarlarında yazılmış haşiyələr nəzərdə tutulur - S.K.) tələf olan və ehtiyac duyulan hissələrini hicri 1256 (mil. 1840)-ci ildə Əbdülqəni Nuxəvi yazdı" (413, 238b).

Əbdülqəni Nuxəvinin yaratdığı bu elm ocağı xalqımızın maariflənməsində mühüm rol oynadığı kimi, kitab mədəniyyətimizin qorunub saxlanmasında və təbliğində də az işlər görməmişdir. Kitabxanada toplanmış və müxtəlif elm sahələrinə, - bədii ədəbiyyata, ədəbiyyatşünaslığa, tarixə, dilçiliyə, poetikaya, fəlsəfəyə, məntiqə, astronomiyaya, riyaziyyata, islam hüquqşünaslığına, ilahiyyat elmlərinə və s., - həsr edilmiş və müxtəlif yuzzilliklərdə yazılmış və çap edilmiş əlyazma və qədim çap kitabları, eləcə də müxtəlif xarakterli tarixi sənədlər

oxuculara, elecə də tədris və öyrənilmək üçün dövrünün ziyalılarına və müəllimlərinə müvəqqəti olaraq istifadəyə verilsə də onların başqalarına satılması qəti qadağan idi. Hətta Rusiyada səfərdə olan böyük fransız yazılıçısı Aleksandr Duma (1802-1870) Şəkiyə gələrkən Əbdülfəzəni Nuxəvinin kitabxanasını ziyarət etmiş və oradan bir sıra əlyazma kitablarını alaraq, Fransaya aparmaq üçün xeyli ciddi - cəhd göstərmişdir (128, 53-54). A.Duma kitabxanadan seçdiyi bir neçə bədii tərtibatlı nəfis əlyazmaların Əbdülfəzəni Nuxəvidən heç bir pula ala bilməyəcəyini görüb, Şəki tacirlərinə müraciət edib. Şəkinin nüfuzlu tacirləri kitabların bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürərək, dillərindən Əbdülfəzəni Nuxəviyə təsdiqlənmiş rəsmi sənədlər verirlər ki, həmin əlyazmaları istifadə edildikdən sonra sahibinə qaytarılacaqdır. Bundan sonra alim razılaşmış, lakin həmin əlyazmalar arasında "Qorqudun kitabı" adlandırılmış əsərin aparılmasına icazə verməmişdir. Şübhəsiz ki, A.Dumanın apardığı əlyazmaları bir daha kitabxanaya qaytarılmamışdır.

Əbdülfəzəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin bizi gəlib çatmış əlyazma kitablarından və kitabxana dəftərindən məlum olur ki, onun kitab xəzinəsində Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Şah İsmayıllı Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əhmədi Təbrizi, Şəms Təbrizi, Saib Təbrizi, Yusif Məddah, Sulu Fəqih, Şihabəddin Sührəverdi, Nəsimi, Rəddin Tusi, A.Bakıxanov, Cəlaləddin Qəzvini, Sibəveyh, Zəməhşəri, Firuzabadi, Əlişir Nəvai, Uluğ bəy, Biruni, Katib Çələbi, İsmayıllı Cövhəri, Cəlaləddin Rumi, Firdovsi, Hafiz, Sədi, İmrüulqeyş, Kəb bin Zuheyr, Mütanəbbi, İbn Xaldun, İbn Sina, Fərabi və onlarla başqa Şərq klassikləri əsərlərinin müxtəlif dövrlərdə üzləri köçürülmüş qiymətli əlyazma nüsxələri olmuşdur. Bununla yanaşı alimin kitabxanasında şifa-hi xalq yaradıcılığı nümunələri və tərcümə abidələri də az olmamışdır.

Əbdülfəzəni Nuxəvinin yaratmış olduğu bu zəngin mənəvi sərvət xəzinəsinin ancaq bir qismi gəlib zəmanəmizə çatmışdır. Bu kitabxananın bir qismi ayrı-ayrı əllərə düşmüş, bir qismi mal damında və evlərin məxfi guşələrində gizlədilmiş, böyük bir qismi isə XX əsrin 20-30-cu illərində mənəvi irsimizə qarşı bolşevik rejiminin və bolşevik cildinə girmiş erməni daşnaklarının apardığı "qırğınlar" nəticəsində amansızca-sına məhv edilmişdir. Alimin nənəsi və onun özü tərəfindən uzun bir dövr ərzində yaradılmış və övladları tərəfindən daha da zənginləşdirilmiş belə bir xəzinənin məhv edilməsi nəticəsində mədəniyyətimizin

tarixi inkişaf yollarının tədqiqi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən yüzlərə əlyazma abidələri və məxəzləri gəlib bizə çatmamışdır.

Əbdülfəzəli Nuxəvinin kitabxanası dağıdılmamışdan əvvəl oradan V.Xuluşlu və S.Mümtaz bir sıra əlyazmaları aparmışdır. Deyilən şifahi məlumatlara görə Əbdülfəzəli Nuxəvinin kitabxanasında olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un əlyazmasını S.Mümtaz aparmışdır.

Bu sətirlərin müəllifi 1971-1976-ci illər ərzində Qəbələ, Şəki, Qax, Zaqatala və Mingəçevir bölgələrində, eləcə də Bakıda apardığı axtarışlar nticəsində bu kitabxanadan yüzlərə əlyazma və qədim çap kitabları əldə edərək, Əlyazma institutunda Əbdülfəzəli Nuxəvinin kolleksiyasını daha da zənginləşdirmişdir. Hal-hazırda onun kitabxanasından Əlyazmalar institutunda iki minə yaxın əlyazma və qədim çap kitabları, eləcə də bir sıra tarixi sənədlər saxlanılır. Onun kitabxanasından əldə etdiyimiz əlyazmaları Azərbaycan elmini və ədəbiyyatını dərin-dən öyrənmək üçün, əvəzsiz məxəzlərdir.

Rus çarizminin böyük maneələrinə baxmayaraq XIX əsrin sonlarında bir sıra Azərbaycan ziyalılarının böyük səyi nticəsində ayrı-ayrı şəhərlərdə ümumi kitabxana və qiraətxanalar açılmağa başlamışdır. Belə qiraətxanalardan birincisi 1894-cü ildə N.Nərimanov tərəfindən Bakıda açılmışdır. N.Nərimanov bu haqda iftixarla belə yazırı: "Bakıda ictimai fəaliyyətim 1894-cü ildə iki ucuz kitabxana qiraətxanası açmağımla başlamışdır" (51, 43).

"Nərimanov qiraətxanası" Azərbaycanda kitabxanaçılığın inkişafına böyük təsir göstərmış və ondan sonra biri-birinin ardınca Quba, Nuxa, Şuşa və Yelizavetpol ümumi kitabxanaları yaradılmışdır (109; 110; 51, 43). Vətən övladlarının maariflənməsi namənə xalqımızın qabaqcıl ziyalılarının gördükleri bu xeyirxah və nəcib işlər nəinki ancaq Azərbaycan əyalətlərində, hətta ayrı-ayrı türk məmləkətlərində də əks-səda doğurmuşdur. "Tərcüman" qəzeti bu xüsusda belə yazırı: "Kazanlılar və baxçasaraylılar Qafqazdan nümunə götürsə pis olmaz. Vaxtı hər hansı bir qiraətxanada keçirmək, yeməkxana və ya qəhvəxanada cəfəngiyyat danışmaqdan xoşdur" (110).

Ümumi kitabxana və qiraətxanaların yaradılması ideyasını ayrı-ayrı ziyalılar irəli sürsələr də onların yaradılmasında və maliyyə baxımından təmin olunmasında el-obada tanınmış şəxslərin və müəyyən mənsəb sahiblərinin böyük yardımı olmuşdur. Bu xüsusda "Tərcüman" qəzeti "Qarabağdan məktub" adlı xəbərində Şuşada açılmış ümumi

qiraətxana haqqında belə yazar: "Qiraətxana fransız dili müəllimi Əhməd bəy Ağayevin irəli sürdüyü fikrə əsasən yaradılsa da onun meydana gəlməsində knyaz Usmuyevin, doktor Mehmandarovun, prins Fətəli Mirzənin və Zeynal Əli bəy Vəzirovun çox böyük köməkləri olmuşdur. Qiraətxananın açılmasına Qarabağ qazisi Məhəmməd Ağa Haqverdiyevin də böyük mənəvi yardımı olmuşdur" (111).

Yuxarıda göstərilən qiraətxanalar içərisində 1895-ci ildə Qubada açılmış ümumi kitabxana xüsusilə fərqlənmmişdir. Qubanın məktəb müəllimi, dövrünün cəfakesh maarifçisi Mirzə Məhəmmədəli Qasımovun təşəbbüsü ilə yaradılmış bu qiraətxana haqqında "Tərcüman" qəzetində məlumat verilmişdir (109): "... şəhər (Quba-Ş.K.) məktəbinin müəllimi Mirzə Məhəmmədəli Qasımov 1895-ci il iyunun 14-də Qubada kitabxana-qiraətxana açmışdır. Təntənəli açılışda ziyahılar, din xadimləri, qəza hakimləri, idarə məmurları və başqaları da iştirak etmişlər. Kitabxana 21 adda dövri mətbuat alır. 13-ü türk və fars dillərindədir... Kitabxanaların aldığı qəzet və jurnalların XIX əsrin müxtəlif onilliklərində mətbuatda verilmiş siyahısını əsas götürsək, deyə bilərik ki, Quba kitabxanasında kitabı olmayan klassik az imiş" (52).

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə M.M.Qasımov "Qiraətxaniyi-islamıyyə" adlandırılmış bu kitabxananı Azərbaycan və başqa Şərq xalqları klassiklərinin əlyazmaları və qədim çap kitablari, eləcə də Rus və Şərq dillərində nəşr olunan dövri mətbuatla ildən-ilə zənginləşdirərək, böyük xəzinəyə çevirmişdir. "Tərcüman" qəzeti bu mədəniyyət ocağını, Bakıda cəmi dörd il fəaliyyət göstərmiş və "şübhəli siyaset ocağı" (51,43) kimi 1898-ci ildə çar höküməti tərəfindən bağlanmış N.Nərimanov qiraətxanasından sonra o dövrə Azərbaycanın ikinci böyük kitabxanası hesab etmişdir. "O, (M.M.Qasımov - Ş.K.) öz kitabxanasını zəruri ədəbiyyat və mətbuatla çox zənginləşdirmişdir... XIX əsrin son illərinin mətbuatından öyrənirik ki, "Qasımov kitabxanası" fondunun zənginliyi, kütləvi tədbirləri, oxucularla sıx əlaqəsi kimi göstəriciləri ilə Qafqazın nüfuzlu kitabxanalarından biri olmuşdur. Bu mədəniyyət ocağı 18 min nəfərlik Quba əhalisi ilə yanaşı, ətraf kəndlərin sakinlərinə də xidmət göstərmişdir" (52).

XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın başqa mənəvi sərvət xəzinələri kimi bu kitabxananın da başının üstünü qara buludlar almış və erməni daşnaklarının vəhşiliyi nəticəsində məhv edilmişdir. 1918-ci ilin aprel ayında Qubaya gəlib, özünü Quba uyezdinin komissarı elan etmiş

və ondan əvvəl tərksiləh edilərək həbsə alınmış 200-ə qədər erməni quldurlarını azadlığa buraxmış bolşevik partiyasının nümayəndəsi David Qelovaniya qarşı xalq üsyən qaldırır, onu 187 nəfər silahlı əsgərləri və həbsdən azad etdirdiyi erməni quldurları ilə birlikdə vuruşa-vuruşa şəhərdən qovmuşlar (185, 182-187).

Bolşeviklər qubalılara divan tutmaq məqsədilə iki həftədən sonra oraya top, pulemyot və tüfənglərlə yaxşı silahlandırılmış ordu göndirirlər. İki mindən ibarət bu cəza qüvvələrinin tərkibi Şəumyanın rəhbərliyi ilə o zamankı hərbi komissar Karqanov tərəfindən tam şəkildə daşnak ermənilərindən təşkil edilmiş, onlara komandan isə tanınmış daşnak qulduru Amazasp, komissar isə başqa bir daşnak Venunts təyin edilmişdir.

Amazasp 1 may 1918-ci ildə səhər tezdən Quba şəhərini mühasirəyə alaraq, şəhəri top, pulemyot və tüfənglərdən intensiv atışa tutmuşlar. Həmin gün şəhər erməni cəza qüvvələrinin əlinə keçidkən sonra qocaları, qadınları və uşaqları min cür vəhşilik və qəddarlıqla öldürmişlər. Ermənilərin bu vəhşiliyi Quba və onun 122 müsəlman kəndini əhatə etmişdir. Bu kəndlər yandırılaraq darmadağın edilmişdir. Milli düşmənlərimiz dinc əhalini vəhşicəsinə qırmaqla bərabər həm də maddi-mədəniyyət abidələrinə də amansız zərbələr endirmişlər. Bu basqın zamanı qədim məscidlər, mədəniyyət abidələri, kitablar və kitabxanalar yandırılaraq məhv edilmişdir (185, 182-187). Yuxarıda haqqında danışdığımız Mirzə Məhəmmədəli Qasimovun yaratdığı zəngin kitabxana da erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdur. Ermənilər XX yüzilliyin birinci yarısında istər çar Rusiyası və istərsə də sovet dövrlərində Azərbaycanın müxtəlif şəhər və bölgələrində xalqımızın uzun yüzilliklər boyu yaratmış olduğu maddi-mədəniyyət abidələrimizə öldürücü zərbələr vurmuşlar.

Yuxarıda göstərilən fəlakətlər Azərbaycan mədəniyyət tarixinə böyük və sarsıcı zərbələr endirirək minlərlə tarixi abidələrimizin, o cümlədən əlyazma kitablarının və sənədlərinin məhviniə səbəb olsa da onların bir qismi xalqımız tərəfindən qorunmuş və dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Hal-hazırda istər Azərbaycanın, istərsə də dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində və müzeylərində saxlanılan və araşdırılan bu yazılı abidələrin bir qismi müəlliflərin öz dövrlərində, bir qismi isə sonrakı yüzilliklərdə ayrı-ayrı katib və xəttatlar tərəfindən köçürülmüş nüsxələrdir. Onların arasında görkəmli Azərbaycan klassiklərinin yarat-

dığı əsərlərin böyük əksəriyyətinin avtoqrafları yoxdur. Belə olan halda istər Azərbaycan, istərsə də başqa Şərqi xalqlarının kitab mədəniyyəti tarixinin inkişaf mərhələlərini araşdırarkən ortaya belə bir sual çıxır. Doğrudanmı orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış görkəmli mütəfəkkirlərin avtoqraflarının hamısı təbii fəlakətlərin, barbarların, müharibələrin və s. qurbanı olmuşdur.

Orta əsrlərin əlyazma kitabları üzərində aparılan araşdırmalar belə bir fikir söyleməyə imkan verir ki, Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın klassiklərindən böyük əksəriyyətinin avtoqraflarının zəmanəmizdək gəlib çatmamasının səbəbi heç də həmişə təbii fəlakətlər və müharibələr yox tamamilə başqa səbəblər olmuşdur. Hələ öz sağlığında böyük şöhrət tapmış Əbü'lqasim Firdovsi (940-1030), Ömər Xəyyam (1048-1123), Xaqani Şirvani (1120-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Hafız Şirazi (1325-1390), Əbdürreşman Cami (1414-1492), Əlişir Nəvai (1441-1501), Şah İsmayıllı Xətai (1487-1524), Məhəmməd Füzuli (1498-1556) və başqaları kimi Şərqi görkəmli mütəfəkkirlərinin yaradıcılığı dövrünün hökmədarlarının, eləcə də saray kitabxanalarında işləyən, elm və poeziya vurgunu olan peşəkar sənət adamlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu klassiklərin bir qismi, dünya şöhrəti qazanmış ölməz əsərlərini hökmədarların sıfarişi ilə yazmış, yaxud onlara həsr etmiş bir qismi isə şahların dəvəti və himayədarlığı ilə sarayda yazış-yaratmışdır. Belə klassiklərin əsərləri şahlara və hökmədlərə müəllif nüsxələrində yox, saray xəttatlarının və rəssamlarının birgə hazırladıqları bədii tərtibatlı əlyazma kitablarında təqdim olunmuş və gələcəkdə həmin əsərlərin çoxaldılaraq yayılmasında bu nüsxələr əsas götrülmüşdür. Bədii tərtibatla hazırlanın həmin nəfis əlyazma nüsxələri orta əsr şah saray kitabxanalarını zənginləşdirən nadir incilərə çevrilmişdir. Dövrümüzdək gəlib çatmış və hal-hazırda Avropa və Asiya, eləcə də Amerika və Afrika qitələrində yerləşən ölkələrin mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən kitabxana və muzeylərində saxlanılan bu incilərin nadir incəsənət əsəri səviyyəsinədək yüksəldilmiş, onlarla bədii tərtibatlı nəfis əlyazma nüsxələri, yuxarıda göstərildiyi kimi şahların sıfarişilə saray kitabxanalarında olan xəttatlıq və rəssamlıq məktəblərində yaradılmışdır.

Sultan Hüseyn Baykaranın vəziri olmuş və sarayda yaşayıb yaratmış, Şərqi mütəfəkkir şairi Əlişir Nəvai ırsını dərindən araşdırılmış (267), tanınmış özbək alimi Həmid Süleyman öz tədqiqatları nəticəsində

belə qənaatə gəlmışdır ki, Əlişir Nəvainin əsərləri, Şərqdə böyük şöhrət tapmış Herat miniatür məktəbində, Kamaləddin Behzad kimi görkəmli rəssamın rəhbərliyi altında istedadlı xəttat və rəssamlar tərəfindən ayrı-ayrı nüsxələrə köçürüülərək, bədii tərtibatla müxtəlif divanları və ayrı-ayrı əsərləri yaradıldığına görə onun avtoqrafları çox güman ki, şairin öz dövründəcə məhv edilmişdir. Həmid Süleymanın fikrincə Nəvai öz əsərlərini ayrı-ayrı kağızlara yazdıqdan sonra, üzərində apardığı düzəliş, dəyişmə və qeydlərlə birlikdə qaralama, yəni ilk müəllif variantı kimi yüksək səviyyəli katib, xəttat və rəssamların sərəncamına vermiş, onlar isə bu mətnə müəyyən düzəlişlər verməklə yanaşı, əsərləri ayrı-ayrı bədii xətt növləri ilə köçürümüş, rəssam və müzəhhiblər əlyazmanı Şərqi ornamentləri ilə bəzədkidən və süjetlərlə bağlı miniatürler çəkdikdən sonra cildə almışlar. Beləliklə də, şairin belə nəfis nüsxələri hazırlanğına görə onu avtoqraflardan ibarət ayrı-ayrı əlyazma kitablarının yaradılmasına ehtiyac qalmamışdır (268,5).

Sənətə və sənətkarlığa dərin hörmət bəsləyən və himayədarlıq göstərən görkəmli Azərbaycan şairi və hökməndə Şah İsmayıllı Xətai Təbrizdə öz sarayında kitab incəsənəti ustalarını, - xəttatları, rəssamları, müzəhhibləri, cildçiləri və başqa sənət adamlarını, - toplayaraq, böyük bir miniatür və kitabşunaslıq məktəbi yaratmışdır. Başda tanınmış rəssam Sultan Məhəmməd olmaqla bu məktəbdə işləyən yerli sənətkarlardan başqa oraya qonşu ölkələrdən Kamaləddin Behzad, Şeyxzadə İsfahani, Həydər Əli Turbeti, Şah Mahmud Nişapuri, Hüseyn Qəzzvini və başqaları kimi Şərqdə böyük şöhrət tapmış rəssam, xəttat və ornamentçi - qızıl suyu çəkən ustaları da dəvət olunmuşdur (196, 34).

Yaxın və Orta Şərqdə ən məşhur miniatür rəssamlığı məktəblərin-dən biri kimi böyük şöhrət tapmış məktəbi, kitab qrafikası üzrə yüksək səviyyəli sənətkarları olan Səfəvilər sarayının hökməndə və lirik şairi Şah İsmayıllı Xətai heç də ayrı-ayrı əsərləri və divanının avtoqraflardan ibarət müxtəlif əlyazma kitablarının yaradılması haqqında çox yəqin ki, düşünməmişdir. Göstərildiyi kimi belə bir miniatür məktəbi olan şairin yaratdığı mədəniyyət abidələrinin bədii xətt nümunələri ilə köçürüülərək, nəfis tərtibatla hazırlanmasında və ayrı-ayrı cildlərdə toplanamasında ən mahir və istedadlı sənətkarların işlədiyini aydın təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Hal-hazırda şairin əsərlərinin dünya kitabxana və muzeylərində saxlanılan bədii tərtibatlı nəfis əlyazma nüsxələri də buna əyani nümunədir. Saray kitabxanasında Xətai əsərlərinin bədii tərtibatlı

ilk katib nüsxələri hazırlanıqdan sonra, şairin, çox güman ki, ayn-ayn vərəqlərdə yazılmış və qaralama şəklində olan ilk müəllif nusxəsinin saxlanmasına ehtiyac qalmamışdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, saraylarda fəaliyyət göstərmiş, hökmardarların sıfarişlə yazmış yaxud əsərlərini onlara həsr etmiş klassiklərin yaratdığı mədəniyyət abidələrinin saray kitabxanaları üçün hazırlanan mətnləri gələcəkdə bu abidələrin çoxaldılmasında əsas nüsxə kimi istifadə edildiyindən, həmin abidələrin avtoqrafları müəlliflərin öz dövrlərindəcə məhv edilmiş, yaxud lazımlı gəlmədiyindən itib-batmışdır. Çox güman ki, buna görə də bir sıra görkəmli klassiklərin avtoqrafları gəlib zəmanəmizə çatmamışdır.

Beləliklə, Azərbaycan əlyazma kitab mədəniyyəti ən qədim dövrlərdən başlayaraq, XX yüzilliyyədək müxtəlif inkişaf mərhələləri keçirmişdir. Azərbaycan əlyazma kitabı yuxarıda deyildiyi kimi islam dininin meydana gəlməsi və qüdrətli Ərəb Xilafətinin yaranmasına dək, öz dövrünə görə yüksək tərəqqi tapmışdır. Özündə ayrı-ayrı xalqları birləşdirən qüdrətli Ərəb Xilafəti bu xalqların mədəniyyət tarixində yeni bir eranın başlanğıcını qoydu. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan xalqının işıqlı zəkaları istər ümumi ərəb-islam mədəniyyətinin yaradılmasında və inkişafında, istərsə də əlyazma kitab mədəniyyətinin tərəqqisində böyük rol oynamışlar. Onlar elmin müxtəlif sahələrinə, - ədəbiyyat və ədəbiyyatşunaslığa, dilçilik və poetikaya, fəlsəfə və hüquqşunaslığa, tarix və coğrafiyaya, ilahiyyat və tibbə, riyaziyyət və astronomiyaya, mineraloziya və kimyaya və s., - dair Azərbaycan dilində və başqa şərq dillərində ölməz abidələr yaratmışlar.

Əgər ilk ərəb kitab xəzinəsinin, Əməvilər sülaləsinin birinci xəlifəsi Müaviyə bin Əbu Süfyən (661-680) tərəfindən VII yüzillikdə inşa edildiyini və artıq VIII-IX yüzilliklərdə Həmədanda Əbu-l-Vəfa ibn Sələmənin kitabxanası kimi zəngin bir xəzinənin yarandığını nəzərə alsaq, bu zaman Azərbaycan əlyazma kitabının inkişafi haqqında aydın təsəvvür yaranar. Azərbaycan əlyazma kitabının meydana gəlməsində və tərəqqisində isə ədib, şair yəziçi, alim və başqa ziyalılarla yanaşı katiblərin və xəttatların, rəssamların və cildçilərin, eləcə də başqa kitab sənətkarlarının əməyi əvəzsizdir. Məhz onların gərgin və şərəfli əməyi sayesində Azərbaycanda zəngin əlyazma kitab mədəniyyəti yaradılmışdır. Bu mədəniyyətin yaradıcıları ölkənin ayrı-ayrı mədəniyyət mərkəzlərində, - Təbrizdə, Şamaxıda, Qəzvində, Gəncədə, Ərdəbildə, Şəkidə,

Marağada, Naxçıvanda, Həmədanda və s., - fəaliyyət göstərmiş xəttatlıq və rəssamlıq məktəblərində, mədrəsələrdə, məscidlərdə və xüsusi evlərdə işləmişlər.

Azərbaycan əlyazma kitabı elmi və tərtibat baxımından rəngarəng olduğu kimi paleoqrafik xüsusiyyətləri baxımından da çox zəngindir. Əlyazmaların paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan kitab və yazı mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından, digər tərəfdən isə klassik Azərbaycan mətnşünaslığının qaynaqlarının işıqlandırılması üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Həmədandakı Əbu-l-Vəfa ibn Sələmənin kitabxanası (VIII-IX), Şamaxı və Gəncə kitabxanaları (XII-XVI əsrlər), Marağa kitabxanası (XIII əsr), Təbriz kitabxanaları (XIII-XVII əsrlər), Ərdəbəldəki Şeyx Səfi kitabxanası (XIV-XV əsrlər), Axalsixi kitabxanası (XVII-XVIII əsrlər), Şəkidəki Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanası (XIX əsr), Qubadakı Məhəmməd Əli Qasımovun kitabxanası (XIX əsr) və onlarla bizi məlum olan və məlum olmayan kitab xəzinələri göstərir ki, Azərbaycan Şərqdə ən zəngin kitabçılıq ənənələrinə və mənəvi irsəyyiələnən ölkələrdən biridir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, xalqımızın uzun yüzilliklər boyu yaratmış olduğu bu zəngin irsin bir qismi orta çağlarda təbii fəlakətlər, müharibələr və yadəllilərin hücumları nəticəsində məhvə məruz qalmış, yaxud qarət edilib aparılmışdır. Xüsusən, 1920-ci ildə Azərbaycanda bolşevik recimi yaradıldıqdan sonra, islam dininə və Qurana qarşı aparılan mürtəce kompaniyalar nəticəsində mənəvi irsimizə vurulmuş zərbələr daha faciəli olmuşdur. Bu dövrde kitab mədəniyyətimizin məhvinə doğru yönəldilmiş kompaniyada milli düşmənlərimizin xüsusi rolü olmuşdur. Buna görə də xalqımızın bir sıra yazılı abidələri gəlib dövrümüzədək çatmayışdır. Həmin abidələrin bəziləri isə vaxtilə xarici ölkə kitabxanalarına aparıldığından kitab mədəniyyətimizə qarşı aparılan bu "soyqırımdan" xilas edilmişdir. Orta əsr klassiklərimizdən demək olar ki, böyük əksəriyyətinin avtoqraflarının dövrümüzədək gəlib çatmamasının əsas səbəblərindən biri də təbii fəlakətlər, müharibələr və kitab mədəniyyətimizə qarşı aparılan bu hücumlar olmuşdur. Bunun başqa bir səbəbi isə bizim fikrimizcə şah saraylarında fəaliyyət göstərmiş, yaxud hökmardarların sıfarişləri ilə yazış-yaratmış görkəmlı klassiklərin əsərlərinin ilk nüsxələri saraylarda yaradıldığından və həmin əsərlərin gələcəkdə çoxaldıl-

masında məhz saray nüsxələri əsas götürüldüyündən onların avtoqrafları elə öz sağlıqlarında məhv edilmiş, yaxud lazım gəlmədiyindən itibatmışdır.

Bütün bu hadisələrə baxmayaraq, xalqımızın fədakar insanları, orta yüzilliklərdə yaradılmış mənəvi irsimizin böyük bir qismini göstərilən fəlakətlərdən müdafiə edərək, zəmanəmizə qədər çatdırıbilmışlər. Hal-hazırda tədqiqatçılarımız məhz əsasən bu irsə söykənərək, mədəniyyət tariximizi araşdırır və öyrənirlər.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN MƏTNŞÜNASLIĞININ QAYNAQLARI VƏ İNKİŞAF YOLLARI

Ölkəmizdə ədəbi-tənqidi fikrin ilk rüşeymləri öz qədimliyi və zənginliyi ilə Şərq və Dünya xalqlarının ədəbiyyatları sırasında özünə-məxsus fəxri yerlərdən birini tutan Azərbaycan ədəbiyyatının ilk bədii nümunələri ilə qoşa yaranmışdır. Yəni insanın yaratdığı ilk bədii söz və sənət nümunələri ilə yanaşı tənqidi - estetik fikrin ilk ünsürləri meydana gəlmişdir. "Tənqidi - estetik fikir bədii fikrin yaranmasına ehtiyac doğanda meydana çıxmışdır" (107,6).

Bədii sözün və sənətin inkişafı ilə yanaşı tənqidi fikir də inkişaf edərək, uzun və zəngin bir tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi yolu zaman-zaman yeni zirvələrə yüksəldən Azərbaycan xalqının Xəbib Təbrizi (XI əsr), Yusif Xoylu (XII əsr), Nəsiməddin Tusi (XIII əsr), Əssar Təbrizi (XIV əsr), Şərafəddin Həsən Rəmi Təbrizi (XIV əsr), Vəhid Təbrizi (XV əsr), Məhəmməd Rəfi Dost Məhəmməd oğlu (XVII əsr), Mirzə Əbubəkər Təbrizi (XVIII əsr), Mirzə Fətəli Axundov (XIX əsr), Əbdülqəni Nüxəvi Xalisəqarızadə (XIX əsr), Mirzə Kazimbəy (XIX əsr) kimi görkəmlı alımları yetişmişdir. Ədəbi - tənqidi fikrin tərkib hissəsini təşkil edən mətnşünaslıq da belə bir tarixi yol keçmişdir. S.A. Reyser haqlı olaraq yazar ki, "... əgər "mətnşünaslıq" istilahı yenidirsə, anlayışın özü çox qədimdir" (241, 85).

S.İ. Belokon apardığı tədqiqatlara söykənərək, mətnşünaslığın qaynaqlarının, hələ bizim eradan əvvəlki yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlı olduğunu söylemişdir: "Artıq Pisistrastın dövründə (b.e.e. VI əsrde) yunanlar ədəbi əsərlərin mətnlərini toplayırdılar. Bununla da onlar həmin əsərlərin salamatlığını təmin etməyə çalışmış və müxtəlif mənbələr əsasında həqiqi müəllif mətninin bərpa edilməsinə cəhd göstərmişlər" (152,5).

Mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi yaranma tarixi çox uzaq yüzilliklərə getməsə də, onun qaynaqları göründüyü kimi qədim tarixin dərin qatları ilə bağlıdır. İstər Şərqdə istərsə də Qərbdə mətnşünaslıq anlayışı eyni dərəcədə qədimdir. Bununla bağlı N.İ. Konrad belə yazar: "Belə filologiya həm Qərbdə, həm də Şərqdə meydana gəlmişdi. Orda da, orda da - qədim antik dövrde, Qərbdə ellinizm əsrində, Şərqdə, Çində Xan imperiyası dövründə olduğu kimi. Aleksandriya kitabçıları

polislər epoxasına aid olan öz antik ədəbiyyatlarının klassik dövrü əsərlərini, Çin kitabçıları isə leqo epoxasına aid olan öz antik ədəbiyyatlarının klassik dövrü əsərlərini toplayırdılar. Onlar bu əsərləri yalnız toplamurdılar, həm də onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi üzərində işləyirdilər; mətnlər üzərində aparılan iş isə, əsərlərin özləri üzərində aparılan işə gətirib çıxardı. Klassikaya çevrilən filoloji işin varlığı belə yarandı: keçmiş dövrlərin yazılı abidələrinin toplanması, onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi və şərhi.

Bu varlıq orta əsərlərdə də dəyişməmişdir; Qərbdə də, Şərqdə də eyni dərəcədə" (202,7).

İstər bizim eradan əvvəl, istər qədim dövrlərdə, istərsə də orta əsrlərdə müxtəlif məktəblərdə, ayrı-ayrı ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara, dini təriqətlərə mənsub olan katiblər və xəttatlar tərəfindən klassiklərin əsərləri nüsxədən-nüsxəyə köçürürlərək çoxaldılar kən, ayrı-ayrı amillərin təsirilə onların müxtəlif xarakterli təhriflərə uğradıldığını görən dövrünün bir sıra ədəbiyyatşunasları və ziyanlıları həmin əsərləri şərh edərkən, yaxud köçürürkən əlyazmalarında olan katib təhriflərinə biganə qalmamış, onların mətnlərini bir neçə nüsxələri əsasında islah etməyə başlamışlar. Beləliklə də, "ayrı-ayrı zehni əmək adamlarının empirik fəaliyyətində" (79,4) mətnşünaslıq elminin ilk rüseyimləri və qaynaqları yaranmağa başlamışdır.

Buna görə də mətnşünaslıq, ədəbi - tənqidli fikir tarixinin tərkib hissəsi kimi dünya masştabında öz kökləri ilə yüzilliklərin dərin qatları ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bir vaxt abidələri tənqidli surətdə öyrənmış alman tarixçiləri B.Q. Nibura və L. Ranke bu metodun yaradıcıları kimi təqdim olunmuşlar. Lakin bu fikir sonrakı tədqiqatlar nəticəsində inkar edilmişdir. Tənqidin tarixi köklərinin antik dövrdən başladığını söyləmiş V.P. Buzeskul öz elmi tədqiqatları ilə əsaslandırmışdır ki, filoloji, yaxud tarixi tənqid öz inkişafı üçün ayrıca bir şəxsə yox, çoxlarının bu sahədə aparmış olduqları araşdırımlar toplusuna bərcludur (261; 162; 163).

Çağdaş ərəb ədəbiyyatşunaslığının tanınmış alımlarından biri olan Fəxrəddin Qabavə mətnşünaslıq fikrinin yaranma tarixi haqqında belə demişdir:

"Şerin düzəldilməsi, yarandığı gündən bəri onu izləyən qədim tarixi bir hadisədir" (287, 157).

Fəxrəddin Qabavənin söylədiyi bu fikir bir daha təsdiq edir ki, mətnşünaslığın ilk rüseyimləri poeziya nümunələrinin, daha doğrusu ilk

folklor nümunələrinin yarandığı dövr qədər qədimdir. "Tənqidi - estetik fikrin ilk ünsürlərini özündə qoruyub saxlayyan ən qədim sənət nümunəsi - şifahi xalq yaradıcılığıdır" (107, 7). Bütün elmlərdə olduğu kimi, mətnşunaslığın da tarixi köklərini və inkişaf yollarını öyrənmədən onun bu gününü və sabahını təsəvvür etmək çox çətindir. Binalar özülləri üzərində dayandığı kimi elmlər də uzun əsrlər boyu yaradılmış zəngin baza üzərində inkişaf edib yüksəlir. "Bunu aydınlaşdırmaq üçün, geri, bizim elmin (yəni mətnşunaslıq elminin - Ş.K.) qaynaqlarına qayıtmağın mənası vardır, çünkü fənnin tarixini aydınlaşdırmadan onun nəzəriyyəsinə yiylənmək mümkün deyildir. Bundan başqa, elmin tarixi inkişafını öyrənmək, yalnız onun bu gününü anlamaq üçün yox, həm də elmin gələcəyini görmək, perspektivlərini və gələcək inkişaf qanunu - naşırınlıqlarını müəyyənləşdirmək üçün doğru vasitədir" (235, 10).

Deyildiyi kimi, müasir mətnşunaslıq elminin uzun yüzyilliklər boyu yaratmış olduğu zəngin bazasın araşdırmaqla biz bu elmi sahənin tarixi inkişaf yollarını, bu gününü və sabahını, eləcə də onun nəzəri məsələlərini öyrənmiş olardıq. Buna görə də mətnşunaslıq elminin qaynaqlarına qayıtməq, onun tarixi inkişaf yollarını işıqlandırmaq ədebiyyatşunaslığının olduqca vacib məsələlərindəndir.

İslamın qələbəsindən sonra müsəlman Şərqi xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının kitabçılıq işi ərəb əlyazma kitab ənənələri zəminində yenidən yaranmış və inkişaf etmişdir. Ərəb əlyazma kitabının ilk nümunəsi isə islam dininin müqəddəs kitabı, ərəb mədəniyyətinin həmişəyaşar abidəsi, "kitabların anası" ("umm el-kutub") Qurani - kərim olmuşdur. Müsəlman Şərqində ilk elmi mətnin tərtibi də məhz Qurani - kərimlə bağlıdır.

Qurani - kərim cildə alınaraq, kitab şəklinə salınmış ərəblərin ilk yazılı abidəsidir. Buna Qurani - kərimin özündə də işaret edilmişdir:

ام لكم كتاب فيه تدبر سون (39, Qələm surəsi, 37-ci ayə)

("Yoxsa sizə bir kitab nazil olmuş və hər şeyi bu kitabdan öyrənirsiniz").

كتاب مسطور في رق منشور

Yaxud: (39, Tur surəsi, 2, 3-cü ayələr)

("And olsun açılmış dəri üzərinə yazılan Kitab-a").

Elm aləmində məlumdur ki, Qurani - kərim ayələr şəklində Məhəmməd peyğəmbərə (s) Allahın əmrilə vəhy mələyi Cəbrail vəsilə nazil olmuşdur ("Bəqərə" surəsinin sonuncu iki ayəsi isə

Peygəmbərə (s) bilavasitə Allah təala tərefindən vəhy edilmişdir). Ayri-ayrı ayələr şəklində vəhy nazil olandan sonra, Peygəmbər (s) əshabə-lorinə oxumuş və vəhy katiblərinə dəri, xurma qabıqları, yastı daş və sümükler üzərində yazdırarmış. Peygəmbər nazil olan ayələrin hansı surədə və hansı ayədən sonra gəldiyini deyərmış və ona ciddi nəzarət edərmiş. Məhəmməd peygəmbər (s) dünyasını dəyişənədək vəhy nazil olmaqdə davam etdiyindən Qurani - kərim hələ bir cilddə toplanaraq, kitab şəklində salınmamışdı (362, 342; 68). Peygəmbər (s) dünyasını dəyişdikdən sonra, müxtəlif qiraət formaları ilə yanaşı, Quranda mətn təhriflərinə yol verilməyə başlamışdır (84). "Müxtəlif ərəb qəbilələrinə mənşub olan bu əshabələrin hər biri mətni sabit saxlamaq şərtilə Allah kələməni öz ləhcəsinə müvafiq surətdə oxuyardı. Bu zaman qiraətdə müəyyən fərqlər əmələ gəlirdi. Məhəmməd əleyhissəsləmin özü buna izn verərək belə demişdir: "Quran yeddi ləhcədə nazil olmuşdur. Sizin üçün hansı ləhcədə mümkünürse, həmin ləhcədə də oxuyun". Lakin Peygəmbər (s) vəfatından sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. Quranın qiraətin-dəki sövti fərqlər bəzən ləfzi fərqlərə gətirib çıxardır, bəzi sözlərin yaxın və ya oxşar səs tərkibli başqa sözlərlə əvəz edilməsinə səbəb olurdu. Quranı əzbər bilən əshabələrdən hər biri öz qiraət variantını düzgün hesab edir, allah kələmənin məhz bu cür nazil olduğunu iddia edirdi. Nəticədə Quranın necə oxunması barədə böyük şəhərlərdə mübahisələr başlandı, müsəlman icmasının müxtəlif fırqələrə bölünməsi, müqəddəs kitabın təhrif olunması təhlükəsi yarandı" (68, VII).

Şübhəsiz, Allah kəlamlarında yol verilən təhriflər islam ümməti-nin başında duran rəhbərlərini və Peygəmbər (s) əshabələrini düşün-dürməyə bilməzdi. Peygəmbər əleyhissəlam dünyasını dəyişdikdən sonra Qurani-kərimin bir cilddə toplanaraq, kitab halına salınması fikri məhz bu narahatçılığın nəticəsində meydana gəlmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Peygəmbər (s) sağlığında da Quran toplanıb yazıya alınmışdır. "Əl-Fəhris"in müəllifi İbn Nədir yazar ki, Peygəmbər (s) əshabələrindən Əli ibn Əbi Talib, Səd bin Abid, Muaz bin Cəbəl, Zeyd bin Sabit Quranı toplamışdır. Bu adların sırasınā əl-Buxari və Cəlaləddin əs-Siyuti başqalarını da əlavə edirlər. Bu da göstərir ki, əshabələrin əllərində yazılı Quran var idi.

"Sonra, həqiqətən onun (Quranın - Ş.K.) toplanması, yəni yazıya alınması İlk İslam dövründə üç dəfə olmuşdur: Birinci dəfə Peygəmbər (s) dövründə, ikinci dəfə Əbu Bəkrin xəlifəliyi illərində, üçüncü

dəfə isə Osmanın dövründə olmuşdur. Yalnız bu axırıncı dəfə Quran nüsxələrə köçürülmüşdür"(362, 232).

Əbü Bəkrin və Osmanın dövrlərində Quranın toplanması, mətninin tərtib edilməsi və kitab şəklində salınması Peyğəmbərin (s) əsas vəhy katiblərindən biri Zeyd ibn Sabit başda olmaqla Quranı əzbər bilən bir neçə yaxın əshabəyə tapşırılmışdır. Şübhə yoxdur ki, bu olduqca böyük məsuliyyət tələb edən çətin bir iş idi. Beləliklə, uzun axtarışlardan və dəqiq təddiqatlıdan sonra İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani - kərimin vahid, hər cür təhriflərdən xali mətni tərtib edildi. "Bir müddət-dən sonra Zeyd ibn Sabitin başçılıq etdiyi bu işçi heyət Allah kəlaminin vahid mətnini tərtib etdi. Osman həmin mətni dörd, yaxud altı nüsxədə yazdırıb, birini Mədinədə saxladı, digərlərini Şam, Kufə və Bəsrəyə göndərdi. Qalan bütün nüsxələr isə yiğilip yandırıldı. Beləliklə, islam aləmində Qurani - kərimin bu gün əlimizdə olan vahid mətni qaldı" (68, VII-IX).

Bütün yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müsəlman Şərqində mətnşünaslıq elminin ilkin qaynağı islam dininin müqəddəs kitabı Qurani-kərimin mətninin tərtibi ilə bağlıdır. Bu elmi sahənin Quranla bağlı olan ilkin qaynaqları, Peyğəmbər əleyhissəsləmin şərafətli hədislərinin toplanması və onların düzgün mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində aparılan araşdırımalarla mətnşünaslıq fikri daha da inkişaf etdirilmişdir.

İslam dinində Qurani-kərimdən sonra hüquq elminin ikinci başlıca ana qaynağı və Quranı təfsir edən ən mötəbər məxəz olan hədislər uzun müddət alimlərin tədqiqat obyektiñə çevrilərək, onların toplanması, yazıya alınması, araşdırılması və düzgün mətnlərinin tətbiqi sahəsində neçə-neçə məşhur əsərlər yazılmışdır. Hədislərin ana kitabları adlandırılmış İmam Malik bin Ənəsin "əl-Müvətta", İmam Əli Davud ət-Təyalisinin "əl-Musnad", İmam Əhməd bin Hanbəlin "əl-Müsənəd" və s. əsərləri, eləcə də əl-Buxari və Muslimin "əs-Sahih" adlı əsərləri, İbn Hacə, Əbi Davud, ət-Tirmizi və ən-Nəsəi kimi dörd alimin "əs-Sunən" adlı abidələri belə yaranmışdır. Bunlardan başqa Peyğəmbərin (s) şərafətli hədisləri ilə bağlı yüzlərlə əsərlər yazılmış və bununla da hədis elmləri meydana gəlmişdir.

"Şərafətli peyğəmbər hədisləri Qurani - kərimdən sonra islam hüququnun ikinci məxəzidir. Müsəlmanlar hədislərin mühafizəsinə, toplanmasına, yazıya alınmasına, araşdırılmasına və onların düzgün

variantlarının təhrif olunanlardan seçilərək öyrənilməsinə böyük maraq və diqqət göstərmişlər. Eyni zamanda hədislərin isnadlarının və rəvələrinin düzəldilməsi və dəqiqləşdirilməsi, yaxud təhrif edilməsi üzərində uzun müddət işləmişlər"(298, 10).

Peyğəmbər (s) hədisləri ilə bağlı aparılan araşdırmlar elmi və mədəni həyatda böyük hadisəyə çevrilmiş, islam mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutmuş, müxtəlif elmlərin, o cümlədən ədəbiyyatşunaslığın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra, onun şərafətli hədisləri siyasi, məzhəbi, yerliçilik və s. baxımdan ciddi təhriflərə məruz qalmışdır.

"Ancaq bu arada hadis güclü bir təşəbbüse maruz kaldı; onuna oynamak və ona yalan karıştırılmak istendi. Bazıları siyasi, mezhebi ve şahsi qayeleri uğrunda ondan yararlanmak istediler. Bu suretle islamın ana temellerinden birisini bozmaya yönelik bir tehlike oluşturan hadis uydurmaçılığı hareketi ortaya çıktı"(293, 44-45).

Peyğəmbərin (s) şərafətli hədislərini belə təhriflərdən təmizləmək, onları Allahın Rəsulu tərəfindən deyildiyi kimi, düzgün şəkildə islam ümmətinə çatdırmaq üçün dövrünün görkəmli alimləri böyük əmək və bilik sərf etməli olmuşlar. Bunun nəticəsində də, hədislərin tənqidi surətdə araşdırılaraq, elmi şəkildə isnadlar və rəvərlə təsdiq edilmiş düzgün mətnlərini əhatə edən, yuxarıda qeyd edilən məşhur əsərlər meydana gəlmişdir. Beləliklə də, alimlər Peyğəmbər əleyhissəlamın şərafətli hədislərini bu təhlükədən qorumaq üçün, müxtəlif elm sahələri ilə bağlı onların üzərində geniş əhatəli tekstoloji araşdırmlar aparmışlar.

"Ancaq ulema hadisi tehlikelerden koruma ve tenkid konusunda insan üstü bir qayretleri neticesinde büyük bir başarı elde ettiler" (293, 45).

Sünnəyə qarşı aparılan bu uydurmaçılıq hərəkatının qarşısını almaq və hədislərin düzgün mətnlərinin tərtibi üçün aparılan geniş əhatəli araşdırmlar sayesində hədis elmi yaranmışdır. Hədislərin mətnləri üzərində aparılan tədqiqatlar prosesində isə tənqidi fikir də inkişaf etmiş və onunla bərabər hədis tənqidi elminin qaydaları yaranmışdır. Hədislər yazıya alınaraq, toplanarkən onlar bu tənqidi qaydaların süzgəcindən keçirilmiş, onların düzgün variantları müəyyənləşdirilmişdir.

"Hadislerin yazılması yolundaki çalışmalar süzerken, hadisleri ayıklamak, sahihini sahih, Sahih olmayandan ayırmak için hadis tenkid ilminin kandeleri ortaya çıktı. Sonra vi kandeler, zaman keçince, adamaklı belircinleştii" (293,45).

Peygəmbər əleyhissəslərin hədisləri üzərində aparılan araşdırmlar və onların düzgün mətninin tərtibi sahəsində alimlərin həyata keçirdikləri geniş əhatəli tədqiqatlar, hədис elminin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı mətnşünaslıq fikrinin irəliləməsinə də böyük təsir göstərmişdir. İstər Qurani - kərimin mətninin tərtibi, onun təfsiri və şərh, istərsə də şərafətli hədislərin öyrənilməsi istiqamətdə aparılan çoxsəhəli araşdırmlar ədəbiyyatşunaslıq elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu təsir özünü şərhçilik sənətində daha bariz şəkildə əks etdirmişdir.

Bütün yuxarıda deyilənlərlə yanaşı islam aləmində tənqidi fikrin inkişafına böyük təkan verən şərhçilik sənəti olmuşdur. Şərhçilik sənəti filologiya elmlərinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Xəlifə Osman dövründə Quranın vahid mətni tərtib edildikdən və onun bu mətni ayrı-ayrı nüsxələrə köçürülrək böyük şəhərlərə göndərildikdən sonra, müqəddəs kitabın düzgün oxunması, düzgün izah edilməsi məqsədilə məscidlərin nəzdində xüsusi məktəblər və mədrəsələr yaradılmışdır. Bu məktəb və mədrəsələrdə Allah kəlamının düzgün dərk edilməsi üçün ərəb dilinin və onun qrammatik qaydalarının öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyuldu. "Quranın düzgün qiraəti məqsədilə məscidlərdə məşğələlər keçrilir, ərəb dilinin qayda-qanunları ciddi surətdə öyrənilirdi. Bütün bunlar ərəb dilçilik elminin yaranması üçün real zəmin yaradırdı" (67, 7).

İstər Qurani - kərimin düzgün oxunması və dərk edilməsi, istərsə də ərəb dilciliyinin öyrənilməsi məqsədilə, alimlər ərəb xalqının uzun yüzilliklər boyu yaratdığı və ravalır vasitəsilə şifahi şəkildə nəsildən-nəslə verildiyi poeziya nümunələrinə müraciət etməli olmuşlar. Onlar Cahiliyyə və ilk İslam dövrü ədəbiyyatından gətirdikləri ayrı-ayrı misallarla öz müddəalarını əsaslandırdılar. Təsadüfi deyildir ki, VII əsrin ortalarında Ərəb Xilafətinin müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində yaradılmış ərəb qrammatika məktəbləri filologiya elmlərinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu məktəblərin görkəmli nümayəndələri ərəb dilciliyi ilə bağlı öz fikirlərini elmi surətdə əsaslandırmaq üçün, deyildiyi kimi ərəb poeziyasına müraciət etmişlər. Buna görə də şifahi şəkildə nəsildən-nəslə verilən ərəb poeziyasını ayrı-ayrı antalogiyalarda

ilk əvvəller toplayanlar da dilçi alımlar olmuşlar. Onlara nümunə olaraq Əbu Ubeydə (728-825), Mufaddal əd-Dabi (780-848), Əbu Ömər əş-Seybani (719-828), İbn əs-Sikkit (803-859), Əbu Səid əs-Sukkəri (828-888) kimi tanınmış filoloqları göstərmək olar.

Ərəb qrammatika məktəbləri ərəb dilçilik elminin inkişafında misilsiz rol oynadığı kimi, ədəbi tənqid fikrin təşəkkül tapmasına da böyük təsir göstərmişdir. Tezliklə, yəni X yüzillikdə Qudama ibn Cəfər (888-948) "Şerin tənqid" və "Nəsrin tənqid" adlı əsərlərini yazmış və bu əsərlərdə ədəbi tənqidin bəzi məsələlərini şərh etməyə çalışmışdır.

Həmin dövrlərdən ədəbiyyatda şərhçilik sənəti də öz ilk addimlarını atmış oldu. Əbu Bəkr əs-Sulinin (öl. 946) və İbni Cinninin (932-1002) görkəmli ərəb klassikləri Əbu Təmmamın və əl-Mutənnəbinin divanlarına yazılıqları şərhləri ilə demək olar ki, ərəb ədəbiyyatında şərhçilik sənətinin əsasını qoymuş oldular. Onlardan sonra Əbu Hilal əl-Əskəri (öl. 1005), Əbu əl-Həsən ibn İsmayıł (öl. 1066), Abdullah ibn Əhməd Samani (öl. 1082), əl-Mərzuqi (öl. 1030) və başqa dilçi alımlar tərəfindən filologianın bu sahəsi daha da inkişaf etdirilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istər ayrı-ayrı poeziya antaloqiyaları, istərsə də müxtəlif şairlərin divanları yuxarıda adları çəkilən alımlar üçün, dilçilik elminin öyrənilməsində faktiki materiallar kimi istifadə olunub. Həmin poeziya nümunələrində bu alımları maraqlandıran əsasən qrammatik formalar, sözlərin daxili dəyişməsi, hal şəkilçiləri və s. idi. Onlar öz şərhlərində ədəbiyyatşunaslıq məsələlərinə olduqca az yer verirdilər (64, 53).

Bütün bunlara baxmayaraq şərhçilik sənəti ədəbiyyatşunaslığın, o cümlədən tənqid fikrin, onunla bərabər isə mətn tərtibinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Bu və ya digər poeziya nümunələrini, yaxud hər hansı bir şairin divanını şərh edən alım şərhdə həmin əsərin mətnini tam şəkildə vermişdir. Bəzi hallarda isə ayrı-ayrı şərhçilər tərəfindən şərh edilən novator şairlərin əsərləri istər onları nüsxədən-nüsxəyə köçürərək çoxaldan katiblər, istərsə də şərhçilər tərəfindən bəzi hallarda düzgün başa düşülmədiyindən, bəzən isə qərəzli şəkildə təhrif və qeyri-səhih şərh edilmişdir. Bunlara nümunə olaraq Əbu Təmmamın divanını göstərmək olar. "...şairin ərəb şerinə forma və məzmun cəhətdən gətirdiyi yenilik, onun köhnə şer qaydalarından kənara çıxması, ərəblərə tanış olmayan yeni fikirlər irəli sürməsi alımların də diqqətini cəlb etmiş, onlar Əbu Təmmamın sənətkarlığına qiymət verməkdə bir-birinə

zidd iki böyük cəbhəyə ayrılmışlar. Buna görə də onlar öz nöqteyi-nəzərlərinə uyğun olaraq şairin beylərini dəyişdirir, yaxud da onları təhrif olunmuş şəkildə izah edirdilər" (64, 51-52).

Ərəb ədəbiyyatşunası Hənna əl-Fəxuri Abbasilər dövründə ədəbi tənqidin durumundan bəhs edərkən onu aşağıdakı üç böyük cərəyana bölür:

I. Sözlərin və ifadələrin qrammatik formalar, sırası və quruluşu, onların mənalarının dəqiqləşdirilməsi ilə hər şeydən çox maraqlanan dilçilərin - köhnəlik tərəfdarlarının irəli sürdüyü istiqamət; onlar əsərlərin məzmununu şərh edir, bəzən də bu və ya digər bir şairin üstünlüklerini göstəriridilər. Lakin ədəbiyyatda yeni istiqamət tərəfdarları olan şairlərin əsərlərinə nadir hallarda müraciət edirlər.

II. Qədim ədəbiyyatı öyrənməklə yanaşı, yeni ədəbiyyata da xüsusi diqqət yetirərk onun nümayəndələrinin yaradıcılığını tənqid etməkdə təhlil edən, onları qədim ədəbiyyatın şairləri ilə müqayisə edən ədəbiyyatşunaslarının yaratdığı cərəyan.

III. Alimlərin yaratdığı və digər xalqların mədəniyyətinin təsiri altında inkişaf edən istiqamət. Bu istiqamətin tərəfdarları öz tədqiqatlarında ritorika və məntiq elmlərinə istinad etməklə ədəbi əsərləri bu elmlərin müəyyənləşdiridiyi qanunlar və miqyaslar çərçivəsində izah edirlər (269, 210-211).

İştir yuxarıda deyilənlərdən, istərsə də Hənna əl-Fəxurinin qısa şəkildə açıqladığı bu üç cərəyandan aydın olur ki, həmin dövrdə ədəbi tənqid və onunla bərabər mətnşünaslıq fikri də inkişaf etmişdir. Belə ki, bu və ya digər şairin əsərini şərh edən alim, hər şeydən öncə həmin əsərin bir neçə nüsxəsi əsasında mətnini tərtib etmiş, həmin mətni və nüsxələr arasındaki fərqli cəhətləri öz şərhində tam şəkildə vermişdir. Şərh edilən əsərlərin mətnlərinin tərtibi sahəsində filoloqlar tərəfindən aparılan iş, sonrakı yüzilliklərdə şərhçilik sənətində yaradıcı bir hərəkət kimi meydana çıxmış və özündən sonra zəngin irs qoyub getmişdir:

"Burada qeyd edilməlidir ki, (hicri - Ş.K.) III əsrənə etibarən ədəbi şəhərlər yanaşı yaradıcı bir hərəkat meydana gəldi. Bu hərəkatın vəzifəsi şairlər və onların yaratdığı əsərləri düzəltməkdən ibarət idi. Bu hərəkat özündən sonra bir sıra əsərlər qoyub getməklə, şer şərhçilərini zəngin tənqid materialları təmin etmişdir" (287, 166).

İ.Y.Kraçkovskini dediyi kimi ümummüsəlman mədəniyyətinin yaradılmasında qeyri-ərəb xalqlarına mənsub olan tanınmış zəka sahib-

lərinin böyük rolü olduğu kimi, filologiya elmlərinin, o cümlədən mətnşunaslıq fikrinin inkişaf etdirilməsində də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu sahədə Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimlərinin xidmətləri də az deyildir. Onların ən görkəmli nümayəndələrindən biri ədəbiyyatşunas alim və dilçi Yahya Əli oğlu Xətib Təbrizidir. O, uzun illərdən bəri Şərq və Qərb alımlarının tədqiqat obyektiñə çevrilmiş zəngin yaradıcılığı ilə şərhçilik sənətini elmi baxımdan özünüñ ən parlaq zirvəsinə yüksəltmişdir. Xətib Təbrizi yuxarıda adları çəkilən alımlardən fərqli olaraq, tədqiqata cəlb etdiyi poeziya nümunələrini birtərəfli yox, ilk dəfə olaraq hərtərəfli şərh etmiş və onların mükəmməl mətnlərini tərtib etmişdir. Bu da onun ədəbiyyatşunaslığı gətirdiyi çox mühüm bir yenilik idi. "Xətib Təbrizi əsərləri həm dilçilik, həm ədəbiyyatşunaslıq, həm tarix, həm ictimai mühitlə, həm fəlsəfə, həm etnoqrafiya, həm də folklorla bağlı şəkildə tədqiq edən ilk şərhçi idi. Bu, alimin ərəb ədəbiyyatına, ümumiyyətlə müsəlman xalqlarının mədəniyyətinə gətirdiyi birinci yenilik idi" (64, 54).

Xətib Təbrizi ərəb ədəbiyyatının 300 illik bir dövrünü və yüzlərlə şairlerin şerlərini əhatə edən Mufaddal əd-Dabinin (780-848) "el-Müfaddaliyyat", Əbu Təmmamin (796-843), Əbu əl-Əla əl-Məərrinin (973-1057), əl-Mutənəbbinin (915-965) və başqaları kimi görkəmli ərəb klassikləri əsərlərinin düzgün mətninin tərtibi və həmin mətnlərə yazdığı şərhlərlə Şərq ədəbi fikrinin inkişaf etdirərək, yeni bir mərhələyə yüksəltmişdir. O, göstərilən antalogiyani və məşhur müəlliflərin əsərlərini şərh etməklə bərabər həm də onların ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri üzərində müqayisəli araşdırımlar apararaq, bu əsərlərin düzgün mətnlərini tərtib etmişdir. Bununla da o, bir tərəfdən mətnşunaslıq fikrinin inkişafına böyük təkan vermiş, digər tərəfdən isə klassik ərəb poeziyasının ən dəyərli incilərindən sayılan bu əsərlərin düzgün mətnlərinin qorunub saxlanması və onların gələcək nəsillərə çatdırılmasında ərəb ədəbiyyatı qarşısında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun bu xidmətləri ərəb alımları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bununla əlaqədar Fəxrəddin Qabavə belə yazar:

"Həqiqətən o, dil və ədəbiyyat sahəsində alim idi. Elmi və təcrübəsi ilə öz sələflərinin əsərlərindən ən yaxşısını və faydalısını seçərək, onların (mətnlərinin - Ş. K.) nöqsanlarını göstərmiş, sonra isə seçilmiş əsərlərdən vahid bir kitab yaratmaq üçün həmin mətnləri nizama salmışdır. Bu gün adlarından başqa heç nə bilmədiyimiz, ilk

əsilləri itmiş bir çox əsərlər onun (Xətib Təbrizinin - Ş.K.) bu işi ilə əbədiləşdirilmişdir. O, ədəbi ırsin mühafizəsində elmə və alimlərə böyük xidmət göstərmişdir" (287, 221).

Xətib Təbrizinin Əbu Təmmamin "Divan"ına yazdığı şərhin təqidi mətnini tərtib və nəşr etdirmiş Məhəmməd Əbdüh Əzzam yazır:

"Xətib Təbrizi bu şəhi ilə ədəbiyyatçılar qarşısında möhtəşəm və ölməz xidmət göstərmiş, Əbu Təmmamin şerlərini əvvəldən axıra qədər bir yerə toplamışdır" (350, 27).

Xətib Təbrizinin tərtib və şəh etdiyi mətnlər ərəb ədəbiyyatının öyrənilməsində ən mötəbər məxəzlərə çevrilmişdir. Ərəb tədqiqatçıları bir çox problem və çətinliklərin həllini məhz bu məxəzlərdə tapmışlar. Görkəmli ədəbiyyatşunas alim Taha Hüseynin rəhbərliyi altında Əbu-l-Əla əl-Məərrinin "Sıqt əz-zənd" adlı şerlər divanına Xətib Təbrizi, Abdulla bin Məhəmməd bin Seyyid əl-Batliysi və Qasim bin Hüseyn bin Məhəmməd əl-Xarəzminin yazıqları şəhərlərin təqidi mətnlərini hazırlamış ərəb tədqiqatçıları Mustafa Səqa Əbdüssəlam Harun, İbrahim Əbyari, Əbdürəhim Mahmud və Həmid Əbdül Məcid öz müqəddimələrində belə yazırlar.

"Mətnin (Divanın -Ş.K.) mənbələrini tutuşdurarkən, rəvayətlərdə biri-birinə müxalif olan bəzi nüsxə fərqlərinə rast gəldik. Bu fərqlərin aydınlaşdırılmasında və haşıyələrdə onların göstərilməsində eksər həllarda Təbrizinin rəvayətinə (nüsxəsinə - Ş.K.) söykənmişik" (299, 8).

Buna görə də uzun əsrlərdən bəri klassik ərəb ədəbiyyatının ən dəyərli inciləri Xətib Təbrizinin topladığı və tədqiq etdiyi mətnlər əsasında öyrənilir. "Doqquz əsrdir ki, klassik ərəb poeziyasının ən gözəl nümunələrinin mətnləri elm aləminə Xətib Təbrizinin müəyyənləşdirdiyi variantlarda təqdim olunur" (65, 36-46).

Son dərəcə böyük təcrübəyə və hərtərəfli dərin biliyə yiylənən Xətib Təbrizi hələ XI əsrдə elmi mətn tərtibi sahəsində son dərəcə gərgin və məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, orta əsr mətnşünaslıq fikrinin inkişaf etdirilib, yeni bir mərhələyə yüksəldirməsində ölçüyə gəlməz dərəcədə böyük əməyi olmuşdur. Hər hansı bir əsərin mətninin tərtibində, hər şeydən öncə, onun başlıca mənbələri olan ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri üzərində apardığı müqayisəli araşdırımlara söykənmişdir. Bu araşımalar zamanı o, əsərin əlyazma mənbələrinə təqidi yanaşmış, tərtib etdiyi mətnin mümkün dərəcədə düzgün və təhriflərdən xali olması üçün bütün bilik və bacarığını səfərbər etmişdir:

"O, mətnlərin tam şəkildə (təhriflərdən - Ş.K.) təmizləməsinə çalışmış, yaxşını pisdən (düzgünü səhvən - Ş.K.) fərqləndirmək üçün onlara təqnid kriteriyası ilə yanaşmışdır" (287, 215).

Xətib Təbrizi mətni üzərində tədqiqat işi apardığı əsərin əlyazma mənbələri ilə yanaşı, ona yazılmış şərhləri də bu araşdırılmaya cəlb etmiş və onlardan lazımi qədər təqnid surətdə faydalananmışdır. Orta əsr şərhlərində əsərin bütün misraları sadalanaraq hər biri ayrılıqda izah edildiyindən əsərin tam mətni orada öz əksini tapırı. Özünün "Şərh əl-qasaid əl-əşar" əsərinin xütbəsində qeyd etdiyi kimi, bu və ya digər əsəri onun əlyazma mənbələri və ona yazılmış şərhlər, eləcə də digər məxəzələr əsasında təqnid surətdə araşdırmaqdə əsas məqsədi bu əsərin düzgün mətnini tərtib etməkdən və onlara geniş şərhlər yazmaqdan ibarət olmuşdur. O, hələ XI əsrə özündən əvvəl və öz dövründə yazış yaratmış şairlərin əsərlərinin ayrı-ayrı katiblər və ədəbi cərəyanlar tərəfindən ciddi təhriflər və dəyişmələrə uğradıldığını müşahidə etdiyinə görə, elmi yaradıcılığını bu əsərlərin "müalicəsinə" yönəltmişdir. "Onun (Əbu Təmmamın - Ş.K.) şerləri o qədər çətin dildə yazılmışdır ki, şairin divanını sonradan köçürən nasixlər çoxlu səhvlərə yol vermiş, Əbu Təmmamın vermək istədiyi mənaları dəyişdirmişlər. Digər tərəfdən şairin ərəb şerinə forma və məzmun cəhətdən gətirdiyi yenilik, köhnə şer qaydalarından kənara çıxmazı, ərəblərə tanış olmayan yeni fikirlər irəli sürməsi alimlərin də diqqətini cəlb etmiş, onlar Əbu Təmmamın sənətkarlığına qiymət verməkdə bir-birinə zidd iki böyük cəbhəyə ayrılmışlar. Buna görə də onlar öz nöqtəyi-nəzərlərinə uyğun olaraq şairin beytlerini dəyişdirir, yaxud da onları təhrif olunmuş şəkildə izah edirdilər" (64, 51-52). Mətnləri belə təhriflərdən təmizləmək, müəllif iradəsinə uyğun şəklə salmaq və düzgün şərhini vermək üçün Xətib Təbrizi araşdırıldığı əsərin daha çox mükəmməl və dolğun əlyazma nüsxələrini əldə etməyə çalışmışdır. O, "İxtiyarat əl-Mufaddal" toplusunun mətnini tərtib edərkən əl-Ənbəri və əl-Mərzuqənin yazdığı şərhlərlə yanaşı, "əl-Mufaddaliyyat"ın beşdən çox nüsxəsindən istifadə etmişdir (347). Hər hansı bir əsərin mətninin tərtibi böyük əmək və bilik tələb edən ağır bir elmi proses olduğunu Xətib Təbrizi dəfələrlə qeyd etmişdir. Bununla əlaqədar o, Əbu Təmmamın "Divan"ına yazdığı şəhin müqəddəməsində qeyd edir ki, "şerin təqnidini onu yazmaqdan çətinidir" (350,2).

Mətnin tərtibində nüsxə fərqlərinin göstərilməsi mətnşünaslığın ən əsas metodiki üsullarından biridir. Nüsxə fərqlərini göstərmədən bu və ya digər bir tədqiqatçının mətn üzərində apardığı araşdırmaclar, qəbul etdiyi mühakimələr və söykəndiyi üsullar haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkün deyildir. Nüsxə fərqlərini aparadə göstərməmək, hətta, dərindən tədqiq olunmuş mətnin nəşri sonrakı tədqiqatçıları əsas mətnin düzgün seçilməsini yoxlamaq imkanından məhrum edir. Buna görə də Xətib Təbrizi tədqiq etdiyi əsərin mənbələri üzərində apardığı araşdırmacların nəticəsi kimi meydana gəlmış nüsxə fərqlərinin göstərilməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Odur ki, sonrakı alımlar onun tərtib etdiyi mətnlərin düzgünlüyü və elmi səviyyəsi haqqında müəyyən fikir yürüdə bilmişlər. "...tənqidin mətn tərtib etmək sahəsində böyük təcrübəyə, geniş biliyə və sağlam estetik zövqə malik olan Xətib Təbrizi şerlərinə şərh yazdığı şairlərin divanlarının düzgün mətnini müəyyənləşdirməyə xüsusi diqqət yetirmiş, saysız-hesabsız nüsxə fərqlərini aydın göstərmiş, mətnlərin ilkin varianta maksimum yaxınlığını təmin etmək üçün gərgin axtarışlar aparmışdır" (65, 36-46).

Xətib Təbrizi heç vaxt mətnini tərtib etdiyi əsərdə müəyyən ixtisarlar, yaxud müəyyən əlavələr etməyə cəhd göstərməmişdir. Bəzi hallarda əsərin mənbələri üzərində apardığı tənqid, müqayisəli araşdırmaclar əsnasında aşkar etdiyi əlavə parçaları, ayrı-ayrı şerləri və qəsidələri əsas mətnə daxil etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış və belə hallarda, əsərə daxil etdiyi əlavələr haqqında tədqiqatçılara və oxuculara izahat vermişdir. O, İmriū-l-Qeyzin müəlləqəsindəki "kə ənnə əs-surayya..." sözləri ilə başlayan beytinin belə tamamlayıb:

"Bəzi ravalır burada daha dörd beyt olduğunu rəvayət edir və həmin beytlərin bu qəsidədən olduğunu söyləyirlər. Başqa ravalır onların əksinə çıxaraq, təsdiq etmişlər ki, göstərilən dörd beyt (Cahili şairi - Ş.K.) Təəbbut Şərrəmindir" (348, 53). Əl-Əsmai, Əbu Abidə və başqaları haqqında danışılan dörd beytin İmriū-l-Qeyzin qəsidəsinin bir parçası olmasını inkar etməsinə baxmayaraq, Xətib Təbrizi həmin beytləri lazımı məlumatlarla təmin edərək, tərtib etdiyi mətnə daxil etmişdir.

Xətib Təbrizi klassik ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin düzgün mətnlərini qoruyub saxlamaq üçün, böyük əmək və bilik sərf etmiş, onları ravalırın müxtəlif uydurmalarından və əlavələrindən qorumağa, hər cür dolaşıqlıqdan qurtarmağa çalışmışdır. Bu məqsədlə o, ayrı-ayrı məxəzlərə söykənərək, hər hansı bir beytdə olan sözlərin belə müxtəlif

variantlarının hansı ravilərə məxsus olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Məsələn o, Tarafanın qəsidiəsində "və xəddun kə qirtası..." sözləri ilə başlayan beytdəki "və xəddun" ifadəsi müəlləqələrin Əhməd bin Abidin xətti ilə yazılmış rəvayətində "və vachun" kimi olduğunu göstərir (348, 99). Xətib Təbrizi, Məhəmməd bin Həsən ət-Tusi və əl-Təvazzi göstərilən sözün "və xəddun" variantını rəvayət etmişlər. Xətib Təbrizi dövrünün yetkin ədəbiyyatşunas alimi kimi, mətnini tərtib etdiyi əsərin əlyazma nüsxələrində yol verilmiş təhriflərin, ixtisarların, əlavələrin və s. dəyişmələrin səbəb və məqsədlərini diqqətlə araşdırmış, onların heç biri tədqiqatdan kənarda qalmamışdır.

Müxtəlif məxəzələrin verdiyi məlumatlara görə orta əsr klassikləri əvvəlcə yazdıqları əsərlərə sonradan tənqidini yanaşaraq, onların mətnləri üzərində redakte işi aparmış və bununla da eyni bir əsərin yeni redaksiyasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşlar. Mətnin tədqiqində ən ciddi və çətin məsələlərdən biri olan müəllif redaktasının müəyyənləşdirilməsinə Xətib Təbrizi xüsusi diqqət yetirmişdir.

"O, (Xətib Təbrizi - Ş.K.) şairləri və onların öz şerləri üzərində (sonradan - Ş.K.) nə kimi düzəlişlər apardıqlarını aydınlaşdırmağı unutmamışdır" (287, 210).

Xətib Təbrizi özünün zəngin elmi fəaliyyətilə ədəbi-tənqid fikrin və mətnşünaslığın zəngin bazasının yaradılmasında və inkişafında geniş üfiqlik açmış, filologiya elmlərinin gələcək tərəqqisi üçün tutarlı zəmin yaratmışdır.

Xətib Təbrizidən sonra, yəni XII əsrin birinci yarısında ədəbiyyatşunaslıq elminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində diqqətəlayiq fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimlərindən biri də Yusif Tahir oğlu Xoyludur (öl. 1153-1154-cü illər arasında). Xətib Təbrizi məktəbinin davamçısı Yusif Xoylu ədəbiyyatşunaslıq, felsəfə və ilahiyyat elmləri ilə yanaşı riyaziyyat, astronomiya, psixologiya, həndəsə kimi elmlərə də dərindən bələd olan geniş diapazonlu bir alım olmuşdur. Xoylu, əsası Xətib Təbrizi və ondan əvvəlki alimlər tərəfindən qoymulmuş ədəbiyyatşunaslıq elmini, o cümlədən mətnşünaslığı daha da inkişaf etdirmişdir.

Yusif Xoylunun dövrümüzədək yalnız bir əsəri, - "Şərh ət-tənvir alə Siqt əz-zənd li Əbu-l-'Əla əl-Məərri" və ya sadəcə olaraq "Şərh ət-tənvir", - gəlib çatmışdır. Bu əsər bəzi hallarda müxtəsər şəkildə "ət-Tənvir" adlandırılmışdır. Xoylunun yalnız göstərilən əsərinin əlimizdə olmasına baxmayaraq, onun yüksək səviyyəli, geniş diapazonlu bir alim

olduğunu öyrənmək üçün kifayət edir. Bu dəyərli abidə nəinki ədəbiyyat və ədəbi tənqidi fikir tariximizin, eyni zamanda fəlsəfə, ilahiyyat, tibb, psixologiya, astronomiya elmlərinin, ümumiyyətlə elm tarixinin öyrənilməsi baxımından zəngin bilgilər verən orta əsr abidəsi kimi olduqca dəyərlidir. Yusif Xoylunun bu əsəri görkəmli ərəb şair-filosofu, Xətib Təbrizinin müəllimi Əbu-l-'Əla əl-Məərrinin (973-1058) "Sıqt əz-zənd" adlı şerlər divanının şərhinə həsr edilmişdir. "Tənvir"in müqəddiməsində qeyd edildiyi kimi, Əbu-l-'Əla əl-Məərrini yaradıcılığına göstərilən böyük ümumxalq məhəbbətinə görə, Xətib Təbrizidən sonra, Xoylu da bu görkəmli ərəb klassikinin divanına müraciət edərək, onun fəlsəfi poeziyasını yenidən aydınlaşdırmaq və işıqlandırmaq qərarına gəlmişdir. Məhz buna görə də şərhini "Tənvir" ("İşıqlandırma", "Nurlandırma") kimi adlandırmışdır. O, şairin fəlsəfi fikirlərinə, şerlərinin dərin mənalarına, rəngarəng təşbehlərinə və məcazlarına, bədii sənətkarlığına nur səpələməklə bərabər, divanın mətninə də bir aydınlıq gətirmiştir.

Şərq poeziya aləmində böyük şöhrət tapmış və sevilə-sevilə oxunan Əbu-l-'Əla əl-Məərriyə hücum edənlər, onun paxillığını çəkənlər və ona böhtan atanlar da az olmamışdır. Buunla əlaqədar şair belə deyir: "Mənim vəziyyətimdən xoşlanmayanların yanında günahım çoxdur. Bu isə onların özlerinin nöqsanı və qüsurdur ki, mənim fəzilət və yüksəkliyimi dərk edə bilmirlər... Zəmanəmdə cahillik o qədər çoxalmışdır ki, o, mənim fəzilətimi və elmimi də örtmüdüdür" (315, 110-111). Lakin o inanırdı ki, "paxıllar onun fəzilətini alçalda bilməyəcəklər, günəş şüalarını hər tərəfə yaydığı kimi, mənim fikirlərim də hər yerdə yayılacaqdır" (315, 111).

Yuxarıda deyildiyi kimi, hələ öz dövründə böyük şöhrət tapmış Əbu-l-'Əla əl-Məərrı öz dahiyanə əsərləri ilə başqalarını kölgədə qoyduğuna görə, ona hər tərəfdən hücumlar edilmiş, onun üzərinə böhtanlar və iftiralar yağıdırılmışdır. Onların çirkin əməlləri şairin əsərlərinə də sirayət etmişdir. Belə ki, onun poeziyasına qərəzli təhriflərlə böhtanlı fikirlər də yol tapmışdır. Əbu-l-'Əla əl-Məərrı divanı da belə böhtanlardan və qərəzli təhriflərdən xilas ola bilməzdi. Məhz buna görə də Yusif Xoylu Xətib Təbrizidən sonra bir daha şairin "Sıqt əz-zənd" divanına müraciət etmiş, onun poeziyasını şərh etməklə bərabər, şerlərin mətnləri üzərində də yenidən araşdırmaqla aparmış və onları müəllif dünyasının nuru ilə aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Hətta o, sələfi Xətib Təbrizini "Sıqt əz-zənd"ı şərh edərkən bir sıra xətalara yol verdiyini

söyləyərək, təqnid etmişdir. Bununla bağlı Yusif Xoylu "Tənvir"ə yazdığı müqəddimədə belə deyir: "Lakin o, köçürdüklərinə o qədər əmin olmuşdur ki, onları bir daha yoxlamamış və sübutlarında tam düzgünlüyü nail ola bilməmişdir" (315, 4-5).

Xoylu Xətib Təbrizinin şərhini təqnid etməsinə baxmayaraq, şerlər üzərində tədqiqat apararkən onun şərhindən faydalılmışdır. Bununla əlaqədar, Misirin tanınmış ədəbiyyatşunas alimi Taha Hüseynin rəhbərliyi altında Mustafa əs-Səqa, Əbd ər-Rəhim Mahmud, Əbd əs-Səlam Harun və İbrahim əl-İbyari tərəfindən tərtib olunmuş "Sıqt əz-zənd" şərhlerinin təqnid mətninə yazılmış müqəddimədə belə deyilir: "Bu şəhə ("Tənvir"ə - Ş.K.) nəzər salan görər ki, Əbu Yəqub (Xoylu) Təbrizinin "Sıqt əz-zənd"ə yazdığı şərin özündən düzəliş və dəqiqləşdirmələrlə istifadə etmiş, bir çox mövzularda onunla həmfikir olmuşdur" (366, vav).

Yusif Xoylu yazdığı şərhdə istər istifadə etdiyi məxəzlərə, istərsə də şərh etdiyi divanın mətninə təqnidini yanaşmış, divana dəyərli bir tədqiqat əsəri yazmaqla bərabər, həm də şairin şerlərinin etibarlı mətnlərini tərtib etmişdir. O, "Tənvir" əsəri ilə XII əsrə Azərbaycan ədəbiyyatşunaslıq elminin dəyərli bir abidəsini yaratmış və bununla da ədəbi-təqnid fikrin və mətnşünaslığın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda müasir mətnşünaslıq elminin tarixi ənənələrinin yaradılmasında və inkişafında öz elmi irsləri ilə ciddi fəaliyyət göstərmiş, haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz filoloqlardan sonrakı yüzilliklərdə, adları bizi məlum olan və olmayan ayrı-ayrı alim və ziyalılar orta əsr mətnləri üzərində apardıqları araşdırmaşalarla böyük əmək və bilik sərf edərək, mətnşünaslığın elmi əsaslarının və metodologiyasının yaradılmasında başlıca rol oynamışlar. Mətnşünaslıq fikrinin keçmiş qaynaqlarını öyrənmək baxımından xüsusi maraq doğuran və Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan ən qədim yazılı abidələrdən biri, görkəmli ərəb dilçisi İsmail əl-Cövhərinin "əs-Sihah fi-l-luğə" adlı əsərinin əlyazmasıdır (532). Dağıstanlı alim Məhəmməd Şəfiinin kolleksiyasından olan bu əlyazması onun əcdadları tərəfindən XVII əsrə Şam (Dəməşq) şəhərindən gətirilmişdir. Əsərin bu nüsxəsi hicri 510-cu ilin ramazan ayında (yanvar 1117) katib Əli bin Əbdülcəlil bin Əli bin Məhəmməd tərəfindən yazılmışdır. Bu dəyərli, qədim yazılı abidə, Əbu Səhl əl-Hərəvinin avtoqrafdan köçürüyü əlyazması ilə

Xətib Təbrizi tərəfindən tutuşdurularaq, təshih edilmiş nüsxədən yazılımışdır. Bununla əlaqədar əsərin birinci hissəsinin sonundakı kalafonda katib belə yazır:

"Bu hissənin hamısını ər-Rza Əbulqasim Əli bin Tərrad əz-Zəbininin nüsxəsindən köçürüdüm. Bu nüsxə (yəni əz-Zəbininin nüsxəsi - Ş.K.) isə, əs-Sihah kitabının müəllifi, Əbu Nasr İsmail bin Həmmad əl-Çouhərinin xətti ilə yazılmış avtoqrafdan Əbu Səhl el-Hərəvinin xətti ilə köçürülmüş və Əməvilərin ağsaqqalı Əli-Tahira məxsus olan nüsxə ilə şeyx, imam Əbu Zəkəriyyə Yahya Əli əl-Xətib ət-Təbrizi tərəfindən tutuşdurulmuş, təshih edilmiş və aşkarlanan fərqli cəhətlər (əlyazmanın haşiyələrində - Ş.K.) yazılmışdır. Əsərin bu hissəsini heç bir əlavə, yaxud ixtisar etmədən, köçürülen nüsxədə olduğu kimi düzgün yazmağa və diakritik nöqtələrini qoymağa çalışdım. Onu (yəni bu hissəni - Ş.K.) hicri 510-cu ilin ramazan ayında Mədinətū-s-sələmdə (Bağdadda) Əli bin Əbdülcəlil Əli bin Məhəmməd yazüb başa çatdırıcı" (532, 120a).

Yuxarıda deyildiyi kimi katib, Xətib Təbrizinin əlyazmanın haşiyələrində qeyd etdiyi nüsxə fərqlərini, izahları olduğu kimi bu əlyazmasına köçürmüştür. Burada bir sıra mətnşünaslıq işarələrinə də təsadüf edilir.

Tekstoloji baxımdan xüsusi maraq doğuran abidələrdən biri də XIV əsrдə tertib edilmiş əlyazma məcmuəsidir. Bu məcmuəyə, XIII əsrin tanınmış filoloqu Əbu Əmr Osman ibn əl-Hacibin "əş-Şafiyə fi-n-nəhv" və "əl-Kafiyə fi-n-nəhv" adlı əsərlərinə Əhməd bin Hüseyn bin Yusif bin İbrahim əl-Çarpərdinin və Əhməd bin Əli bin Mahmud əl-Xəlil əl-Ucduvanının yazdıqları şərhlərin mətnləri daxil edilmişdir (442; 443). Birinci şərhitin mətnini 1333-cü ildə Ərzincanda İsmail bin Səlman əl-Buli, ikinci şərhitin mətnini isə 1328-ci ildə Təbrizdə Abdullah bin Əhməd əl-Çarpərdi əl-Bəyazidi köçürümüşlər. Bu şərhlər köçürüldükdən sonra, onların başqa nüsxələri əldə edilərək, mətnləri üzərində bir növ tekstoloji araşdırırmalar aparılmış, aşkar edilən nüsxə fərqləri mətnlərin haşiyələrində qeyd edilmişdir. Bunu əlyazmanın sonluğunda edilmiş qeyd də göstərir:

صَحَّحتْ بِقُدْرِ الْوَسْعِ وَالْمَكَانِ
"Bacarıq və imkan daxilində təshih etdim" (442, 297b).

Mətnlərin haşiyələrində verilmiş çoxlu miqdarda nüsxə fərqlərinin sonlarında

فِي أَكْثَرِ النَّسْخِ صَحَّ

(“nüsxələrin çoxunda düzgündür”) və ya “nüsxələrin eksəriyətində belədir” ifadələrinində aydın olur ki, şərhlərin mətnləri onların

bir çox nüsxələri əsasında diqqətlə araşdırılmışdır. Şərhərin mətnlərinin haşiyələrində və hətta, sətirlər arasında onlara kifayət qədər izahlar da yazılmışdır. Nüsxə fərqlərinin və izahların göstərilməsində, orta əsr mətnşünaslığında işlədilmiş şərti işaretlərin bir qismi bu əlyazmasında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan mədəniyyətinin tanınmış şəxsiyyətlərindən biri olan Mahmud Şəbüstərinin "Gülşəni-raz" fəlsəfi poeması nəinki Şərqdə, həm də Qərbdə geniş yayılmış abidələrdəndir. Bu əsərin təqribən XIV əsrin sonlarında üzü köçürülmüş nüsxəsi (539) mətnşünaslıq elminin tarixi köklərini öyrənmək baxımdan xüsusi maraq doğurur. Əlyazma məcmuəsinə daxil edilmiş poemanın bu mətni, naməlum şəxs tərəfindən köçürülməzdən əvvəl bir neçə nüsxə əsasında araşdırıldıqdan sonra yazılmışdır. Bu araşdırımada aşkar edilmiş nüsxə fərqləri, - söz, ifadə, misra və beytlər, - mətnin haşiyələrində qeyd edilmişdir. Nüsxə fərqləri ilə yanaşı mətnin kənarlarında ona şəhərlər də yazılmışdır. Beləliklə də, "Gülşəni-raz" poemasının göstərilən nüsxəsi üzərində aparılan diqqətəlayiq araşdırmalar sayəsində bu əsərin dəyərli və mükəmməl bir mətni tərtib edilmişdir. Şübhə yoxdur ki, belə mükəmməl nüsxəni, dövrünün qabaqcıl ziyanlarından biri yaratmışdır. Poemanın bu nüsxədəki mətni onun başqa əlyazmaları və şəhərləri ilə müqayisədə öz mükəmməlliyi ilə fərqlənir. "Həmin nüsxənin bir sıra məziyyətlərə malik olması və XV əsrde yazılmasını nəzərə alaraq, onun Mahmud Şəbüstərinin fəlsəfi məktəbinə mənsub olan naməlum bir alim tərəfindən köçürülməsini və təshih edilməsini ehtimal etmək olar. Beləliklə, bu əlyazması "Gülşəni-raz"ın ən qədim və düzgün nüsxələrində olduğu kimi, həm də orijinala daha yaxındır" (69, 18). Nəsimreddin Tusinin "Şərh əl-işarət və-t-tənbihət fi-l-məntiq və-l-hikmə" (487) adlı fəlsəfi traktatının təqribən XV əsrə üzü köçürülmüş nüsxəsi üzərində aparılmış tutuşdurma işi də mətnşünaslığın ilk qaynaqlarından hesab edilə bilər.

XV-XVII yüzilliklər Şərq, o cümlədən Azərbaycan mədəniyyəti tarixində böyük yüksəlişlər və tərəqqi dövrləri kimi səciyyələnir. Bu dövrlərde elmin başqa sahələrində olduğu kimi filologiyanın, o cümlədən mətnşünaslıq fikrinin inkişafında da diqqətəlayiq bir irəliləyiş gəzə carpir. Ayrı-ayrı orta əsr abidələrinin mətnləri üzərində tanınmış filoloqların apardıqları araşdırmalar mətnşünaslığın inkişafına böyük təkan vermişdir. Hətta, dövlət adamları belə ədəbiyyatşünaslığın bu sahəsinə diqqət yetirərk, onun inkişafına xüsusi qayğı göstermişlər.

Buna nümunə olaraq, XV əsrda Heratda Firdovsinin məşhur "Şahname" əsərinin mətni üzərində aparılmış tekstoloji araşdırmları göstərmək olar. "Şahname" Şərqdə ən məşhur və ən çox yayılmış mədəniyyət abidələrindən biri olduğundan, ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif xalqların və məktəblərin nümayəndələri tərəfindən köçürülrək, çoxaldılan zaman onun mətni daha artıq təhriflərə uğradılırdı. Bunun nəticəsində də "Şahname"nin biri-birindən ciddi şəkildə fərqlənən nüsxələri meydana gəlməyə başlamışdır. Odur ki, əsərin yazılımasından 400 il sonra, onun mətninin bu dərəcədə təhrif edilməsi nəinki alimləri, hətta ədəbiyyata böyük maraq göstərən saray xadimlərini də narahat etmişdir. XV əsrda Mirzə Baysunkurun tapşırığı ilə bir qrup alimlər "Şahname"nin müəllif nüsxəsinə uyğun mətnini hazırlamağa başladılar. "Şahname" meydana gələndən sonra dörd əsr ərzində Firdovsinin müəllif mətni o qədər ciddi dəyişmələrə məruz qalmışdır ki, poemanın müxtəlif nüsxələri arasında əsaslı fərqlər yaranmışdır. Buna görə XV əsrə Teymurilər nəslindən olan Mirzə Baysunkur bir neçə alıma mətnin vahid redaksiyasını işləyib hazırlanmasını tapşırırdı. Baysunkur redaksiyası - "Şahname" mətninin bərpası sahəsində edilmiş ilk məlum cəhddir" (231, 5). M.N.Osmanov yazar ki, Firdovsi institutu (İran) əməkdaşlarının bu mətn üzərində apardıqları araşdırmlar nəticəsində çoxlu miqdarda təhrif edilmiş beytlər aşkar edilmişdir (231, 5). Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, qədim nüsxələr əsasında hazırlanmış Baysunkur redaksiyasının özü də sonrakı köçürmələr nəticəsində müəyyən təhriflərə məruz qala bilərdi. Digər tərəfdən "Şahname"nin Baysunkur redaksiyası Şərqdə klassik mətnşünaslığın inkişafı sahəsində atılmış ciddi bir addım olmuşdur.

Mətnşünaslıq fikrinin inkişafı sahəsində XV yüzillikdə ciddi araşdırmlar aparmış müsəlman Şərqi tədqiqatçılarından biri də ensiklopedik biliyə yiylənən tanınmış ərəb alimi Məhəmməd bin Əbdürəhman əs-Səxavi (1427-1497) olmuşdur. Onun zəngin elmi irsi ərəb-islam mədəniyyətinin, xüsusən islamşünaslığın tarixi köklərini və onun inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından dəyərli məxəzələr kimi alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Klassik mətnşünaslığın öyrənilməsi baxımından isə onun "et-Təhsil və-l-bəyan fi siyaq qissət əs-Seyyid Salman" (504) ("Əs-Seyyid Salman haqqında hekayətin öyrənilməsi və izahı") xüsusi maraq doğurur. Əs-Səxavi bu əsəri Məkkə alimlərindən birinin xahişi ilə yazmışdır. Bununla əlaqədar o, əsərin müqəddiməsində belə yazar:

"Mənə, şərafətli Məkkədən Salmanın fəzilətli hekayəti rəvayətlərinin toplanması və imkan daxilində, onların düzgün, yaxud gözəl olmasına bəyan edilməsələ bağlı bir sifariş gəldi. Sifariş edənin gözəl məqsədinə görə ona cavab verdim" (504, 183b).

Əs-Səxavi sifarişi qəbul etdikdən sonra, əs-Seyyid Salman əl-Farisinin islami qəbul etməsi ilə bağlı hekayətini qələmə almaq üçün dəfələrlə Məkkə və Mədinəyə getmiş və material toplamaq məqsədilə, geniş axtarışlar aparmağa başlamışdır. Hər şeydən önce o, ayrı-ayrı rəvayətləri əldə etmək üçün əhl əs-sünne mənbələrinə və islam tarixinə dair məxəzlərə müraciət edir. Əs-Səxavi əsərdə adlarını və müəlliflərini göstərdiyi 26 ədəd məxəzdən istifadə edərək, Salman əl-Farisi haqqında 12 rəvayət toplamışdır. O, dövrünün yüksək səviyyəli tədqiqatçısı kimi topladığı 12 rəvayətin mətnlərini başqa nüsxələrilə qarşılıqlı surətdə araşdıraraq, onların düzgün və nöqsanlı cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir. Rəvayətlərin mətnləri üzərində belə mükəmməl tekstoloji araşdırmaqlar apardıqdan sonra, özünün göstərilən məşhur əsərini yazmışdır. Bununla da o, mətnşünaslıq fikrinin inkişafında müəyyən xidmətlər göstərmüşdür.

Şərq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış nümunələrindən olan Sədi Şirazinin "Gülüstan" əsəri yazılışı gündən indiyədək həmişə ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində olmuş bir abidədir. Hələ orta çağlarda bu dəyerli abidə ayrı-ayrı alımların tədqiqat obyektinə çevrilmiş və ona türk, ərəb və fars dillərində müxtəlif həcmli şərhər yazılmışdır. Bu şərhər arasında XVI əsr türk ədəbiyyatşünaslarından Süruri, Şami və Sudinin "Gülüstan" a həsr etdikləri tədqiqatlar xüsusilə fərqlənir. Tanınmış türk filoloqlarının "Gülüstan" a həsr etdikləri bu şərhər həm də klassik mətnşünaslığın inkişafına ciddi təsir göstərmiş ən dəyerli tədqiqatlardan olmuşdur. Belə ki, həmin filoloqlar hər şeydən önce Sədinin bu məşhur sənət əsərinin XVI əsrə kimi mövcud olan qədim nüsxələri əsasında müəllif iradəsinə uyğun mətnini hazırlamaq üçün ciddi araşdırmalar aparmışlar. Alımlar türk tədqiqatçılarının bu əsərin müəllif mətninin bərpası sahəsində apardıqları işi yüksək qiymətləndirərək, ilk ciddi tekstoloji araşdırmalar olduğunu söyləmişlər. "Çoxdan tədqiqatçıların qəbul etdiyi kimi bu şərhər, "Gülüstan"ın həqiqi mətninin bərpası sahəsində Şərq alımlarının apardıqları ilk ciddi işdir. Sürurinin, Şaminin, xüsusən Sudinin tədqiqatları o dövr üçün gözəl nəticələrə getirib çıxarmışdır. Bu müəlliflərin şərhəri bizim üçün əsasən

ona görə qiymətlidir ki, onlarda (şəhrlərdə - Ş.K.) "Gülüstan"ın tam mətni və XVI əsrə məlum olan nüsxə fərqləri və variantları verilir" (138).

Yuxarıda göstərilən türk ədəbiyyatşunas alımlarından "Gülüstan" a ilk şerhi 1550-ci ildə Müsləhəddin ibn Şəban Süruri yazmışdır (506). Müəllifin şərhdə qeyd etdiyi kimi o, əsəri şərh etməzdən önce onun bir neçə nüsxələrini (miqdarı dəqiq göstərilmir) əldə edərək, abidənin mətni üzərində araşdırırmalar aparmışdır. Alim "Gülüstan"ın əldə etdiyi nüsxələrini müqayiseli surətdə tutuşduraraq, aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini göstərmişdir. O, klassik mətnşünaslığın təcrübəsinə söykənərək, nüsxə fərqlərini *بِسْ فِي بَعْضِ النُّسُخِ* "bəzi nüsxələrdə yoxdur" və "bəzi nüsxələrdə" ifadələri altında təqdim etmişdir. Süruri əsərin mətnini tərtib etdikdən sonra, onun şərhini və ərəb (az-az hallarda isə türk) dilində tərcüməsini vermişdir.

Mövlana Şami Mustafa Dərvişin (öl. 1593) "Gülüstan" a yazdığı şerhində də əsərin bir neçə əlyazmalarından istifadə edilmişdir. O, bu əlyazmaları arasındaki nüsxə fərqlərini demək olar ki, göstərməsə də, hər halda onun hazırladığı mətn "Gülüstan"ın etibarlı mətnlərindən hesab olunur.

Sədinin "Gülüstan" əsərinə Sudinin yazdığı şerh (505) öz elmi dəyəri baxımından yuxarıda göstərilən şərhlərdən çox fərqlənir və həmin abidəyə müxtəlif Şərq ölkələrində həsr edilmiş tədqiqatlar arasında xüsusi yer tutur. Hər şeydən önce bu şəhin elmi dəyəri onunla səciyyələnir ki, Sudi hələ XVI yüzillikdə, dövrünün tanınmış filoloqu kimi "Gülüstan" əsərinin həqiqi mənada dövrünə görə elmi mətnini tərtib etmişdir. O, dövrünün yüksək səviyyəli tədqiqatçısı kimi "Gülüstan"ı şerh etməzdən əvvəl, onun bütün təhriflərdən, əlavələrdən, ixtisarlardan və sair dəyişmələrdən təmizlənmiş, müəllif nüsxəsi ilə səslesən mətnini hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. O, bununla fars ədəbiyyatının ən dəyərli və geniş yayılmış bir abidəsinin, nöqsanlardan təmizlənmiş şəkildə gələcək nəsillərə çatdırılmasında böyük əmək və bilik sərf etmiş, eyni zamanda hələ XVI yüzillikdə mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi inkişaf etdirilməsinə əvəzzız xidmətlər göstərmişdir. Sudi qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün, "Gülüstan"ın onlarla əlyazma nüsxələrini və ona yazılmış şəhrlərin əlyazmalarını əldə edərək, onları qarşılıqlı surətdə araşdırılmışdır. Araşdırma nəticəsində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərindən qəbul etdiyini seçmiş, qəbul etmədiyini isə ayrıca

yazmışdır. Əsərin mətnində bir sıra sözlərin, ifadələrin, cümlələrin, mürşələrin və s. təhrif olunduğunu Sudi öz müfəssəl tekstoloji araşdırmaları sayesində müəyyənmiş və onlar haqqında öz şərhində izahat vermişdir. O, nüsxə fərqlərini "bu beyt (cümə, şer) qədim (yaxud əksər) nüsxələrdə bulunmadı", "bu qədim, yaxud səhīh nüsxələrdə vaqidir" (düşmüştür, yazılmamışdır) və s. ifadələrlə göstərmüşdür. Sudinin "Gülüstən" a yazdığı bu şəhəri öz mükəmməlliyi və elmi dəyəri baxımından Qərb və Şərq tədqiqatçılarının diqqətini özünə çəkmişdir.

Ərəb, türk və fars ədəbiyyatı və ədəbiyyatşunaslığı tarixində belə nümunələr çox göstərmək olar, lakin bu misallarla kifayətlənir. Beləliklə də, ərəb, fars və türk mədəniyyəti tarixinə məxsus olan, yuxarıda göstərilən bir neçə nümunədən aydın olur ki, XV-XVII əsrlərdə mətnin tədqiqi müsəlman ədəbiyyatşunaslığında ciddi inkişaf mərhələsi keçmişdir. Azərbaycan elmi və ədəbiyyatı Şərq mədəniyyəti ilə həmisi üzvi surətdə bağlı olmuş, ondan qidalanmaqla bərabər, həm də ona təsir göstərməklə inkişaf etmişdir. Odur ki, bu yüzelliliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında da haqqında bəhs etdiyimiz elmi sahə yeni bir inkişaf mərhələsi keçirmiş və bu inkişaf öz əksini orta əsr yazılı abidələrində tapmışdır.

XV-XVII əsrlər Şərqdə olduğu kimi Azərbaycan mədəniyyəti tarixində də böyük inkişaf və tərəqqi dövrü olub. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı dünya ədəbiyyatına Məhəmməd Füzuli və Şah İsmayıllı Xətai kimi dühləhələr bəxş etmiş, elmimiz və ədəbiyyatımız, o cümlədən tərcümə ədəbiyyatı, əlyazma kitab mədəniyyətimiz çiçəklənmə mərhələsini yaşamışdır. Təbriz miniatür məktəbinin yaradığı ölməz mədəniyyət abidələri ilə Şərqdə və Qərbdə misilsiz şöhrət qazanmış, ölkəmizin mədəniyyət mərkəzlərində yeni-yeni kitabxanalar meydana gəlmiş, bunun nəticəsində də elmin inkişafına lazımi imkanlar yaranmışdır. Bu mərhələdə ədəbiyyatşunaslığın, o cümlədən mətnşunaslığın inkişafında da müəyyən irəliləyişlər nəzərə çarpir. Həmin irəliləyiş göstərilən yüzelliliklərdə yaradılmış yazılı abidələrdə özünü daha aydın şəkildə göstərir. Fikrimizi açıqlamaq üçün bir neçə əlyazma abidələrinə müraciət edək.

Orta əsr Azərbaycan elminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Yusif Ərdəbilinin (öl. h. 776-m. 1374) islam hüquqsuinashlıq elminə həsr edilmiş "əl-Ənvar li əməl əl-əbrar" adlı əsəri Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılıraq böyük şöhrət qazanmışdır. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan bir əlyazma abidəsində (420) verilən məlu-

mata görə Yusif Ərdəbili bu əsəri hicri 737 (1396-97)-ci ildə yazmağa başlamış və 741 (1340-41)-ci ildə başa çatdırılmışdır. Həyatda meydana gələn və başqa hüquqşunaslıq əsərlərində öz əksini tapmamış mühüm həyatı hadisələr öz hüquqi və şəri həllini gözlöyirdi. Bu əsər də məhz bu məsələlərin həllinə həsr edilmişdir. Tezliklə ona ayrı-ayrı müsəlman Şərqnin tanınmış alımları tərəfindən şərhər və haşıyələr yazılmış, mədrəsələrdə tədris edilmiş, qanunçuluqda mötəbər bir məxəz kimi istifadə edilmişdir (327, 195).

Yusif Ərdəbilinin "əl-Ənvar li əməl əl-əbrar" əsəri islam qanunuğunda, xüsusən Şafiilik məzhəbində geniş istifadə edildiyindən, ayrı-ayrı yüzilliklərdə islam dünyasının müxtəlif bölgələrində üzü köçürülmüş çoxaldıklärkən onun mətni ciddi dəyişmələrə məruz qalmışdır. Bu da öz növbəsində müəllifin bu və ya digər hüquqi və şəri məsələlərlə bağlı irəli sürdüyü mühakimələri təhrif edə bilərdi. Odur ki, dövrünün qabaqcıl ziyalıları və alımları bu məsələyə xüsusi diqqət yetirərək, ayrı-ayrı yüzilliklərdə onun mətnini müxtəlif əlyazma nüsxələri əsasında təhrif etməyə və əsəri katib xətalarından qorumağa çalışmışlar. Bu baxımdan, əsərin yazılıb başa çatdırılmasından təqrİbən 80, müəllifin isə vəfatından təqrİbən 45 il sonra, hicri 821 (1418)-ci ildə, katib Can əd-Dəmğani tərəfindən üzü köçürülmüş əlyazma nüsxəsi xüsusi maraq doğurur (439). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "əl-Ənvar..." traktatının bu qədim və dəyerli nüsxəsi Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutuna, XIX əsrin böyük alimi və pedaqoqu Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarı-zadənin kitabxanasından daxil olmuşdur.

Əsərin, 1418-ci ildə Can əd-Dəmğani tərəfindən köçürülmüş əlyazması üzərində, bir qədər vaxt keçidkən sonra, təqrİbən XV əsrin II yarısında, zəmanəsinin hansısa qabaqcıl bir ziyalısı, bəlkə də alimi tərəfindən, dövrünə görə əsl mənada geniş əhatəli tekstoloji tədqiqat işi aparılmış və əsərin dövrünə görə elmi mətni tərtib olunmuşdur. Göstərilən nüsxə üzərində aparılmış tekstoloji tədqiqatı dərindən araşdırıldıqdan sonra aydın olur ki, əsərin yazılışı tarixdən cəmi yüz ildən bir qədər artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu müddət ərzində onun mətni ciddi təhriflərə məruz qalmışdır.

Naməlum tədqiqatçı "əl-Ənvar..." traktatının çoxlu miqdarda əlyazmalarını əldə etdiķdən sonra, onları Can əd-Dəmğaninin 1418-ci ildə köçürüyü nüsxə ilə müqayisəli surətdə araşdırılmış və bu araştırma nəticəsində Can əd-Dəmğaninin nüsxəsini əsas mətn kimi seçərək,

nüsxələr arasında aşkar etdiyi fərqli cəhətləri onun haşıyəsində qeyd etmişdir. Həmin fərqli cəhətlər, yəni nüsxə fərqləri orta əslrlərdə tətbiq edilmiş şərti mətnşünaslıq işarələri altında göstərilmişdir. Tədqiqatçı nüsxə fərqlərini göstərməkə kifayətlənməyərək, həm də əsas mətndə düzəlişlər etmişdir. Görünür o, mətnin əlyazma mənbələri üzərində apardığı müqayisəli araşdırımlar sayəsində, Can əd-Dəmğanının diqqətsizliyi ucundan onun əlyazmasında təhrif edilmiş söz və ifadələrin üzərindən xətt çəkərək, onların düzgün variantlarını haşıyədə göstərmişdir. Məsələn, əserin "كتاب السلام" ("Sülh kitabı") bölüməsində, mətndə getmiş "آن بـكـون" ("...ki, olur...") ifadəsinin (439, 73a) üzərindən xətt çəkərək, mətnin haşıyəsində onun bu variantını

"... **يـقـول** (...ki, deyir...)" və yanında da "صـحـ" ("düzgündür") sözünü qeyd edərək, onun tamamilə doğru olduğu haqqında hökm vermişdir. Eləcə də "كتـابـ خـلـفـ الـنكـاحـ" ("Nikah kitabı") bölüməsində mətndə getmiş "صـحـ" ("Varis olmaq, əvəz etmək") sözünün üzərindən xətt çəkilərək pozulmuş, onun əvəzində isə haşıyədə "لـغـتـ" sözü göstərilmiş və yanında "صـحـ" kəlməsi qeyd edilmişdir (439, 158b).

Bir sıra hallarda isə, katibin diqqətsizliyi ucundan sözlərdən hərflər də düşmüş və bununla da sözlər və onların mənaları təhrif olunmuşdur. Buna nümunə olaraq "كتـابـ أـحـيـاءـ الـمـوـتـ" ("Ölürlərin dirildilməsi kitabı") bölüməsində, mətndə səhvən "مـكـ اللهـ" yazılmış ifadədəki

"**مـكـ**" sözünün üzərinə bu "ـ وـ" şərti mətnşünaslıq işaretisi qoyularaq (439), haşıyədə həmin işaretə altında göstərilən sözün düzgün variantı "

"**مـلـكـ اللهـ**" ("Allahın mülkü") bərpa edilmiş və onun yanında "ـ مـلـ" ("əvəzində") kəlməsi yazılmışdır ki, bu da "onun əvəzində belə olmalıdır" deməkdir. Başqa bir yerdə isə, mətndə "**الـمـكـ**" kimi yazılmış sözdən (439) "ـ تـبـ" hərfərinin düşdürü haşıyədə göstərilmişdir. Deməli həmin söz "**المـكـاتـبـ**" ("məktəblər") kimi olmalıdır. Yaxud mətndən düşmüş "ـ لـأـ" ədati birbaşa sətirlərin arasında qoyulmuş bu "ـ وـ" işaretinin üstündə həmin düşmüş

"ـ لـأـ" ədati qeyd edilmişdir.

Tədqiqatçı tərəfindən mətndə işlədilmiş bir sıra fellərin sinonimləri də verilmişdir. Bu da yəqin ondan irəli gəlir ki, tədqiqatçının istifadə

etdiyi nüsxələrin birində bir fel, digərində isə onun başqa bir sinonimi işlədilmişdir. Buna görə də o, həmin sinonimlərin hər ikisinin göstərilməsini lazımlı bilmışdır. Əsərin yuxarıda göstərilən bölməsində, mətndə "لو صدق" ("əgər təsadüf olundusa") felinin (439) haşiyədə "و جعل" ("əgər tapıldusa") sinonimi verilmişdir. Bu tədqiqat işinin mükəmməliyini göstərən belə misallar çox götirmək olar.

Yusif Ərdəbilinin "əl-Ənvar li əməl əl-əbrar" əsərinin yuxarıda göstərilən nüsxəsi üzərində naməlum tədqiqatçının apardığı tekstoloji araşdırmaşlarının dəqiqliyini və mükəmməliyini onun başqa qədim əlyazmaları da təsdiq edir. Bu əsərin mətni üzərində aparılan tekstoloji araşdırmaşların mükəmməliyi bir də ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı mətnə müfəssəl şəhərlər yazmış və bu şəhərlərdə əsərin ayrı-ayrı hissələri, istilahları, müəllifin bu və ya digər hüquqi və şəri məsələlərlə bağlı fikirləri işıqlandırılmışdır. Mətnin bəzi hissələrində şərhin çoxluğundan bir sıra qısa izahlar və nüsxə fərqləri birbaşa mətndə, sətirlər arasında göstərilmişdir.

Yusif Ərdəbilinin "əl-Ənvar..." əsərinin bu mətni həm də orta əsr şərti mətnşünaslıq işaretərinin öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur. Belə ki, bu mətnin tərtibində çoxlu miqdarda şərti işaretər, o cümlədən mətnin daxili şərhində istifadə edilmiş işaretər sistemi də öz əksini tapmışdır. Bu dəyərli əlyazma nüsxəsində aydın olur ki, artıq XV əsrə orta çaglara məxsus olan şərti mətnşünaslıq işaretəri bir sistem kimi formalasmışdır.

Mətnşünaslığın tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından maraq doğuran yazılı abidələrdən biri də, üzü hicri 833 (1429-30)-cü ildə Musa bin Mühyəddin əl-Mahmudabadi tərəfindən köçürülmüş Yusif Ərdəbilinin "əl-Ənvar..." əsərinin daha bir qədim əlyazmasıdır (440). Əlyazmanın sonluğunun yanında edilmiş qeyddən məlum olur ki, bu abidə Din Məhəmməd bin şəhid Məhəmməd əl-Əkinçinin kolleksiyasında olmuşdur. Əsərin bu əlyazmasının üzərində də, yuxarıda göstərilən nüsxədə olduğu kimi, XV əsrə mükəmməl tekstoloji iş aparılmış və mətnə geniş şərh yazılmışdır. "Əl-Ənvar..." in bu nüsxəsi üzərində təqribən XVIII əsrə yenidən araşdırmaşlar aparılmış və mətnə yazılmış şəhərlərin və izahların həcmi daha da genişləndirilmişdir. Həmin şəhərlər səhifələr arasına salinan çoxlu miqdarda kağızlara və haşıyələrdə boş qalmış yerlərə yazılmışdır. Əlyazmanın 156-ci və 157-ci vərəqləri arasına salınmış və üzərinə əsərin mətni ilə bağlı, daha doğrusu "Ki-

"tabən-nigah" qisminə yazılmış şərhin sonunda, onu yazanın Şəki məmələkətindən olduğunu açıqlasa da adını yazmamışdır. Yenə oradaca, üzərinə şərh yazılmış başqa bir vərəqin yuxarı hissəsinə vurulmuş möhürüün üzərinə "Əbdüssələm" adı həkk olunmuşdur. Bu da çox güman ki, tədqiqatçının möhürü olmuşdur. "Əl-Ənvar..." əsərinin XV və XVIII əsrlərdə araşdırılmış və şərh edilmiş bu mətni, əsərin daha bir mükəmməl nüsxəsinin yaradılması ilə başa çatmışdır.

XV yüzillikdə Yusif Ərdəbilinin "əl-Ənvar..." əsərinin yuxarıda göstərilən nüsxələri üzərində aparılmış tekstoloji araşdırmaların əhəmiyyəti bir də ondadır ki, həmin əlyazmaları Azərbaycan mətnşünaslığının özünəxas xüsusiyyətlərinin meydana gəldiyini və inkişafını göstərir. XV əsrədək demək olar ki, ərəb mətnşünaslıq fikrinin təsiri altında inkişaf edən Azərbaycan mətnşünaslığı, artıq XV yüzillikdən etibarən öz üsullarını yaratmağa başlamışdır. Əgər XIV əsr əlyazmalarında bu xüsusiyyətlərin ayrı-ayrı əlamətləri özünü göstərmişsə, XV yüzilliyin yazılı abidələrində, o cümlədən "əl-Ənvar..." traktatının yuxarıda göstərilən əlyazmalarında onların formalasdığı aydın şəkildə eks olunmuşdur. Bu özünü orta əsrlərdə mətnlərin daxili şərhində tətbiq olunmuş şərti işarələr sistemində aydın şəkildə göstərmişdir. Belə ki, XV əsrə bu işarələr tekstoloji araşdırmalarda artıq formalasmış bir sistem kimi istifadə edilmişdir. Deməli həmin işarələr sistemi XV əsrə birdən-birə əmələ gəlməmiş, müəyyən inkişaf mərhələsi keçmişdir. Mətnin daxili şərhində tətbiq olunmuş bu işarələr sistemi isə ancaq Azərbaycan mətnşünaslığına xas olan xüsusiyyətdir. Bu işarələr sonuncu yüzilliklərdə ərəbdilli Şimali Qafqaz əlyazma abidələrində, hətta Şamilin ərəb dilində yazılmış məktublarında da istifadə olunmuşdur. Həmin işarələr haqqında növbəti fəsildə ətraflı məlumat veriləcəkdir.

XV əsrə və ondan sonrakı yüzilliklərdə Azərbaycan mətnşünaslığının inkişaf yollarını araşdırmağa yardım edən əlyazma abidələri az deyildir. Həm də bu inkişaf yolları özünü yalnız poetik əsərlərdə yox, həm də elmi traktatlarda göstərmişdir. Bu abidələr həm də Azərbaycan tənqidi fikir tarixinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətli məxəzlərdir. Belə abidələrdən biri də təqribən XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllerində üzü köçürülmüş və mətni tədqiq olunmuş Xaqani Şirvanının böyük bir cilddə toplanmış ayrı-ayrı qəsidişləri və mədhiyyələridir (515). Şairin əsərlərinin bu əlyazması orta əsr mətnşünaslığının araşdırılması və öyrənilməsi baxımından olduqca

maraqlıdır. Xaqanının əsərlərinin mətnləri üzərində mükəmməl tekstoloji araşdırırmalar aparılmışdır. Bu araşdırımlarda istifadə edilmiş əlyazma nüsxələrinin sayı göstərilməsə də, qəsidişlərin mətnləri üzərində aparılmış müqayisəli tədqiqat işindən və əlyazmanın haşiyələrində göstərilmiş nüsxə fərqlərindən aydın olur ki, tədqiqatçı şairin əsərlərinin bir neçə əlyazmalarından istifadə etmişdir. Əlyazmanın hər bir vərəqində ayrı-ayrı sözlərdən, söz birləşmələrindən, misralardan və beytlərdən ibarət neçə-neçə nüsxə fərqləri və şərhlər yazılmışdır. Bu əlyazması üzərində aparılmış araşdırımlara tədqiqatçı böyük əmək və bilik sərf edərək, şairin əsərlərinin dəyərli bir nüsxəsini hazırlamışdır. Xaqani əsərlərinin təqidi mətninin hazırlanmasında bu əlyazması ən mötəbər bir nüsxə kimi araşdırımıya cəlb oluna bilər.

Paleoqrafik məlumatlarına görə XVI əsrə üzü köçürülmüş Xaqani Şirvaninin "Divan"ı üzərində aparılmış mətnşünaslıq işi də diqqəti cəlb edir (516). "Divan"ın bu əlyazması onun başqa nüsxələri ilə tutuşdurularaq, nüsxə fərqləri, bu nüsxədən düşmüş misralar, beytlər və ayrı-ayrı parçalar mətnin haşiyələrində qeyd edilmişdir. Bununla bərabər mətnə çoxlu şərh və izahlar da yazılmışdır. Eyni zamanda mətndə olan ayrı-ayrı sözlərin lügəti mənaları da izah olunmuşdur. Lakin bu tekstoloji iş bütün mətn boyu nədənsə ardıcıl aparılmamışdır. "Divan"ın bəzi hissələrində çoxlu miqdarda nüsxə fərqləri, şərhər və izahlar yazılıdığı müşahidə olunursa, bəzi səhifələrin haşiyələrində heç nə gözə çarpmır.

XVI-XVII yüzilliklərdə mətnşünaslıq fikrinin inkişafını özündə əks etdirən abidələr az deyildir. Onlardan biri də İmadəddin Nəsimi "Divan"ının bir əlyazmasıdır (486). "Əlyazmalar kataloqu"nda bu divan XV əsrə aid edilmişdir (49, 255). Lakin C.V.Qəhrəmanov bu abidənin paleoqrafik məlumatlarına əsaslanaraq, onun XVI-XVII yüzilliklərdə köçürüldüyünü söyləmişdir (33, 23). Göstərilən əlyazma, "Divan"ın ayrı-ayrı dövrlərdə köçürülmüş nüsxələrində yazılışı və müxtəlif xarakterli olduğu üçün bir çox şərlərdə naqışlıq, çatışmamazlıq nəzərə çarpir. Həmin çatışmamazlıqları, nöqsanlı misraları, beytləri aradan qaldırmaq, mətn daxilində olan fərqləri göstərmək məqsədilə nüsxə üzərində sonradan tekstoloji iş aparılmış, əlavələr edilmiş, şerin əsl mətni bərpa olunmuşdur. Nüsxənin dəyərli cəhətlərindən biri də orasındadır ki, o, daha mükəmməl, bəlkə də daha qədim və dolğun əlyazması ilə müqayisə olunub, təshih edilmişdir. Buna görə də

C.V.Qəhrəmanov Nəsimi əsərlərinin elmi-təqiqi mətnini hazırlayarkən bu əlyazmasından iki nüsxə ("A" və "A'1) kimi istifadə etməklə bərabər onu şairin əsərlərinin ən mükəmməl əlyazması kimi əsas götürmüştür (33, 79). Bu da Azərbaycan mətnşünaslıq fikrinin inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən başlıca amildir.

XVI yüzillikdə mətnşünaslıq fikrinin inkişaf yollarını öyrənmək baxımından belə dəyərli abidələr çoxdur. Mətnləri tekstoloji baxımdan araşdırılmış abidələr sırasında Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə yanaşı, başqa Şərqi xalqlarına mənsub olan müəlliflərin nəzm, nəşr və elmi əsərləri də az deyildir. Belə abidələr sırasında Xaqqaninin, Xətainin, Füzulinin və başqa Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə yanaşı Caminin, Hafizin, Əttarin, əl-Busurinin, Əli ibn Əbu Talibin və başqa ərəb və fars şairlərinin yaratdıqları mədəniyyət abidələri də vardır (513; 512; 489; 391; 517; 527; 521; 473; 525; 499 və s.).

XVII-XVIII yüzilliklərdə mətnşünaslıq fikri daha da inkişaf edərək, yeni bir mərhələyə yüksəlmışdır. Bu dövrdə mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatlar öz mükəmməlliyi ilə fərqlənmişdir. Buna nümunə olaraq, Nizami "Xəmsə"sinin bir nüsxəsinə müraciət edək.

Azərbaycan klassik poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nizami Gəncəvi yaratmış olduğu ölməz əsərlərilə yalnız milli mədəniyyətimizə yox, eyni zamanda dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə misil-siz incilər bəxş etmişdir. Keçmiş yüzilliklər boyu onun poemaları sevilə-sevilə oxunmuş, ədəbiyyatşunaslar tərəfindən araşdırılmış və Şərqiñ ən məşhur xəttatları və rəssamları tərəfindən bənzərsiz, bədii tərtibatlı nüsxələri yaradılmışdır. Orta əsrlərdə Nizami "Xəmsə"sində olan böyük tələbatla bağlı, katib və xəttatlar onu nüsxədən-nüsxəyə köçürərək, Şərqdə geniş coğrafi ərazidə yaydıqca onun mətninə ciddi xətalardaxıl etmiş və müəllif iradəsinə yad olan fikirlər, sözlər, ifadələr, misralar və s. gətirmişlər. Bunun nəticəsində də başqa orta əsr abidələrində olduğu kimi Nizami poemalarının mətnləri də ciddi dəyişmələrə məruz qalmışdır. Şairin ədəbi irsində katib və xəttatların yol verdikləri bu təhriflər heç də ədəbiyyatşunas alımların, eləcə də onun poeziyasını böyük məhəbbətlə sevən və öyrənen ziyalılarının nəzər-diqqətindən kənardə qalmamışdır. Belə ki, onlar ayrı-ayrı yüzilliklərdə Nizami poemalarının müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş etibarlı nüsxələrini əldə edərək, həmin nüsxələri müqayisəli şəkildə aşasdırılmış və bu əsərlərin mətnlərini katib və xəttat təhriflərindən təmizləməyə çalışmış-

lar. Həmin tədqiqatçılar tekstoloji araşdırımlar sayesində aşkar etdikləri nüsxə fərqlərini hazırladıqları mətnlərin haşiyələrində göstərməklə bərabər, həm də mətnlərə ətraflı şərhilər və izahlar da yazmışlar. Bununla da onlar orta əsr mətnşünaslığının ənənələrinin inkişafına müəyyən təsir göstərmişlər. Deyilənlərə nümunə olaraq, Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu xəzinəsində saxlanılan Nizami "Xəmsə"sinin bir dəyərli nüsxəsini (490) göstərmək olar. "Xəmsə"nin bu nüsxəsi Azərbaycan mətnşünaslığının erkən inkişaf tarixini öyrənmək baxımından böyük maraq doğurur. Bir sıra alimlər, həqiqi mənada bu nüsxəni, dövrünə görə "Xəmsə"nin elmi-təqəqid mətni kimi qiymətləndirmişlər (218). Doğrudan da, Nizami poemalarının mətnləri üzərində aparılmış diqqətəlayiq araşdırımlar nəticəsində onların etibarlı nüsxələri yaradılmışdır. Əlyazmanın sonluğunda qeyd edildiyi kimi, bu nüsxə hicri 1046 (1636-37)-ci ildə dövrünün ədəbiyyatşunas alımlarından biri olmuş Dostməhəmməd Dərviş Məhəmməd oğlu Daraxçı tərəfindən gözəl, aydın və narın kalliqrafik nəstəlik xətti ilə nazik, əhərlənmiş Şərq kağızına yazılmışdır. Lakin sonradan kimse, yəqin ki, əlyazmasının sahibi onu qədim nüsxə kimi qələmə vermək və baha qiymətə satmaq üçün ۱۰۴۶ tarixindəki bir rəqəmini yeddi "۷" rəqəminə çevirmiş və bununla da əlyazmanın köçürülmə tarixini hicri 746 (1345-46)-ci ilə aid etmişdir. Bu tarixin sonradan düzəldildiyi hiss olunmaqla yanaşı, həm də əlyazmasının paleoqrafik xüsusiyyətləri həmin tarixin doğrudan da saxta olduğunu göstərir. Nədənse "Xəmsə"nin bu nüsxəsinə "Leyli və Məcnun" poeması daxil edilmişdir.

Nizami "Xəmsə"sinin göstərilən nüsxəsi üzərində aparılan araşdırımlardan aydın olur ki, Dostməhəmməd Daraxçı şairin poemalarının mətnlərinə əsl mənada ədəbiyyatşunas-tekstoloq alim kimi yanaşmış və onları çağdaş mətnşünaslığın bəzi tələblərinə uyğun şəkildə araşdırmuşdur. O, əvvəlcə "Xəmsə"yə daxil olan poemaların ("Leyli və Məcnun"dan başqa) müxtəlif əlyazmalarını toplamış və hər bir poemanın əlyazma nüsxələrini tekstoloji baxımdan müqayisəli şəkildə araşdırıldıqdan sonra, ayrı-ayrı nüsxələrin mətnləri arasında aşkar edilən fərqli cəhətləri, yeni nüsxə fərqlərini əsas mətn kimi seçdiyi göstərilən nüsxənin haşiyələrində qeyd etmişdir. Dostməhəmməd Daraxçı dörd poemanın mətnlərini bu şəkildə hazırladıqdan sonra, onları hicri 1046 (1636-37)-ci ildə əlimizdə olan nüsxəyə köçürmüştür. Poemaların mətnləri hər səhifədə dörd sütuna, yəni hər misra bir sütuna yazılmış,

göy və qara rəngli mürəkkəblə, eləcə də qızıl suyu ilə çəkilmiş parallel xətlərdən və zolaqlardan ibarət çərçivəyə alınmışdır. Bəzi misraların və beylərin müqabilində həmin çərçivələrdən mətnin haşiyələrinə doğru çıxıntılar çəkilmiş və həmin çıxıntıların daxilində nüsxə fərqləri göstərilmişdir. Bu da onu göstərir ki, Dostməhəmməd Daraxçı, haqqında danışdığını "Xəmsə" nüsxəsini köçürərkən onun qarşısında tekstoloji baxımdan tədqiq edilmiş hazır mətn olmuşdur.

XVII əsrin ilk onilliklərində Dostməhəmməd Daraxçı Nizami "Xəmsə"sinin mətni üzərində apardığı tekstoloji araşdırmałarda yəqin ki, şairin poemalarının daha qədim və daha az təhriflərə uğradılmış nüsxələrindən istifadə etmiş və bununla da "Xəmsə"nin daha etibarlı bir mətnini yaratmışdır. "Xəmsə"nin tərtib edilmiş göstərilən mətninin müsbət xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, Dostməhəmməd Daraxçı apardığı tekstoloji araşdırmałar sayəsində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini olduğu kimi qara və qırmızı rəngli mürəkkəblərlə mətnin haşiyələrində və birbaşa misraların arasında qeyd etmişdir. Tədqiqatçının mətnin haşiyələrində "bəzi nüsxələrdə 13-cü məqalə 11-ci məqalənin yerində verilib", "bəzi nüsxələrdə bu 20-ci məqalə kimi getmişdir" (490, 27a, 35b, 36b) və s. məzmunlu yazdığı qeydlərən aydın olur ki, o, mətnin tərtibində Nizami poemalarının çoxlu miqdarda orta əsr əlyazmalarından faydalananmışdır.

Verilmiş nüsxə fərqlərində görünür ki, Daraxçı onlara qarşı çox diqqətlə yanaşmış və nüsxələr arasında aşkar etdiyi fərqli cəhətlərin hamisini göstərməyə çalışmışdır. Hətta katibin diqqətsizliyi ucundan diakritik nöqtələri qoyulmamış, yaxud artıq qoyulmuş, yaxud hərfi düşmüş, yaxud da bir hərfin yerinə başqa hərf yazılmış sözlərə də nüsxə fərqləri göstərmişdir. Məsələn: mətnin 77b vərəqində, üçüncü və dördüncü sütunlarda yazılmış 10-cu beytin 1-ci misrası belədir:

ل ب كار بردہ سمن

Daraxçı bu misradakı "ل ب" "کار" və "سمن" sözlerinə nüsxə fərqləri olaraq "ا ب" "و ب" "کار" "سمن" sözlərini göstərmişdir. Hətta, bəzən əsas mətndə sözün diakritik nöqtələrinin düşdürüyü aydın görünə də o, həmin sözü təshih etməyərək, onun nüsxə fərqini vermişdir. Məsələn: mətnin 137b vərəqində üçüncü və dördüncü sütunlarda yazılmış 3-cü beytin 1-ci misrasındaki söz "سار" nöqtəsiz yazılmışdır (490, 137b). Daraxçı isə mətndə həmin sözdəki "ب" hərfinin diakritik nöqtəsini bərpa etmədən, ona "ب" şəklində nüsxə fərqi göstərmişdir. Bununla

bərabər o, eyni mənə kəsb edən bir sıra sözlərin əvəzində başqa nüsxələrdə verilmiş digər sinonimlərini də nüsxə fərqi kimi göstərmüşdir. Məsələn: Əsas mətndə olan

"**بنای بنی**" (490, 78a) və "**حالي**" (490, 134a) sözlərinin başqa nüsxələrdə "**اساس**" (490, 134a) və "**جع**" kimi verilmiş sinonimləri nüsxə fərqləri kimi qeyd edilmişdir. Tədqiqatçı ayrı-ayrı sözər və ifadələrlə yanaşı bütöv misraların və beytlərin müxtəlif əlyazmalarında təsadüf edilən variantlarını da vermişdir. Misal olaraq, aşağıdakı nümunəyə müraciət edək. Əsas mətndə verilmiş bu misraya

علق وارسنه فرق بندى
(490, 226a) aşağıdakı nüsxə fərqi verilmişdir:

چاغى بىستە بىر دور سىدى

Dostməhəmməd Daraxçı "Xəmsə"yə seçdiyi əsas mətnə necə gəldi müdaxilə etməkdən çəkinərək, orada təshihlər aparmamışdır. O, yalnız "Xəmsə"nin əlyazmaları üzərində apardığı müqayisəli tekstoloji araşdırmaclarla aşkar etdiyi fərqli cəhətləri tərtib etdiyi mətnin haşiyələrində göstərməklə kifayətlənmiş və onları gələcək tədqiqatçıların mühakiməsinə vermişdir. Buntunla bərabər Daraxçı mətnə bir sıra qısa şərhər və izahlar da yazımışdır. Bu şərhərin bir qismi "Xəmsə"nin mətnində təsadüf edilən arxaik sözlərin izahına həsr edilmişdir. Bununla da o, Nizami "Xəmsə"sinin dəyərli bir mətnini yaratmışdır.

XVII yüzillikdə Azərbaycan mətnşünaslığının inkişafı sahəsində alimlərlə yanaşı, bəzi tanınmış şairlər də müəyyən fəaliyyət göstərmişlər. Bu baxımdan Saib Təbrizinin apardığı tekstoloji araşdırmaclar diqqəti özünə cəlb edir. O, Nizami "Xəmsə"sinin mətnini müxtəlif təhrif və dəyişmələrdən təmizləyərək, onun etibarlı nüsxəsini yaratmaq məqsədilə "Xəmsə"nin bir neçə əlyazma nüsxələri əsasında şairin poemaları üzərində tekstoloji araşdırmaclar aparmış və bir növ onların elmi mətnlərini tərtib etmişdir. "O, (Saib Təbrizi - Ş.K.) bir neçə mötəbər nüsxə əsasında "Xəmsə" hazırlanmışdır. Əmir Firuzguhinin qeydinə görə Saibin tərtib etdiyi Nizami "Xəmsə"si Vəhid Dəstgirdinin arxivində saxlanılmışdır" (121, 124).

Nizami "Xəmsə"sinin hicri 1301 (1883-84)-ci ildə həyata keçirilmiş nəşri artıq mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi formalasdığını göstərir. "Xəmsə"nin 1301-ci il nəşri də diqqəti cəlb edir. Bu kitab elm aləminə

məlum olan Nizami nəşrləri arasında, müəyyən mənada, təqidi mətn hesab edilməlidir" (112, 124). "Xəmsə"nin bu nəşrini Hacı Mirzə Məhəmməd adlı maarifpərvər alim həyata keçirmişdir. O, bu nəşrə müqəddimə və sonluq, lügət, çətin, arxaik sözlərin və ifadələrin izahını yazaraq, Nizaminin "Xəmsə"sinin daha mükəmməl bir nüsxəsini hazırlamış və bununla da mətnşünaslıq elminin formalaşmasında dəyərli fəaliyyət göstərmişdir.

Yuxarıda göstərilən misallardan başqa, klassik Azərbaycan mətnşünaslığının inkişaf mərhələlərini işıqlandıran çox nümunələr göstərmək olar. Bunun üçün Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunun əlyazmalar xəzinəsində kifayət qədər materiallar vardır. Lakin göstərilən nümunələrin Azərbaycanda mətnşünaslıq fikrinin yüksəliş pillələrini kifayət qədər işıqlandırduğunu nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, mətnşünaslıq uzun əsrlərdən bəri ayrı-ayrı alımlar və ziyalıların yaratıqları zəngin irs əsasında inkişaf edərək, bir elmi sahə kimi formalaşmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə və Mirzə Kazimbəy məhz bu zəngin bazaya söykənərək, mətnşünaslıq elminin yaradılmasında həlledici rol oynamışlar. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə mətnşünaslıq fəaliyyətinə hələ gənc yaşlarında mədrəsədə təhsil alarkən başlamışdır. Onun bu sahədə müəllimi İbrahim Xəlil əfəndi Şirvani olmuşdur. O, Əbdülqəni Nuxəviyə hələ gənc yaşlarında ayrı-ayrı əsərlərin mətnləri üzərində işləməyi, orada olan katib xətalalarının başqa nüsxələr əsasında müəyyənləşdirmə üsullarını öyrətməyə başlamışdır (529). Xalisəqarızadənin hələ təlim alarkən 1247 (1831)-ci ildə üzünü köçürüyü Məhəmməd əl-Birkəvinin "İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv" (481, 62b-71a) adlı əsərinin mətni üzərində apardığı tutuşdurma işi bu istiqamətdə atlığı ilk addımlardan hesab oluna bilər. O, əsərin üç nüsxəsini tutuşduraraq, ayrı-ayrı nüsxə fərqlərini mətnin haşıyələrində qeyd etmiş və bəzi xırda izahatlar yazmışdır. Əlbəttə, onun göstərilən əsər üzərində apardığı müqayisəli tutuşdurma işi mükəmməl ola bilməzdi, çünki deyildiyi kimi bu onun fəaliyyətinin başlangıcı idi. Əbdülqəni Nuxəvinin B-6817 şifrəli əlyazma toplusuna daxil etdiyi nəzm və nəşr əsərlərinin mətnləri üzərində apardığı müqayisəli tutuşdurma işi də, təhsil aldığı illərə təsadüf edir. O, bu əsərləri 17-18 yaşında ikən köçürmiş və sonra isə onların mətnləri üzərində işləmişdir. Onun 1249-1250 (1833-34)-ci illərdə İbn əl-Əcrumun "əl-Əcrumiyyə fi-n-nəhv" (447, 152b-163a), Bürhanəddin bin Kamaləddin Həmidin "Şəh

əl-istiarət və-t-təsbihət" (390, 2b-12a) və əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Cürçaninin "Haşıyə ale şərh ər-risalə əş-şəmsiyyə" (502, 12b-153a) əsərlərinin mətnləri üzərində apardığı bir növ tekstoloji iş daha genişdir. Əs-Seyyid əş-Şərif əl-Cürçaninin "Haşıyə.." sinin mətni üzərində apardığı müqayiseli tutusdurma işi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əbdülqəni Nuxəvi mətnin haşıyələrində nüsxə fərqlərini göstərməklə bərabər, əsərə geniş şəhərlər və izahlar da yazmışdır. Əsərin mətnini yalnız məntiq və fəlsəfə elmləri baxımından yox, həm də dilçilik baxımından şərh etmişdir. Ayni-ayrı sözlərin lügəti mənəaiarını Azərbaycan dilinə də tərcümə etmişdir. Digər tərəfdən bu əsərdə onun istifadə etdiyi şərti tekstoloji işarələrin bəzilərinə də təsadüf olunur. Yuxarıda göstərilən əsərlər üzərində Əbdülqəni Nuxəvinin apardığı bir növ tekstoloji iş göstərir ki, o, mətn tərtibi sahəsində ildən-ilə inkişaf edərək kamilləşmişdir. Şübhəsiz ki, ilk tədqiqatlarını müəllimi İbrahim Xəlil Şirvaninin təlimilə yerinə yetirmiştir.

Əbdülqəni Nuxəvinin hicri 1254 (1838)-cü ildə müəlliminin xidmətində Məhəmməd bin Əsəd əs-Siddiqi əd-Dəvvvaninin "Şərh əl-aqaid əl-'əzdiyyə" (529) adlı əsərinin mətni üzərində apardığı tədqiqat işi, onun artıq bir mətnşünas kimi formalasdığını göstərir. Əvvəlki işlərindən fərqli olaraq, bu tədqiqatları artıq elmi məzmun və forma daşınmağa başlayırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Əbdülqəni Nuxəvi hələ mükəmməl mətnşünas alim kimi yetişməmişdi.

Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbili tərəfindən Zəməxşerinin "əl-Ənmuzəc fi-n-nəhv" adlı əsərinə yazılmış şərhə İbrahim əl-Ərəsi əş-Şəkəvinin təlif etdiyi haşıyənin mətni üzərində Əbdülqəni Nuxəvinin hicri 1255 (1839)-ci ildə apardığı tədqiqat işi, onun bacarıqlı bir mətnşünas kimi yetişdini göstərir (450, 47b-91a). Beləliklə də, uzun əsrlərdən bəri ayrı-ayrı ziyahlar tərəfində klassiklərin əsərləri üzərində aparılmış empirik mətnşünaslıq Əbdülqəni Nuxəvinin tədqiqatları sayəsində elmi fəaliyyət sahəsinə çevrilməyə və onun metod və prinsipləri yaranmağa başlamışdır. Bir tərəfdən ədəbiyyat və dil tarixi, digər tərəfdən isə ictimai fikir və mədəniyyət tarixi baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb edən bu və ya digər orta əsr abidəsinin mətnini tərtib edərkən, Xalisəqarızadə ona böyük məsuliyyətlə yanaşmış, öz mətnşünaslıq fəaliyyətində hər şeydən əvvəl tarixilik prinsipinə əsaslanmışdır, çünki tarixilik prinsipini nəzərə almadan mədəniyyət tarixində böyük rol oynamış mütəfəkkirlərin əsərlərinin

mətnlərini orijinala yaxın, müəllifin iradəsinə uyğun hazırlamaq mümkün deyildir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, katib və xəttatların bu və ya digər əsərin üzünü köçürərək yayarkən, orada etdikləri özbaşınalıqları nəzərə alaraq deyə bilsək ki, Şərqi klassiklərinin əsərlərinin mətnini hazırlamaq çətin və mürəkkəb bir problemdir. Filoloji elmlər silsiləsinə daxil olan bu sahə tədqiqatçıdan böyük bilik və istedad tələb etməklə bərabər, ondan əsərin müəllifini, onun dövrünü, ictimai-siyasi şəraitini, mənsub olduğu ədəbi-elmi cərəyanı, mətnin tarixini dərindən öyrənməyi tələb edir. Əks təqdirdə əsərin maksimum düzgün mətninin tərtibinə nail olmaq mümkün deyildir. Mətnşünaslıq tədqiqatçıdan birinci növbədə orta əsr filologiya elmlərini dərindən bilməyi tələb edir. Hər hansı mətnşunas alım ədəbiyyatşünaslığı və digər filoloji elmləri dərindən bilmədən mətn üzərində müvəffəqiyyətli iş apara bilməz. "...Məhsuldar mətnşünaslıq işi ədəbiyyatşünaslığın bütün arsenallarını istifadə edir" (232, 6).

Orta əsr klassiklərinin əsərlərində dini ifadə və rəvayətlərdən, tibb, riyaziyyat və astronomiya, poetika elmlərinə dair istilahlardan geniş istifadə edilmiş, mövcud fəlsəfi görüşlərlə bağlı çoxlu ifadələr işlədilmiş, tarixi hadisələrə və əfsanələrə işaret edən qısa həcmli misralar və beytlər verilmişdir. Bununla bərabər onlar mifologiya, folklor, atalar sözləri, xalq zərb-məsəlləri və idiomatik ifadələrdən də tez-tez faydalanaraq, öz əsərlərini daha da zənginləşdirmişlər. Bu da klassiklərin əsərlərinə ayrı-ayrı şəhərlərin və haşıyələrin yazılması zərurətini meydana çıxarmışdır. "Bu gün də şairin son dərəcə zəngin təşbeh və istiarələrini şəhərsiz dərk etmək çətindir. Hətta mütəxəssislər belə bu çətinliyi hiss edir, eyni beysi bir neçə şəkildə şərh edirlər" (25, 14).

Xalisəqarızada mükəmməl təhsil almamasına baxmayaraq, o, öz bilik xəzinəsini ildən-ilə daha da zənginləşdirmişdir. Bu onun bir tərəfdən maarifçilik fəaliyyəti, digər tərəfdən isə elmi və bədii əsərlər üzərində apardığı tədqiqat işləri ilə bağlı olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu da ona tədqiq etdiyi əsərlərin mətnlərinin düzgün tərtib edilməsinə və onların mətnlərinə yazardığı şəhərlərin elmi cəhətdən mükəmməl olmasına imkan yaratmışdır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Əbdülqəni Nuxəvi öz mətnşünaslıq fəaliyyətində tarixilik prinsipinə əsaslanaraq, "öz müəllifini" və onun yaradıcılığını imkan daxilində dərindən öyrənməyə çalışmışdır. O, müəllifin dövrünü və həyatını, onun əsərinin müxtəlif dövrlərdə üzü

köçürülmüş əlyazma nüsxələrini, bu əsərə yazılmış şərh və haşıyələri dərindən öyrəndikdən sonra, əsərin mətnini tərtib etməyə başlamışdır. Bu baxımdan onun, Şeyx Mustafa bin Həmzənin "Nətəic əl-əskar fi şərhi izhar əl-əsrar fi-n-nəhv" (479, 83a-268a) adlı əsərinin mətni üzərində hicri 1270 (1853)-ci ildə apardığı tədqiqat işi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin mətnini onun əlyazmaları ilə bərabər dörd ədəd çap nüsxələri əsasında tərtib etmişdir. Əsərin mətninə yazdığı geniş şərh və izahlardan, nüsxə fərqlərindən görünür ki, o, bu əsər üzərində çox mükəmməl tekstoloji iş aparmışdır. Onun yazdığını şəhərlərdən və ayrı-ayrı əsərlərdən verdiyi çoxlu miqdarda sitatlardan aydınlaşır ki, o, bu əsərin mətni üzərində işləməzdən əvvəl onun mənbələrini, Məhəmməd Pir Əli Birgəlinin "İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv" əsərini və ona yazılmış şərh və haşıyələri mükəmməl surətdə öyrənmişdir. Bununla bərabər Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin tədqiqində İbn əl-Hacibin (öl. 646/1248) "əl-Kafiyə fi-n-nəhv" və buna yazılmış şərh və haşıyələri, Tacəddin əl-Əsfəraininin "Lübb əl-əbab fi ilm əl-ərab" və buna yazılmış şərh və haşıyələri, İbn Hisəmin (öl. 762/1360) "əl-Ərab an qavaid əl-ərab", buna yazılmış şərh və haşıyələri, Zəməxşərinin "əl-Mufassal fi-n-nəhv", ona yazılmış şərh və haşıyələri, Sədəddin Bərdəninin "Hadaiq əd-dəqaiq" əsərini, Cəlaləddin Məhəmməd əl-Qəzvininin "Təlxis əl-miftah fi-l-məani və-l-bəyan" və ona yazılmış şəhərləri, İsmayııl əl-Cövhərinin "əs-Sihah fi-l-luğə" və onlarla digər əsərləri də istifadə etmişdir.

Xalisəqarızadənin belə mükəmməl tekstoloji tədqiqat işinə aid Yusif Muskuri Şirvanının "Bəyan əsrar ət-tulibin fi-tasavvuf" (462, 450b-463a), Saçaqlızadənin "Təqrir əl-qavanin" (501, 157b-186b) və "əl-Valədiyyə fi-l-ədəb" (500, 149b-153a), Əhmədi Təbrizinin "Əsrarnamə" (44, 38b-103a), Əbdürəhman Caminin "Ləvami fi şərh əl-Qəsidət əl-xəmriyyə" (528, 888-903) və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərini göstərmək olar.

İbrahim Ərəsinin "Haşıyə alə şərh əl-ənmuzəc fi-n-nəhv" adlı əsərinin mətni üzərində Əbdülqəni Nuxəvinin apardığı tədqiqat işi də öz mükəmməlliyi və dolğunluğu ilə nəzər-diqqəti cəlb edir.

Zəməxşəri özünün "əl-Mufassal fi-n-nəhv" adlı əsərini ixtisar edərək, ərəb qrammatikası üzrə məktəblilər üçün bir tədris vəsaiti hazırlanmış və onu "əl-Ənmuzəc fi-n-nəhv" adlandırmışdır. Azərbaycan alimi Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbili (öl. 647/1249-

50) həmin əsəri geniş şərh etmiş, digər Azərbaycan alimi İbrahim Ərəşi Şəkəvi isə bu şərhə müfəssəl haşıyə yazmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi istər Zəməxşerinin "el-Ənmuzəc fi-n-nəhv" əsəri, istərsə də ona yazılmış şərh və haşıyələr, o cümlədən İbrahim Ərəşinin haşıyəsi məktəb və mədrəsələrdə bir tədris vəsaiti kimi geniş istifadə olunmuşdur. Odur ki, müəllimlər, katiblər və tələbələr tərəfindən bu əsərlərin üzərini köçürürlüb yayılarkən, şübhəsiz ki, müxtəlif təhriflərə məruz qalmışdır. Buna görə də Əbdülqəni Nuxəvi digər əsərlərle yanaşı İbrahim Ərəşinin "Haşıyə"sinin də düzgün mətnini tərtib etməyi qərara almış, əsərin mətnini onun çoxlu miqdarda əlyazmaları içərisindən seçdiyi beş mükəmməl nüsxə əsasında tərtib etmişdir. O, əsərin mətnini tərtib etməzdən əvvəl əsərin mənbələrini və onun müəllifini, Zəməxşerin "el-Mufassal fi-n-nəhv" və "el-Ənmuzəc fi-n-nəhv" əsərlərini və onlara yazılmış şərh və haşıyələri dərindən öyrənərək, onları müqayisəli araşdırılmışdır. Bu araşdırırmalar sayesində meydana çıxan bir sıra ixtilaflı cəhətlər, mübahisəli fikirlər və alimin onlara olan münasibətləri mətnin elmi-məlumat aparatında öz əksini tapmışdır. Deyilənlərə nümunə olaraq, bir neçə misala müraciət edək. Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni Ərdəbilinin şərhində verilmiş iki misal haqqında İbrahim Ərəsi öz "haşıyə"sində belə yazar: "Müəllif (Zəməxşeri - Ş.K.) bu iki misali verməmişdir" (451, 81b).

Əbdülqəni Nuxəvi isə "öz müəllisinin" bu mülahizəsinə irad tutaraq, mətnin haşıyəsində belə yazar:

"Deyirəm: Bu onun (İbrahim Ərəşinin - Ş.K.) gördüyü nüsxəyə əsasəndir. Biz isə əsərin ("el-Ənmuzəc fi-n-nəhv" traktatının - Ş.K.) və ona yazılmış şəhlərin bir çox nüsxələrində iki misalı görmüşük" (451, 81b).

Sonra isə Əbdülqəni Nuxəvi mətndə sətrin üstündəcə yazar ki, - iki misali şərhçi (yəni Məhəmməd Ərdəbili - Ş.K.) göstərmişdir (451, 81b). Bunuyla da Əbdülqəni Nuxəvi aydınlaşdırılmışdır ki, Ərəşinin istifadə etdiyi nüsxənin nöqsanlı olması, onun əsər haqqında səhv mülahizə söyleməsinə götürüb çıxarmışdır. Bu da şübhəsiz ki, həmin nüsxəni köçürmüş katibin xətası üzündən irəli gəlmışdır. Xalisəqarızadə Ərəşinin bu mülahizəsini olduğu kimi saxlayaraq, mətnə müdaxilə etməmiş, ancaq onun əsəsəz və səhv olmasını mətnin haşıyəsində şərh etmişdir.

Əbdülfəzəni Nuxəvi əsərin mətnini müəllif iradəsinə daha yaxın şəkildə hazırlamaq üçün, imkan daxilində tədqiqata əsərin daha çox əlyazma nüsxələrini cəlb etməyə çalışmışdır. Bircə onu qeyd etmək kifayətdir ki, o, orta əsr yazılı abidəsi olan Məqsudinin "Möcüznamə" mənzum əsərinin dilimizə tərcümə olunmuş mətnini tərtib edərkən, on ədəddən çox nüsxədən istifadə etmişdir: "Burada nüsxələr müxtəlif olmuşdur. Sonradan məlum olmuşdur ki, on nüsxə səhihdir" (472, 20b). Bu qeyd bir daha göstərir ki, alim əsərin əlyazma nüsxələrini çox diqqətlə araşdırmış və onun düzgün mətninin tərtibində bu mənbələrə əsaslanmışdır. O, əsərin əlyazma nüsxələrinin belə nöqsanlı olmasının səbəbini isə katiblərin az savadlı olmasında görür (403, 1a).

Əbdülfəzəni Nuxəvi mətnini tərtib edəcəyi hər bir əsərin əlyazma nüsxələrini qarşılıqlı surətdə araşdırarkən onları illərə görə qruplaşdırılmışdır. O, bu haqda belə yazır:

"Kitabın (əsərin - Ş.K.) nüsxələri illərə görə aydınlaşdırılır" (386, 191 - mətnin haşıyəsində).

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, o, qədim nüsxələrə daha çox üstünlük vermişdir. Görünür Əbdülfəzəni Nuxəvi qədim nüsxələrin müəllif dövrünə daha yaxın vaxtda yazıldığından və onun son dövrlərdə köçürülmüş nüsxələrə nisbətən daha az təhrif olunduğunu nəzərə alaraq, qədim əlyazma nüsxələrini əsas götürmüştür. Məhz buna görə də Əbdülfəzəni Nuxəvi əsərin mənbələrini müqayisəli surətdə tədqiq edərkən və onların arasında meydana çıxan nüsxə fərqlərinə öz münasibətini bildirərkən, qədim nüsxələrə daha çox isnad etmişdir. Buna misal olaraq Məhəmməd bin Musa əl-Quduqının "haşıyə"sinin (189, 111b-160b) alim tərəfindən tərtib olunmuş mətninə müraciət edək. Usaməddin İbrahim bin Məhəmməd əl-Əsfəraini Əbdürrahman Caminin "əl-Fəvaid əz-Ziyaiyyə" adlı məşhur şərhinə haşıyə yazmışdır. Məhəmməd bin Musa əl-Quduqi isə bu haşıyəyə daha bir mükəmməl haşıyə təlif etmişdir. Əbdülfəzəni Nuxəvi əl-Quduqinin bu haşıyəsi üzərində ciddi araşdırmaqla apararaq, onun mükəmməl mətnini tərtib etmişdir. Müəllif əsərin bir yerində əl-Əsfəraininin haşıyəsinin əlyazma nüsxələrinə istinadən yazır: "Onun sözü: متكلف - nüsxələrdə belədir. Əgər dedisə, ixtilafi izah etmək üçün əsas var isə göstər" (480, 142b).

Əbdülfəzəni Nuxəvi müəllifin bu mülahizələrinə irad tutaraq, mətnin haşıyəsində belə yazır:

اعي في نسخ الداغستان ففي نسخة الحمير عبد العزيز متكلف وهي نسخة
عبيقة وكذلك في النسخ المطبوعة متكلف

"Yəni Dağıstan nüsxələrində, ancaq Əbdülqəninin nüsxəsində **مخطف** kimidir, bu isə qədim nüsxədir. Həmçinin çap olunmuş nüsxələrdə də **مخطف** kimidir" (480, 142b - mətnin hasiyəsində).

Bu qeydlərdən də görünür ki, alim qədim nüsxələrə üstünlük vermiş və bunu elmi surətdə əsaslandırmışdır. Belə ki, o, göstərilən sözün nüsxə fərqini əsərin qədim əlyazmasında olduğu kimi göstərmış və onun düzgünlüğünü əsərin digər əlyazma və çap nüsxələri üzərində apardığı tədqiqatlara istinadən sübut etmişdir. Müasir mətnşünaslıq elmində də əsasən qədim nüsxələrə üstünlük verilərək, əsas mətn kimi məhz belə əlyazmaları qəbul olunur (212, 162; 154, 239; 19, 14; 45, 14). Bu haqda akademik Ə.Ə.Əlizadə belə yazır: "Bizim tənqididə mətn tərtibindəki prinsipimiz əsas etibarilə ondan ibarət olmuşdur ki, avtoqraf nüsxələr əldə olmadıqda müəllifin yaşadığı dövrlə yaxın zamanda üzü köçürülen əlyazmaları əsas götürülmüşdür" (44, 14).

Əbdülqəni Nuxəvi Saçaqlızadənin ədəbiyyatşünaslıq elminə həsr edilmiş "Təqrir əl-qəvanin" (501, 157b-186b) əsərinin mətnini araşdırarkən, müəllif nüsxəsindən köçürülmüş bir mükəmməl əlyazmasını əldə etməsinə baxmayaraq o, mətnin tərtibində onun daha iki mükəmməl nüsxəsini də araşdırmağa cəlb etmişdir. Bu da onu göstərir ki, Əbdülqəni Nuxəvi hər bir katib nüsxəsinə tənqididə yanaşmış və tərtib etdiyi mətnin bir nüsxəsilə, hətta müəllif nüsxəsindən köçürülmüş əlyazmasılə belə kifayətlənməmişdir. Lakin o, bu nüsxəyə böyük üstünlük verərək, onu birinci nüsxə adlandırmış və əsas mətn kimi digər əlyazma nüsxələrindən üstün tutmuşdur. Müəyyən səbəblərə görə birinci nüsxənin beş ay ərzində harasa başqa yerə istifadəyə aparılmasına baxmayaraq, onu digər bir əlyazma nüsxəsi ilə əvəz etməmişdir. Bu haqda o, mətnin hasiyəsində belə yazır:

"Bu sətirdə birinci nüsxəni beş ay gördədim" (501, 173b).

Xalisəqarızadə qədim nüsxələrə üstünlük versə də, onlarda olan nöqsanlı cəhətlərə biganə qalmamış, başqa nüsxələr kimi qədim nüsxələrə də tənqididə yanaşmış və mövcud olan katib xətalarını islah etmişdir. O, islam hüquqşünaslıq məktəbinin əsasını qoymuş Əbu Hənifə ibn Sabitin (699-767) məşhur "əl-Fiqh əl-əkbər" əsərinin mətnini tərtib edərkən, onun qədim nüsxələri haqqında belə yazır: "Mə" (ədatı - Ş.K.) isə bəzi qədim nüsxələrdə təkrar olunmamışdır" (448, 138).

Orta əsr əlyazma nüsxələrinin hamısına Əbdülqəni Nuxəvinin tənqidisi yanaşdığını onun bütün tekstoloji fəaliyyətində müşahidə edirik. Bunu mənzum "Əsrarnamə" əsərinin mətni üzərində onun apardığı tekstoloji araşdırımada da görürük.

بادک یادک حق ایله قیلکنیاز (444, 55a) misrasında بادک یادک kimi sözü qədim nüsxədə katibin günühi üzündən səhvən yazılmışdır. O, həmin sözün düzgün variantını bərpa edərək hərəkələmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əbdülqəni Nuxəvi əsas mətn kimi götürdüyü əlyazma üzərində düzəlişlər apararkən, mətnə öz bildiyi və başa düşdüyü kimi müdaxilə etməmişdir. O, bu təshihləri əsərin məzmununa, vəzn ölçülərinə, qrammatik qaydalara və əsərin digər nüsxələri üzərində apardığı tədqiqatlara əsasən etmişdir.

Avtografları bize gəlib çatmamış hər hansı bir abidə, müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmalar əsasında akademik nəşrə hazırlanarkən, həmin abidənin əlyazma nüsxələri arasında olan fərqli cəhətləri, yəni nüsxə fərqləri də nəşr olunur. Nüsxə fərqlərinin verilməsi istər gələcəkdə əsər üzərində aparılacaq tədqiqat işləri, istər əsas mətnin nə dərəcədə düzgün seçildiyini əsaslandırmak və istərsə də mətnşunas alimin elmi-tənqidî mətnin tərkibində hansı prinsiplərə əsaslandığı:ni müəyyənləşdirmək üçün çox mühüm elmi amillərdəndir. "Nüsxələrdə olan fərqləri qeyd etməyin əhəmiyyəti ondadır ki, oxucu, yaxud tədqiqatçı əsərin tərtibçi tərəfindən hazırlanan mətnlə razılaşmadığı halda, istədiyi varianti götürə bilsin. Bunun əhəmiyyəti bir də ondadır ki, oxucular istifadə olunmuş əlyazmaları haqqında tam təsəvvür əldə edə bilərlər" (44, 14).

Əbdülqəni Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərdə katiblərin imla xətalarına da xüsusi əhəmiyyət vermiş və yeri gəldikcə onları islah edərək, ayrıca nüsxə fərqi kimi göstərməmişdir. Bununla bərabər o, mətnin mənasını dəyişməyən " " tipli bağlayıcıların da nüsxə fərqlərini verməmişdir. Mətndə katibin diqqətsizliyi nəticəsində yol verilmiş belə xətaları ayrıca nüsxə fərqi kimi göstərməyi lazımlı bilməmişdir.

Xalisəqarızadə mətnin tərtibində Azərbaycan dilinin qədim qrafik formalarını da saxlamağa çalışmışdır. Misal olaraq aşağıdakı misraya müraciət edək:

اوزى دو توب كيد ر طاغنڭ كنارىن (444, 62b)

Bu misranın nüsxə fərqnini göstərərkən alımlı

طاغ (dağ) sözünün köhnə qrafikasını saxlayaraq, sonrakı **(طاغ)** formasında göstərməmişdir. Beləliklə də misranın nüsxə fərqini aşağıdakı şəkildə vermişdir:

اوzi دوتوب كيدردى طاغ كنارىن

Əbdülqəni Nuxəvi hələ XIX əsrдə nüsxə fərqlərinin göstərilməsinə bələ əhəmiyyət verməsinə baxmayaraq, bəzi müasir alimlər, o cümlədən İran alimi Vəhid Dəstgirdi nüsxə fərqlərinin göstərilməsini qəti elmə lazımlı olmayan bir iş hesab etmişdir. Y.E.Bertels V.Dəstgirdinin bu fikrinə qarşı çıxaraq demişdir ki, "sənədləşdirilmiş nüsxə fərqləri olduqca zəruridir və onlarsız nəşr olunmuş mətni elmi cəhətdən demək olar ki, bütün əhəmiyyətini itirir" (155, 472). Məhz buna görə də, Y.E.Bertels Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin V.Dəstgirdi tərəfindən hazırlanmış və nəşr edilmiş mətnini tənqid etməmiş və onun tədqiqatda cəlb olunmasının qeyri-mümkünlüyünü söyləmişdir (155, 458). Göstərilən mülahizələr bir daha sübut edir ki, hər hansı bir klassikin əsərini ayrı-ayrı orta əsr əlyazmaları əsasında çapa hazırlayan kən, onların arasında aşkar edilən nüsxə fərqlərinin göstərilməsi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Əbdülqəni Nuxəvi öz tədqiqatlarında bu sahəyə ciddi yanaşmışdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, alim tərtib etdiyi mətnlərdən bəzisində nüsxə fərqlərini göstərməmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, o, bir əsərin mətnini tərtib etdikdən sonra, əsas mətni nüsxə fərqlərini və şərhəri göstərmədən, başqa bir məcmuəyə köçürmüştür. Buna misal olaraq Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdürəhman əl-Qəzvininin "Təlxis əl-miftah fi-l-məani və-l-bəyan" (423, 215b-232a) adlı əsərini göstərmək olar. Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin mətnini tərtib etdikdən sonra, nüsxə fərqlərini və şərhəri göstərmədən, özünün böyük həcmli "Sədo həft rəng" adlı mətnlər məcmuəsinə daxil etmişdir.

Xalisəqarızadə mətnini tərtib etdiyi əsərin əlyazma nüsxələrindən düşmüş və ya onlara əlavə edilmiş misraları, beytləri və ayrı-ayrı parçaları göstərdiyi kimi, orada fikir ardıcılığına da xüsusi diqqət yetirərk, yerləri dəyişik dal-qabaq yazılmış misraları və beytləri də müəyyənləşdirmiş və onların düzgün variantlarını mətnin haşiyələrində yazmışdır. Belə xətalar, bəzi hallarda katibin eyni qafiyələrlə qurtaran misraları səhvən dal-qabaq salmasından, bəzi hallarda isə diqqətsiz-

liyindən irəli gəlmışdır. Dediklərimizə misal olaraq aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

عَالْمَكْ دَاغْلَارِنَكْ مَقْدَارِنَى . بِيلْمَدِيلْرِهِيجْ أَنْنَكْ مَقْدَارِنَى
بَرْ وَبَحْرَنَكْ دَاخْ قَوْيَدِيلْرِواْرَفِى . قَوْيَدِيلْرِمِيزَانَهْ هَبِيجْ أَكْمَزْ بُونَى
(444, 82a)

Burada birinci beytdəki ikinci misra ilə, ikinci beytdəki ikinci misranın yeri dəyişik salınmışdır. Bu beytlərin istər məna ardıcıllığından, istərsə də qafiyələrindən görünür ki, bu misraların yeri dəyişik salınmışdır. Əbdülgəni Nuxəvi bu beytlərin düzgün variantını aşağıdakı kimi göstərmüşdür:

عَالْمَكْ دَاغْلَارِنَكْ مَقْدَارِنَى قَوْيَدِيلْرِمِيزَانَهْ هَبِيجْ أَكْمَزْ بُونَى
بَرْ وَبَحْرَنَكْ دَاخْ قَوْيَدِيلْرِواْرَفِى بِيلْمَدِيلْرِهِيجْ أَنْنَكْ مَقْدَارِنَى

Bu misraların sıraları əsərin digər Bakı nüsxəsində (445, 36b) də Əbdülgəni Nuxəvi müəyyənləşdirdiyi kimidir. Biz belə hallara alimin tərtib etdiyi digər mətnlərdə az rast gəlmirik.

Xalisəqarızadə öz mətnşünaslıq fəaliyyətində əsərlərin ünvanlaşdırılması məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, istər elmi əsərlərin, istərsə də bədii əsərlərin mətnləri üzərində işləyərkən onların fəsillərinin, bablarının, bölmələrinin, şerlərinin, qəsidiələrinin, hekayələrinin və s. adlarını düzgün müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Qasım bəy Zakirin müasirlərinə yazdığı bir sıra mənzum məktubları və şerləri ünvanlaşdırılmışından uzun müddət onların kimə aid olduğu mübahisəli qalmış, bəzilərinin ünvanları isə şairin çap olunmuş əsərlərində dürüst verilməmişdir (99, 26-38). Buna görə də mətnşünaslıqda ünvanlaşdırma işi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Əbdülgəni Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərdə ünvanların dəqiq müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, "Əsrarnamə"nin mətni üzərində işləyərkən onun əsas mətn kimi götürdüyü qədim nüsxədə bir sıra hekayələrin adları yazılmamış və onların əvəzində katib "Hekayət" sözünü qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Alim isə əsərin 48a, 50a, 54b və digər vərəqlərində olan hekayələrin adlarını aşağıdakı kimi bərpa etmişdir: "Hekayəti-Məcnun", "Hekayəti-Şeyx Şibli", "Hekayəti-Süfyan" və s.

Orta yüzilliklərin bir sıra təzkirəçi və alimlərinin bu və ya digər abidə və onun müəllifi haqqında verdikləri səhv bilgilər atribusiya və atateza məsələlərini daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Mətnşünaslıq elmi-

nin təcrübəsi göstərir ki, keçmiş yüzilliyn alımları və təzkirəçiləri də öz əsərlərində bir sıra klassik abidələrin müəllifləri haqqında yanlış məlumatlar verərək, bir müəllifin əsərini başqasına aid etmişlər. Buna görə də Əbdülpənə Nuxəvi orta əsr abidələri üzərində araşdırımlar apararkən mətnşünaslığın bu məsələsini düzgün həll etmək üçün, mətnin məxəzələrinin və mənbələrin verdiyi məlumatların öyrənilməsində çox diqqətli olmuşdur. O, tədqiqata cəlb etdiyi əsərlərin mükəmməl mətnlərini tərtib etməyə çalışdığı kimi, bu əsərlər və onların müəlliflərinin adlarını da düzgün müəyyənləşdirməyə böyük ciddi-cəhd göstərmişdir. Bu işdə o, əsərlərin əlyazma nüsxələrinə, Katib Çələbinin "Kəşf əz-zünun..." kimi orta əsr məxəzələrinə, təzkirələrə və digər mənbələrə əsaslanmışdır.

Yuxarıda dediklərimizə nümunə olaraq, Əbdülpənə Nuxəvinin "Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf" əseri (462, 450b-463a) və onun müəllifinin dəqiqləşdirilməsi sahəsində apardığı tədqiqat işinə nəzər salaq. O, bu və ya digər müəlliflər və onların əsərləri haqqında məlumat verərkən çox vaxt Katib Çələbinin göstərilən əsərinə müraciət etmiş, oradan müxtəlif nümunələr və çıxarışlar göstərmişdir. Lakin alim, yuxarıda adını qeyd etdiyimiz əsərin mətnini tərtib edərkən, onun müəllifinin Katib Çələbi tərəfindən düzgün göstərilmədiyini aşkar etmişdir (462, 463a). Katib Çələbi əsərin adını yuxarıda göstərilən kimi, müəllifin adını isə Yusif bin Abdulla bin Ömər əl-Kürdi əl-Kurani əl-Əcəmi Əbi əl-Məhsin kimi göstərmişdir (327, 260). Əbdülpənə Nuxəvi əsərin çoxlu miqdarda əlyazma nüsxələrinə və digər mənbələrə əsasən müəyyənləşdirmişdir ki, əsər Yusif əl-Kuraniyə yox, Yusif Muskuri Şirvaniyə mənsubdur. O, sonluqda əsər və onun müəllifi haqqında belə yazır: "Tədqiqatçıların şeyxi Mövlənə Yusif Muskuri Şirvanının yazdığı "Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf" adlı traktatı tamam oldu" (462, 463a).

Bununla bərabər Əbdülpənə Nuxəvi oradaca göstərir ki, bir çox əlyazma nüsxələrində əsərin adı "TİFL ƏL-MƏANI" kimi də verilmişdir. Əsərin müqəddiməsində də qeyd edilir ki, "hətta sufizmdə onu (əsəri - Ş.K.) "TİFL ƏL-MƏANI" adlandırırlar". Buradan da əsərin ikinci adının meydana gəlməsinin səbəbi aydınlaşır.

Əbdülpənə Nuxəvi əsərin mənbələrinə əsaslanaraq göstərir ki, əsərin adı əlyazma nüsxələrinin bir qismində "Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf" kimi, bir qismində isə "TİFL ƏL-MƏANI" kimi verilmişdir.

Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan bu əsərin XVII-XIX əsrlərdə üzü köçürülmüş daha altı ədəd əlyazması (463, 14a-51b; 461, 1b-47b; 464; 1b-42a; 466, 1b-105b; 467, 155b-204a; 468, 1b-42b) tədqiqata cəlb edilərkən aydın olmuşdur ki, bu əlyazmaların üçündə (464; 463; 461) əsərin adı "Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf" və daha üçündə (466; 467; 468) isə "Tıfl əl-məəni" kimi qeyd edilmişdir. Hətta B-2342 şifrlə əlyazmasında, mətnin haşiyəsində, bu əsərin şərhindən verilmiş çıxarışın altında "Şərh "Tıfl əl-məəni"" yazılmışdır. Bu da göstərir ki, əsərin şərhçisi də onun adını "Tıfl əl-məəni" kimi qəbul etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən əlyazmaların hamısında əsərin müəllifi Yusif Muskuri Şirvani olduğu qeyd edilmişdir. Bu da Əbdülfərəz Nuxəvi tədqiqatlarının tamamilə düzgün olduğunu əyani surətdə sübut edir. Digər tərəfdən tədqiqata cəlb olunmuş başqa mənbələr də bunu təsdiqləyir. A.Bakıxanov özünün "Gülüstani-İrəm" adlı tarixi əsərində yazır ki, Şeyx molla Yusif Muskurinin əslİ, hicri VII (miladi XIII) əsrde Mədinə şəhərindən Qarabağa, oradan da Quba vilayətinin Muskur kəndinə köçüb gəlmış ərəblərdəndir. Şeyx Yusif XIV əsrə həmin kənddə anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsil alıqdan sonra bakılı Seyid Yahyanın yanına getmiş və orada müxtəlif elmlər üzrə mükəmməl təhsil alıqdan sonra, Seyid Yahya ona müəllimlik hüququ vermişdir. O, Muskura qayıdaraq, öz təlimini yaymağa başlamış və sonralar bu təlimi qubalı Şeyx Məhəmmədə tapşırılmışdır. Şeyx Yusif və onun nəсли xalq içərisində böyük nüfuza və hörmətə malik olmuşdur. Onun dəfn olunduğu və övladlarının yaşadığı kənd Şeyxlər adlanır. Onun əsərlərində bize çatanı, əreb dilində yazdığı, yuxarıda göstərilən "Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf" kitabıdır. Müqəddimə və 24 fəsildən ibarət olan bu əsər insan qəlbinin bəzi sırlarını və onun əxlaqi qanunlarını şərh edir. O, XIV əsrin sonunda vəfat etmişdir (147, 172). A.Bakıxanovun alim haqqında verdiyi bu məlumat bir tərəfdən gələcəkdə onun həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində bize dəyərli istiqamətlər verir, digər tərəfdən isə Xalisəqarizadənin tədqiqatlarının nəticələrini təsdiqləyir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Yusif Muskuri Şirvanının 10 fəsildən ibarət sufizmə həsr olunmuş "Silsilət əl-'uyun" adlı daha bir əsəri də gəlib bize çatmışdır (465, 1b-11b).

Türk alimi Xeyrəddin Zirikli özünün "əl-Əlam" adlı ensiklopedik əsərində Katib Çələbinin göstərdiyi Yusif əl-Kurani haqqında yazır ki, o, sufi olmuş, əl-Əcəmi təxəlliüsü ilə tanınmış və hicri 768 (1367)-ci ildə

vəfat etmişdir. Zirikli bir çox mənbələrə əsaslanaraq, qeyd edir ki, onun Misir qəbristanlığında məşhur bir ibadətgahı olmuş və orada da dəfn edilmişdir. Onun əsərlərinin adı isə "Reyhanət əl-qulub fi-t-təvassul ilə-l-məhbub" və "Hizb"dir (356, 317).

Bütün yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, "Bəyan əsrar et-talibin fi-t-təsəvvüf" əsəri Yusif Muskuri Şirvaniyə mənsubdur. Katib Çələbi isə səhvən onu başqa müəllifə aid etmişdir. Müxtəlif ölkələrdə nəşr olunmuş Şərq əlyazmaları kataloqlarını nəzərdən keçirərkən görürük ki, onlardan bəziləri də "Kəşf əz-zünun"a istinad edərək əsərin müəllifini düzgün yazmamışlar. O cümlədən "Türkiyə yazmaları toplu kataloqu" "Kəşf əz-zünun..."a istinad edərək əsərin müəllifini səhvən orada olduğu kimi göstərmişdir (352a, 22). Brokkelman isə müəllifin adını Mövlənə Yusif kimi qeyd etməklə kifayətlənmışdır (375a, 1012). Leyden universiteti kitabxanasının kataloqu da Brokkelmana istinad edərək, traktatın müəllifini orada olduğu kimi yazmışdır (370a, 45). Bütün yuxarıda deyilənlər göstərir ki, Əbdülqəni Nuxəvinin tekstoloji tədqiqatları geniş və etibarlı araşdırılara söykənmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərin haşıyələrində və sonluqlarında "bu səhifə beş aya tamam oldu (yəni bir səhifənin mətninin tədqiqi - S.K.)" (538, 50a), "çox əmək, zəhmət çəkib gördüm ələm" (447, 99a) deyərək yazdığı qeydlər də göstərir ki, onun tərtib etdiyi mətnlər böyük zəhmət və bilik hesabına uzun müddət aparılan elmi tədqiqatların məhsuludur. O, geniş diapazonlu biliyi sayəsində tərtib etdiyi mətnləri "öz müəlliflərinin" səviyyəsinədək yüksəltməyə çalışmışdır. Hətta tədqiqatçı mətnlərini tərtib etdiyi əsərlərin yeni, mükəmməl əlyazma nüsxələrini əldə edərkən, həmin əsərlərin mətnləri üzərinə bir daha qayıtmış və əldə etdiyi nüsxələr əsasında onların mətnlərini daha da dəqiqləşdirmiş və zənginləşdirmişdir. Buna nümunə olaraq, Müsləhəddin Məhəmməd bin Saleh əl-Larinin "Haşıye alə şerhi hidayət əl-hikmə" (483, 204b-285b) əsərini göstərmək olar.

Əlbəttə, müxtəlif dövrlərdə üzləri köçürülmüş bir əsərin əlyazma nüsxələrinə əsasən tərtib olunmuş mətnin tam surətdə müəllif iradəsinə uyğun olduğunu söyləmək qeyri-mümkündür. Buna görə də sonradan əldə olunmuş qiymətli əlyazmaları ilə əvvəlki nəşri yenidən işləmək bir tərəfdən mətni zənginləşdirir, digər tərəfdən isə müəllifin əsərdə irəli sürdüyü fikirlərin və ideyaların daha da aydınlaşdırılmasına böyük kömək göstərir. Bununla da deyə bilərik ki, Əbdülqəni Nuxəvi tərtib

etdiyi mətnlərin daha düzgün, daha mükəmməl, müəllif iradəsinə daha yaxın olması üçün böyük səy göstərərək, əlində olan bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Bunu biz alimin tərtib etdiyi mətnlərin haşıyələrində yazdığı qeydlərdən də görürük:

"Tutuşdurma və təshih imkan və bacarıq daxilində bütünlükə başa çatdırıldı" (483, 254b - mətnin haşıyəsində).

Xalisəqarızadə heç vaxt tərtib etdiyi mətnlərin tam düzgünlüyü haqqında hökm verməmiş, onların nə dərəcədə düzgün və kamil olduğunu gələcək nəslin müzakirəsinə təqdim edir:

"Əlavələri və fərqli cəhətləri müzakirə üçün mətnin haşıyələrində yazımaqla təshih və tutuşdurma başa çatdı" (538, 839 - mətnin haşıyəsində).

Göstərilən misallar Əbdülqəni Nuxəvinin klassik abidələrin mətnləri üzərində apardığı tədqiqatların səviyyəsini göstərməklə bərabər, həm də bu mətnlər üzərində aparılan elmi araşdırılmaların gedisini işıqlandırır. Orta əsr mətnşünaslığında bu və ya digər abidə üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatın gedisi və mərhələləri tərtib edilmiş mətnin haşıyələrində və sonluğunda yazılmış müəyyən cümlələrlə ifadə olunmuşdur. Həmin cümlələr Əbdülqəni Nuxəvinin araşdırıldığı mətnlərdə də öz əksini tapmışdır. Onlar aşağıdakılardır:

"Tutuşdurma başa çatdı".

"Tutuşdurma və təshih başa çatdı".

"Tutuşdurma və təshih buraya çatdı".

"Tutuşdurma və təshih imkan və bacarıq daxilində başa çatdırıldı".

Orta yüzilliklərdə abidələrin mətnləri üzərində aparılan tekstoloji araşdırılmaların gedisini işıqlandıran belə cümlələr və ifadələr çıxdır.

Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi əsərlərin mətnləri öz mükəmməliyi ilə müasir elmi-tədqiqat işlərində özünü doğruldur. Belə ki, hal-hazırda alimlərimiz tərəfindən onun tərtib etdiyi əsərlərin mətnləri elmi tədqiqatda ən mükəmməl və düzgün nüsxələr kimi istifadə olunur. Bunlara nümunə olaraq Əhmədi Təbrizinin "Əsrarnamə", Sədəddin Sədulla əl-Bərdəinin "Hədaiq əd-dəqaiq...", Saçaqlızadə Məhəmməd ər-Mərəşinin "əl-Vələdiyyə fi-l-ədəb", İbrahim əl-Ərəşinin "Haşıyə alə şərh əl-ənmuzəc fi-n-nəhv", Cəlaləddin əl-Qəzvininin "Təlxis əl-miftəh fi-l-

məani və-l-bəyan", Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin "Şərh əl-ənmuzəc fi-n-nəhv" və digər əsərləri göstərmək olar.

C.V.Qəhrəmanov tərəfindən giriş və sözlükə faksimilesi nəşr olunmuş Əhmədi Təbrizinin "Əsrarnamə" əsərinin (50) müqəddiməsində M.S.Sultanov, Əbdülqəni Nuxəvinin bu əsərin mətni üzərində apardığı mətnşünaslıq işini yüksək qiymətləndirərək yazar: "Oxuculara təqdim olunan həmin əsər ("Əsrarnamə" - Ş.K.) çapda olarkən Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutuna Azərbaycan dilində "Əsrarnamə" əsərinin yeni bir əlyazması daxil oldu. Bu əlyazması iki cəhətdən son dərəcədə əhəmiyyətlidir. Əvvəla, o tam və mükəmməl olub, Nuxalı alim Əbdülqəni Əfəndi tərəfindən daha başqa bir əlyazma nüsxəsi ilə tutuşdurulmuş və islah edilmişdir. Digər tərəfdən məlum oldu ki, bizim nəşrə təqdim etdiyimiz birinci əlyazmasının əvvəlindən cəmi 6 vərəq, daha doğrusu 11 səhifə düşmüdü..." (106, 7-8)

Məhz Əbdülqəni Nuxəvinin başqa nüsxələrlə tutuşdurulub, katib xətaları islah edilmiş və nüsxə fərqləri göstərilmiş "Əsrarnamə" əsərinin əlyazma nüsxəsi əldə edildikdən sonra, onu bütöv və nöqsansız nəşr etmək, mübahisəli fikirləri aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişik ki, alimin tərtib etdiyi "Əsrarnamə" əsərinin mətni, yuxarıda deyildiyi kimi iki yox, dörd, bəlkə də daha çox nüsxə əsasında hazırlanmışdır. Çünkü o, mətnin tərtibində istifadə etdiyi mükəmməl nüsxələrdən başqa, yoxlama nüsxələr kimi tədqiqata cəlb etdiyi digər əlyazmalara şərti işaretlər verməmişdir. Həmin nüsxələrdən verdiyi variantların yanında ancaq "nüsxə" sözünü yazmaqla kifayətlənmişlər. Mətndə bələ variantlara çox rast gəlirik. Bu Əbdülqəni Nuxəvinin bütün mətnşünaslıq fəaliyyətinə xas olan xüsusiyyətdir.

Bələliklə də, Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə Azərbaycan şairləri və alımlarının, eləcə də Şərq müəlliflərinin yaratdıqları mədəniyyət abidələri üzərində apardığı tekstoloji araşdırımlarla mətnşünaslığın empirik fəaliyyət sahəsindən müstəqil bir elmi sahəyə çevrilməsində, onun metod və üsullarının yaradılmasına böyük xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində tənqidi fikrin inkişaf etdirilməsində görkəmli şərqsünas alim Mirzə Kazimbəyin xidmətləri əvəzsizdir. O, elmin müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş abidələr və mövzular üzərində apardığı rəngarəng araşdırımlar sayəsində zəngin və çoxşaxəli elmi irs yaradmışdır. Onun elmi yaradıcılığı nəinki Şərqdə, Rusiyada, hətta Avropa ölkələrində yüksək qiymətləndirilərək, müxtəlif mükafatlara

layiq görülmüşdür. Alimin yaradıcılığı hər cür təsəssübkeşlik və subyektivlikdən uzaq olaraq, elmi-tənqidi metoda söykəndiyi üçün, dünya şərqşünasları tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. O, mətnşunas alim kimi öz tekstoloji fəaliyyətində dərin və kompleks araşdırılmalara söykənərək, ümumiləşdirilmiş nəticələrə gəlmiş və tərtib etdiyi mətnləri imkan daxilində müəllif iradəsinə yaxın şəkildə hazırlanmağa çalışmışdır. Bunun nəticəsidir ki, onun tədqiqatları böyük uğurlar qazanmışdır. "Onun, ilk mənbələrin dərindən öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi bazaşı üzərində öz nəticələrini əsaslandırmağa çalışmasını qeyd etmək diqqətəlayiq olardı" (244, 89).

Mətnşunaslığın bir elmi sahə kimi formalaşmasında, onun elmi əsasları və metodologiyasının yaradılmasında Mirzə Kazimbəyin xidmətləri olduqca böyükdür. O, orta əsr yazılı abidələrinin mətnləri üzərində aparılan araşdırımalar zamanı müasir mətnşunaslıq elminin söykəndiyi metod və prinsiplərlə səsləşən üsullara əsaslanmışdır. Onun mətnşunaslıq sahəsində apardığı araşdırımaların elmi dəyəri ondan ibarətdir ki, o, müraciət etdiyi yazılı abidələrin əlyazma mənbələrini və onunla bağlı ayrı-ayrı məxəzələrin verdiyi məlumatları kompleks şəkildə tədqiq edərək, onlara həmişə tənqidi yanaşmış, doğrunu səhvən, həqiqəti uydurmadan ayırmağa çalışmışdır. "Göründüyü kimi, Mirzə Kazimbəy əlyazma mənbələrini istifadə edərək, ancaq göstərilən əlyazmanın məzmununa olduqca tənqidi yanaşmamış, həm də onun salamatlıq dərəcəsi ilə bağlı məsələləri, eləcə də verilmiş tarixi faktların kamilliyini öyrənmişdir..."

Mirzə Kazimbəyin yaradıcılığında mənbələrin dəqiq, hərtərəfli tədqiqi və faktların vicdanla öyrənilməsi böyük və layiqli yer tutur" (244, 91).

Mirzə Kazimbəy ədəbiyyat, tarix, folklor abidələri mətnlərinin araşdırılmasında həmişə elmi-tənqidi metoda əsaslanmış (189; 190) və onların mümkün qədər həqiqətə uyğun şəkildə elmi mətnlərini tərtib etməyə çalışmış, bu metoda riayət etməyərək, mənbələrin öyrənilməsində müəyyən əyintilərə yol verən alımları tənqid etmişdir (193, 48).

Mirzə Kazimbəy tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi əsərlərin mətnlərinə böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşaraq, onun mətnini ən qədim və mötəbər nüsxələr üzərində böyük əmək və bilik hesabına aparılan dərin araşdırımalar əsasında tərtib etməyə çalışmışdır. Bu alimin klassik irsə

göstərdiyi böyük məhəbbətdən və Şərq mədəniyyətinin ən kamil bilicisi və tədqiqatçısı olmasından irəli gəlirdi.

Mirzə Kazimbəyin yazılı abidələrin mətnləri üzərində apardığı yüksək elmi səviyyəli araşdırmları yalnız rus şərqşünasları tərəfindən yox, eyni zamanda Avropa alimləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş, dövrünün tanınmış elm və mədəniyyət xadimi kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Bu elm və maarif fədaisinin həyat və yaradıcılığı A.Rzayev tərəfindən böyük əmək və bilik hesabına tədqiq edilərək, dəyərli bir monoqrafik əsər yazılmış və nəşr etdirilmişdir. Bununla yanaşı A.Rzayev görkəmli alimin əsərlərini toplayaraq bir ciddə çap etdirmişdir. Lakin mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi inkişaf mərhələlərini və formallaşmasını, onun metod və üsullarının yaradılmasını öyrənmək baxımından, indiyədək araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulan Mirzə Kazimbəyin mətnşünaslıq fəaliyyəti ayrıca öyrənilməmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, ədəbiyyatşünaslarımız indiyədək Mirzə Kazimbəyin mətnşünaslıq fəaliyyətinin tədqiq olunmamasını böyük təssüs hissi ilə qeyd etmişlər. "...A.Bakıxanovun, Mirzə Kazimbəyin və S.Vəlibəyovun "Dərbəndnamə" üzərində apardıqları tədqiqat hər şeydən əvvəl bu əsərin dilimiz, ədəbiyyatımız və tariximiz üçün əhəmiyyəti, onun filoloji dəyəri ilə bağlıdır. Digər tərəfdən bu abidə ilə bağlı otən yüzillikdə milli filoloqlarımızın tədqiqatları XIX əsr Azərbaycan elmi fikrinin inkişaf tarixini, elmi laboratoriyasını və metodoloji prinsiplərini izləmək baxımından da maraqlıdır" (38).

Hətta bəzən çağdaş ədəbiyyatşunas alimlər onu Azərbaycan mətnşünaslıq elminin beşiyi başında duran ilk mətnşunas hesab etmişlər: "Ümumiyyətlə, Şərq yazılı abidələrinin ("Dərbəndnamə", "Qisseyi-Yusif", "Məhəmmədiyə", "Səbatü-l-acizin" və s.) üzərindəki tədqiqat işi Mirzə Kazimbəyin dövrünün görkəmli mətnşünaslarından olduğunu və müəyyən mənada Azərbaycan tekstologiyasının beşiyi başında dayandığını söyləməyə əsas verir" (38).

Mirzə Kazimbəyin mətnşünaslıq metod və prinsiplərinin öyrənilməsi və mətnşunas alim kimi onun fəaliyyətini tam genişliyi ilə işıqlandırmaq üçün, şübhə yoxdur ki, onun elmi irlsinə, yəni elmi mətnlərini tərtib etdiyi yazılı abidələrə, - "Dərbəndnamə", "Qisseyi-Yusif", "Məhəmmədiyə", "Səbat əl-acizin", "Müxtəsər əl-viqaŷə"yə və onlara yazdığı şəhlərə müraciət etmək lazımdır. Alimin tekstoloji fəaliyyətinin tədqiqat obyekti seçilmiş yazılı abidələr müxtəlif Şərq dillərində olduğu

kimi, onların həsr olunduğu elm sahələri də müxtəlifdir. Onun tekstoloji tədqiqatları folklor və bədii ədəbiyyat abidələri ilə yanaşı tarix, islam hüquqşünaslığı və ilahiyyat elmlərinə dair əsərləri əhatə etmişdir. Bütün bunlar Mirzə Kazimbəyin Şərq, müsəlman mədəniyyətinə dərindən yiylənmiş, geniş diapazonlu bir şəxsiyyət olduğunu göstərir.

Mirzə Kazimbəy elmi mətnini tərtib və nəşr edəcəyi əsərin, hər şeydən öncə ayrı-ayrı kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan ən qədim və ən mükəmməl əlyazma nüsxələrini axtarmağa və əldə etməyə çalışmışdır. O, heç zaman mətnini tədqiq və nəşr edəcəyi əsərin bir nüsxəsi ilə kifayətlənə bilməzdi, çünki, yuxarıda deyildiyi kimi, istənilən orta əşr yazılı abidəsinin katib nüsxələri müxtəlif xarakterli təhriflərə uğradılmışdır. Bunu da Mirzə Kazimbəy gözəl bilirdi ki, bir nüsxəyə söykənən araştırma uğurlu tədqiqat işi ola bilməz və tədqiqatçıya heç bir nüfuz və şərəf qazandırmaz. Ubeydullah Sədrü-Şəriənin "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin əlyazma nüsxələri ilə bağlı o, belə yazar: "Yalnız burada deyəcəyəm ki, indiyədək hələ heç kəs tərəfindən nəşr olunmamış bu əsərin, minlərlə əlyazmalar içərisində onun ən düzgün nüsxəsi kimi göstərilməsi mümkün olan bir dənə də əlyazmasını tapmaq mümkün deyildir; cüzi ehmalçı və ehtiyatsız təşəbbüsün fövqəladə həssaslığı alımların və fəqihlərin lənətlərini mənim üzərimə yağıdurdu" (188, 244).

Mirzə Kazimbəy Kazanda ayrı-ayrı orta əşr yazılı abidələrinin hər hansı bir nüsxəsinə söykənərək, onları çap etdirən naşirləri tənqid etmiş və onların nəşrlərinin xətalar və təhriflərlə dolu olduğunu göstərmişdir. O, "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin nəşrinə yazdığı müqəddimədə göstərir ki, Kazan naşirlərinin kobud xətalar və müəyyən nöqsanlarla çap etdirdikləri abidələr kimi "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin də hər hansı bir əlyazma nüsxəsini seçib onun əsasında nəşr etdirmək qeyri-mümkündür (188, 294).

Alım qeyd edir ki, Kazanda bir nüsxə əsasında çap olunmuş "Yusif və Züleyxa", "Səbat əl-acizin" və başqa əsərlərin nəşrləri də belə təhriflərə məruz qalmışdır. Bütün yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, Mirzə Kazimbəy hər hansı bir əsərin ancaq müxtəlif əlyazma nüsxələrinə söykənən dərin araşdırmaşalar sayesində tərtib olunmuş elmi mətnini etibarlı hesab etmişdir. O, tekstoloji tədqiqata imkan daxilində çoxlu əlyazma nüsxələri cəlb etməyə çalışmışdır. Əldə etdiyi hər yeni əlyazmadan sonra tərtib etdiyi mətni yeni əlyazma nüsxəsi ilə müqayi-

səli şəkildə yenidən nəzərdən keçirmişdir. Məhz "Dərbəndnamə" abidəsinin mətnini tərtib edərkən belə olmuşdur. Mirzə Kazimbəy "Dərbəndnamə"nin elmi mətninin tərtibində əsərin altı mükəmməl nüsxələrinə söykənmişdir. Alim tekstoloji fəaliyyətində əsərlərin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, həmin əsərlərə yazılmış şərhlərin əlyazmalarından da istifadə etmişdir. Yuxarıda deyildiyi kimi şərhlərdə əsərlərin tam mətnləri verildiyindən onlar da Mirzə Kazimbəy tərəfindən elmi mətnlərin tərtibinə cəlb edilmişdir. O, "Müxtəsər əl-viqayə" traktatının mətnini tərtib edərkən, əsərin çoxlu miqdarda əlyazmaları ilə yanaşı, ona həsr edilmiş beş ədəd müxtəlif müəlliflərin şərhlərinin əlyazmalarından da faydalanmışdır (188, 281-298). Bu da onun tekstoloji tədqiqatlarının imkan daxilində daha mükəmməl və etibarlı olmasına yardım göstərmişdir. O yazır ki, "Müxtəsər əl-viqayə" abidəsinə həsr edilmiş şərhlərdən yeddisi ona məlumdur. Bu şərhlərdən isə beş ədədinin əlyazma nüsxələrini əldə etmişdir (188, 289).

Mirzə Kazimbəy tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi "Dərbəndnamə"nin əlyazma nüsxələrini əldə etdikdən sonra, hər şeydən önce əsərin tədqiqi və nəşri tarixini öyrənməyə, onun müəllifinin və yazılıma tarixinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırımalara başlamış və öyrənmişdir ki, Azərbaycan tarixi və dilinin ən dəyərli abidələrindən olan "Dərbəndnamə" hələ XVIII əsrən etibarən dünya alımlarının böyük marağına səbəb olmuşdur. XVIII əsrə, yəni 1726-cı ildə, Rusiya Xarici işlər kollegiyasının arxivində saxlanılan və 1722-ci ilin avqust ayında Dərbənd naibi İmanqulu xan tərəfindən İran yürüşünə çıxmış I Pyotra təqdim edilmiş "Dərbəndnamə"nin dəyərli bir əlyazma nüsxəsi üzərində akademik M.Bayer işləyərək, onun bir qismini latin dilinə tərcümə etmiş və müqəddimə ilə "de muro Caucasou" ("Qafqazşü-nashlıq") adlı öz traktatlarının birində nəşr etdirmişdir. M.Bayerin "Dərbəndnamə" üzərində apardığı işdən təqribən yüz il sonra, yəni XIX əsrə bu abidə yenidən alımların nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. 1829-cu ildə fransız şərqşünası Y.Klaprot "Dərbəndnamə"nin bir fəslini fransız dilinə tərcümə etmiş, tanınmış rus şərqşünası O.İ.Senkovski və görkəmli Azərbaycan şairi və alimi A.Bakıxanov isə bu abidənin tərcümə edilməsi və mükəmməl nəşrinin hazırlanması üzərində işləməyə başlamışdır. 1829-cu ildə A.Bakıxanovun etdiyi tərcümədən ayrı-ayrı hissələr "Tiflisskie vedomosti" qəzetində çap edilərək, qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan alimi bu tərcüməni "Dərbəndnamə"nin hicri 1099 (mil.

1687-1688)-cu ildə üzü köçürülmüş nüsxəsinə əsaslanı da, onun mətnini abidənin daha iki Azərbaycan və fars nüsxələri ilə müqayisəli şəkildə tutuşdurmuş və tərcüməni abidənin bu nüsxələri əsasında həyata keçirmiştir (259; 259a). Bununla yanaşı qəzet onu da bildirir ki, əsərin tərcüməsi tezliklə başa çatdırılacaq və onun mətni tam şəkildə nəşr ediləcəkdir. "Tiflisskie vedomosti" qəzətinin verdiyi bilgilərdən aydın olur ki, A.Bakıxanov "Dərbəndnamə"ni rus dilinə tərcümə etməklə yanaşı, müxtəlif nüsxələr əsasında onun elmi mətnini tərtib etmək isteyirmiş. Lakin məlum olmayan səbəblər ucundan A.Bakıxanovun bu niyyəti baş tutmamışdır. A.Bakıxanovdan sonra bu abidənin tədqiqi və tərcüməsi ilə Mirzə Kazimbəy məşğul olmağa başlamışdır.

Mirzə Kazimbəy M.Bayer və Y.Klaprotun "Dərbəndnamə" ilə bağlı araşdırmları və tərcümələri ilə dərindən tanış olduqdan sonra, onların gəldikləri nəticələrlə kifayətlənməyərək, əsərin yaranma tarixi, kimin sisarişi və hansı dildə yazılması, müəllifi ilə bağlı, orta əsr məxəzləri əsasında dəqiq və hərtərəfli araşdırmlar aparmağa başlamışdır. Bununla əlaqədar o, belə yazar: ""Dərbəndnamə""nin, Krimin Girey xanlarından birinin əmrilə Məhəmməd Abavi adlı bir nəfər tərəfindən türk dilində yazılışı haqqında Bayerin söylədiyi mülahizələrin mahiyyətinə tam şəkildə etibar etməklə bərabər, biz, onun bu mülahizəsi Krim xanlarından hansını nəzərdə tutduğunu və Abavinin Dərbənd haqqında traktatının hansı dövrdə meydana gəldiyini araşdırmalıyıq" (188, 228).

A.Bakıxanovla isə o, öz görüşlərində "Dərbəndnamə" ilə bağlı çox fikir mübadilələri etmiş və ona məlum olan nüsxələr haqqında ətraflı məlumat almışdır. M.Kazimbəy M.Bayer və Y.Klaprotun bu abidə üzərində apardıqları işləri təqiqdi surətdə diqqətlə öyrəndikdən sonra, onları dəyərləndirməklə yanaşı, nöqsanlarını da göstərmişdir.

Mirzə Kazimbəy "Dərbəndnamə"nin meydana gəlməsi və yazıya alınması ilə bağlı araşdırmlarda M.Bayerin verdiyi məlumatə əsaslanılmışdır. Belə ki, M.Bayerin, "Dərbəndnamə" Krimin Girey xanlarından birinin əmrilə Məhəmməd Abavi Ağdaşı tərəfindən türk dilində yazılmışdır" məlumatına əsaslanaraq, geniş və dəqiq tarixi araşdırmlar aparmış və bu araşdırmların nəticəsi olaraq, belə qənaəətə gəlmişdir ki, M.Bayerin dediyi Krim xanı 1577-1588-ci illər ərzində hökmranlıq etmiş Məhəmməd Girey II Semiz olmuşdur. Bununla da bu dəyərli abidənin XVI yüzilliyin sonlarında meydana gəldiğini söyləmişdir.

"Beləliklə, biz müsbət surətdə təsdiq edə bilərik ki, Bayer xan ("Dərbəndnamə"nin yazılmasını əmr etmiş Krimin Girey xanı - Ş.K.) deməklə Semiz Məhəmməd Girey xanı nəzərdə tutmuş və "Dərbəndnamə" traktatı ilk dəfə təqribən XVI əsrin sonunda meydana gəlmışdır" (188, 230).

Bununla bərabər, Mirzə Kazimbəy, "Dərbəndnamə"nin xanın qardaşı Qazan təxəllüsü ilə şerlər yazmış və elmə böyük həvəs göstərmmiş Qazi Gireyin sıfərişi ilə Məhəmməd Abavi tərəfindən qələmə alınmasını da şübhə altına almır (188, 230-231). O, hətta, bir sırə hallarda mətnini tədqiq etdiyi əsərin həsr olunduğu elmi sahənin tarixi inkişaf yolunu tam şəkildə işıqlandırmağa çalışmışdır. Bunun nəticəsində də onun istər tərtib etdiyi elmi mətnlər, istərsə də bu mətnlərə yazdığı əhatəli və müfəssəl şərhələr elm aləmində böyük maraqla qarşılanmış və ona böyük nüfuz qazandırılmışdır. Alim "Müxtəsər əl-viqayə" traktatını tekstoloji araşdırmlara cəlb edərkən islam hüquqsunaslığının, Məhəmməd əleyhissələminin dövründə başlayaraq, onun yaranma tarixini və inkişaf mərhələlərini işıqlandırmış, islam hüququnun yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində müstəsna yeri olan ayrı-ayrı hüquqsunaslar və hüquqsunaslıq məktəbləri, xüsusən hənəfilik məktəbi haqqında bilgilər vermiş, müxtəlif xarakterli hüquq istilahlarını şərh etmişdir. "Müxtəsər əl-viqayə" traktatı kimi böyük şöhrət tapmış islam hüququ abidəsinin elmi mətninin tərtibində ona geniş, elmi müqəddimənin yazılmamasında və ümumiyyətlə islam hüququnun tarixi keçmiş haqqında ətraflı bilgilərin verilməsində Mirzə Kazimbəy çoxsaylı elmi ədəbiyyata söykənmişdir. Alimin özünün yazdığı kimi, bu əsərin tədqiqində onun üçün ən başlıca məxəzələr "Müxtəsər əl-viqayə" traktatına yazılmış şərhələr olmuşdur. Ona məlum olan yeddi şərhdən beşinin əlyazması alimin sərəncamında olmuş və bu əlyazmalardan əsərin mətninin tərtibində ən mötəbər mənbələr kimi istifadə etmiş, onların hər biri haqqında elmi mətnə yazdığı müqəddimədə geniş şərh vermişdir. Bununla yanaşı Mirzə Kazimbəy bu abidə üzərində apardığı araşdırmlarda onlarla islam hüquqsunaslığına dair mənbələrə söykənmişdir. Alim yazdığı müqəddimədə, - "Yuxarıda mənim göstərdiyim beş şərhdən başqa, mən öz izahlarımı bir də aşağıdakı müəlliflərdən əxz etmişəm", - deyərək 15 nəfər alimin və onların əsərlərinin adlarını göstərmişdir (188, 298). Bununla yanaşı müqəddimədə Katib Çələbinin "Kəşf əz-zünun..." tipli məxəzələrdən və ayrı-ayrı orta əsr lügətlərindən də istifadə etdiyini qeyd

edir. Bütün deyilənlər göstərir ki, alimin ayrı-ayrı orta əsr abidələrinin mətnləri üzərində apardığı araşdırmaları, kompleks şəkildə həyata keçirdiyi əsaslı tədqiqatlara söykənmişdir. Bunu biz istər "Müxtəsər el-viqa'yə" əsərinin elmi mətni, istərsə də "Dərbəndnamə", "Məhəmmədiyə" və alimin tədqiq etdiyi digər abidələr haqqında da deyə bilərik. Mirzə Kazimbəy "Dərbəndnamə"nin mətnini tədqiq edərkən, abidənin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı araşdırmağa əsərin mövzusu ilə bağlı orta əsrlərin ən məşhur tarixi traktatlarından beş ədədini də istifadə etmişdir. Həmin traktatları araşdırmağa cəlb etməklə istər "Dərbəndnamə"nin düzgün mətninin tərtib edilməsi, istər abidənin müəllisinin müəyyənləşdirilməsi, istərsə də tərtib olunmuş elmi mətnə şərh və izahların yazılıması sahəsində yüksək səviyyəli tədqiqatlar aparmağa nail olmuşdur. Deyilənlər öz əyani əksini onun tədqiq etdiyi əsərlərin elmi mətnlərində və onlara yazdığı müqəddimələrdə tapmışdır.

Yuxarıda göstərilən araşdırmaları apardıqdan sonra, Mirzə Kazimbəy tədqiqata cəlb etdiyi əsərin mətninin əlyazma mənbələrini öyrənməyə başlamışdır. Əsərin mətninin əlyazma mənbələri isə, onun müxtəlif yüzilliklərdə ayrı-ayrı katib və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələrindən ibarətdir. Əsərin mətninin əlyazma mənbələri üzərində tədqiqatçının apardığı araşdırmaqlar, onun apardığı işin ən məsuliyyətli və mühüm, bəlkə də ən çətin mərhələsidir.

Şərq, o cümlədən Azərbaycan klassikləri əsərlərinin müəllif nüsxələri müxtəlif səbəblər ucundan gəlib dövrümüzə çatmadığından, mətnşunas alim öz araşdırmalarını əsərin orta əsr katib nüsxələri əsasında qurmalı olur. Katib nüsxələrinin isə hansı təhriflərə məruz qaldığını nəzərə alsaq, bu zaman əsərin mətninin əlyazma mənbələri üzərində aparılan araşdırmaların nə qədər çətin və məsuliyyətli bir iş olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir. Mirzə Kazimbəy imkan daxilində bu işin öhdəsindən uğurla gəlmişdir. O, əsərin, uzun axtarışlar sayəsində ayrı-ayrı kitabxanalardan və şəxsi kolleksiyalardan əldə edə bildiyi əlyazma nüsxələri üzərində apardığı müfəssəl tədqiqatlar sayəsində əsərin hər bir əlyazma nüsxəsinin başqları arasında yerini müəyyənləşdirmişdir. Yəni hansı nüsxələrin daha mükəmməl, daha etibarlı və daha az təhriflərə uğradıldığını müəyyənləşdirməklə, tərtib edəcəyi elmi mətn üçün əsas nüsxəni seçmişdir. Buna görə də o, əldə etdiyi əlyazma nüsxələrində mətnlərin kamilliyinə, nöqsanlı cəhətlərinə və tədqiqat üçün toplanmış materialın kifayət dərəcədə olmasına və onların hamısına eyni dərəcədə

tənqidi yanaşılmasına mətnşünaslığın ən mühüm məsələləri kimi xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Alim öz mətnşünaslıq fəaliyyətində qədim nüsxələrə üstünlük vermişdir. O, "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin əlyazma nüsxələri üzərində apardığı araşdırılmalarдан sonra onun elmi mətni üçün əsas nüsxə kimi qədim əlyazmasını seçmişdir. O, yalnız əsas nüsxələrin seçilməsində yox, həm də nüsxə fərqlərini göstərəndə və onları şərh edəndə də qədim əlyazmalardan verilən variantlara daha inamla yanaşmışdır. Alimin "...birinci sözə mən üstünlük verdim, ilk öncə ona görə ki, mən onu qədim nüsxələrin çoxunda tapdim..." (188, 295), "Müxtəsərin şərhlərinin əlyazmalarının və qədim nüsxələrinin çoxunda mən onları tapdim" (188, 296) deməsi göstərir ki, o, qədim nüsxələrin daha az təhrifə uğradığını və onların mətnlərinin müəllif iradəsinə daha yaxın olduğunu nəzərə almışdır.

Mirzə Kazimbəy əvvəlcə əsas mətn kimi seçdiyi qədim nüsxəni "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin çoxlu miqdarda başqa nüsxələri ilə müqayisəli surətdə araşdırılmış və nüsxələr arasında aşkar etdiyi fərqli cəhətləri əsas nüsxəsinin haşıyələrində qeyd etmişdir. Bundan sonra isə "Müxtəsər əl-viqayə" traktatına yazılmış şərhlərdən beşinin əlyazmalarını tədqiqata cəlb etmişdir. Belə ki, şərhlərin əlyazmalarını da əsas nüsxə ilə tutuşduraraq, üzə çıxardığı nüsxə fərqlərini də onun haşıyələrində göstərmişdir. Bununla əlaqədar o, belə yazar: "Müxtəsərin mənim tərəfimdən seçilmiş bir qədim və düzgün nüsxəsini çoxlu miqdarda başqa nüsxələri ilə tutuşduraraq, bütün lazımi variantları qeyd etdim. Sonra, yuxarıda mənim göstərdiyim beş şərhin mətnlərini də (qədim nüsxə ilə - Ş.K.) tutuşdurдум və onların da fərqli cəhətlərini öz nüsxəmdə göstərdim" (188, 295).

Mirzə Kazimbəy mətnləri üzərində tekstoloji tədqiqatlar apardığı abidələrin anadilli nüsxələri ilə yanaşı onların başqa Şərq dillərinə edilmiş tərcümələrini də araşdırılmala cəlb etmişdir. O, Azərbaycan mətnşünaslığı tarixində, tərcümə abidələrini tekstoloji tədqiqatlara cəlb edən ikinci alimdir. Belə hallara biz çağdaş mətnşünaslıq elminin təcrübəsində də təsadüf edirik. Buna nümunə olaraq, Sədinin "Gülüstan" əsərinin elmi-tənqidi mətnini göstərmək olar (246). "Gülüstan" əsərinin kifayət qədər orta əsr əlyazma nüsxələrinin olmasına baxmayaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tanınmış şərqsünas alim R.Əliyev bu əsərin elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən Süruri, Şami və Sudi kimi

XVI yüzilliyin görkəmli türk filoloqlarının əsərə yazdıqları şərhlerinin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, "Kitabi-Gülüstannameyi-şeyx Sədi" adı altında XV əsrдə türk dilinə edilmiş bir tərcüməsini (470) də tekstoloji tədqiqata cəlb etmişdir.

Mirzə Kazimbəy "Dərbəndnamə" abidəsinin mətni üzərində tekstoloji araşdırmaclar apararkən, alim onun anadilli nüsxələri ilə yanaşı, fars dilinə tərcümə edilmiş, Rusiya Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyində və Sankt-Peterburqda İmperiya ümumi kitabxanasında saxlanılan əlyazmalardan da istifadə etmişdir. O, abidənin anadilli əlyazmaları və tərcümə nüsxələri üzərində apardığı dəqiq və müfəssəl araşdırmaclara söykənərək belə bir nəticəyə gəlmışdır ki, əsərin Dərbənddən ona göndərilmiş anadilli əlyazması, Əliyar ibn Kazim tərəfindən əsərin fars dilinə edilmiş tərcüməsindən təkrarən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş nüsxəsidir. Mirzə Kazimbəy abidənin Dərbənd nüsxəsi ilə Sankt-Peterburqdakı İmperiya ümumi kitabxanasında saxlanılan fars tərcüməsinin dil xüsusiyyətlərini, müştərək ifadələrini, əsərin başqa anadilli nüsxələrində olmayan ərab və fars tərkibli söz, ifadə və parçalarını, mətnlərin hər ikisində olan oxşarlığı və müştərək istilahları müfəssəl şəkildə şəhər edərək yuxarıda irəli sürdüyü fikri elmi şəkildə əsaslandırmışdır. Bununla da, tədqiqatçı mətnşünas alim abidənin meydana gəlmə tarixinin və onun mətninin əlyazma mənbələrinin öyrənilməsinə böyük əmək və bilik sərf etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mirzə Kazimbəy tekstoloji araşdırmaclara cəlb etdiyi elmi ədəbiyyatı öz tədqiqatlarında göstərməklə və onların bəziləri haqqında hətta qısa şəhərlər verməklə yanaşı mətnin tərtibində istifadə etdiyi başlıca əlyazma mənbələri, yəni abidənin orta əsr əlyazmaları haqqında da gələcək tədqiqatçılara məlumat verilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Belə ki, alim həmin əlyazmaların hansı kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda saxlandığını qeyd etmiş, onların hər biri haqqında müxtəsər məlumatlar verilməsini lazımlı bilmışdır. Alim, "Dərbəndnamə"nin araşdırılmasında və tərcüməsində hansı kitabxanaların əlyazma nüsxələrindən istifadə etdikləri haqqında bilgilər vermədiklərinə görə Bayer və Klaprotu günahlandırmışdır.

İstər elmi mətnin, istərsə də onunla bağlı verilən bilgilərin hansı məxəzlərə söykəndiyini göstərmək məqsədilə tekstoloji tədqiqata cəlb olunmuş abidənin əlyazma nüsxələri haqqında hər bir mətnşünas alimin məlumat verməsini Mirzə Kazimbəy zəruri bir məsələ hesab etmişdir.

"Dərbəndnamə"nin tədqiqilə bağlı, - "Artıq Dərbənddə eşitdiyim rəvayətdən başqa "Dərbəndnamə"nin daha beş türk nüsxəsi vardır ki, onlar haqqında öz fikrimi deyə bilərəm" (188, 234), - yazan tədqiqatçı alim araşdırmaşlarda istifadə etdiyi nüsxələrin elmi şərhini vermiş və hər bir əlyazmanın saxlandığı kitabxanaların adlarını göstərmüşdir. Onun elmi mətnə yazdığı müqəddimədə verdiyi bilgilərə görə "Dərbəndnamə"nin tədqiqində o, Berlin Kayzer kitabxanasının, Paris Kral kitabxanasının, Sankt-Peterburq İmperiya ümumi kitabxanasının əlyazmalarından və Dərbənddən Mirzə Kazimbəyə göndərilmiş əlyazmasından istifadə etmişdir. Alim yazır ki, bu əlyazma nüsxələri biri-birindən fərqlənir, bəzən isə elə ciddi fərqlər meydana çıxır ki, onları müxtəlif əsərlər kimi qəbul etmək olar, lakin diqqətlə araşdırıldıqda, onların arasındaki eyniyyət müəyyənləşir və fərqli cəhətlər isə orta əsr əlyazmalarında məlum səbəblər ucundan meydana gəldiyi aydın olur.

Şərq əlyazma abidələrinin öyrənilməsi sahəsində yüksək nəzəri və əməli bilgilərə yiylənən Mirzə Kazimbəy orta əsr abidələrinin əlyazmalarında yol verilmiş təhriflər, dəyişmələr, ixtisarlar, əlavələr və başqa nöqsanlı cəhətləri meydana gətirən amillərin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi orta əsr yazılı abidələrinin ayrı-ayrı yüzilliklərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələri üzərində apardığı müqayisəli araşdırmaşlar sayəsində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini diqqətlə öyrənərək, onları doğuran başlıca amilləri müəyyənləşdirmiş və aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

1. Ərəb əlifbasının çətinlikləri, katiblərin diqqətsizliyi və savadsızlığı ucundan baş vermiş təhriflər.

Mirzə Kazimbəyin fikrincə müsəlman Şərqində elə bir orta əsr əlyazması yoxdur ki, bu səbəblər ucundan təhriflərə uğradılmış olsun. "Mən tam şəkildə təsdiq edə bilərəm ki, istənilən müsəlman ölkəsində, bu nöqsanın bu və ya digər miqdarda aşkar edilməməsi mümkün olmayan bir dənə də olsun, - istər ərəb, istər fars, istərsə də türk, - əlyazması tapmaq mümkün deyildir" (188, 231).

Mirzə Kazimbəy orta əsr əlyazmalarında yol verilmiş təhriflərin bir qisminin ərəb əlifbasının çətinlikləri ucundan meydana gəldiynini demiş, həmin çətinlikləri göstərmış, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ilə bağlı M.F.Axundovun irəli sürdüyü fikri müdafiə etmiş və onun nöqsanlı tərəflərini tənqid etmişdir. Ərəb əlifbasının çətinlikləri ilə bağlı o, 1832-ci ildə "Yeddi planet" kitabına yazdığı müqəddimədə belə

deyir: "Bozun bir sözün mənasını tapmaq üçün onun üzerinde iki saat çalışmalı olmuşam, çünkü

hərflərinin nöqtələrini dəyişməklə sözlerin mənaları da dəyişir (192, V).

Katiblərin diqqətsizliyi ucundan orta əsr mətnlərində yol verilmiş təhrifləri açıqlamaq məqsədilə o, Məhəmməd Füzulinin "Qələm olsun..." sözləri ilə başlayan və katiblərin əlindən şikayətlərini ifadə edən məşhur misralarını nümunə götərək şərh etmişdir. Bu da görkəmli alimin həm də doğma mədəniyyətə, onun zəngin poeziyasına bağlılığını və onu dərindən öyrəndiyini göstərir.

2. Dini zəmində yaranmış təhriflər.

Tədqiqatçı alim yazır ki, orta əsr əlyazmalarında, xüsusən dini kitablarda və islam tarixinə dair traktatlarda yaradılmış təhriflərin bir qismi dini faktorla bağlı olmuşdur. Belə ki, müxtəlif dini cərəyanlara və təriqətlərə mənsub olan katiblər köçürdükləri əsərlərin mətnlərində "öz xeyirlərinə" istədikləri dəyişiklikləri etmişlər.

3. Abidə başqa Şərq dillərinə tərcümə edilərkən yol verilmiş təhriflər.

Orta əsr tərcümə abidələrinə yaxşı bələd olan mətnşunas alim, keçmiş yüzilliliklərin tərcüməcilerinin orijinallara olduqca sərbəst münasibət bəsləyərək, tərcümədə onların mətnlərini istədikləri kimi dəyişdir-diklərini qeyd etmişdir. Bunun nəticəsində də orijinalın mətni tərcümədə təhrif olunmuşdur. Mirzə Kazimbəy "Dərbəndnamə" abidəsinin tədqiqinə yuxarıda deyildiyi kimi onun fars dilinə və fars dilindən təkrarən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş nüsxələrini də cəlb edərək, onların üzərində apardığı müqayisəli araşdırılmalar nəticəsində bu qənaətə gəlmışdır.

4. Bir bölgədə yaradılmış abidənin başqa bölgələrin türk dili ləhcələrinə uyğunlaşdırılması.

Mirzə Kazimbəy türkdilli yazılı abidələr üzərində apardığı araşdırılmalara əsaslanaraq belə qənaətə gelmişdir ki, bir bölgədə yaradılmış əsər türk dünyasının başqa-başqa bölgələrində üzü köçürülrək çoxaldılan zaman onun dili və stilinin həmin bölgələrin ləhcəsinə uyğunlaşdırılması nəticəsində mətnlərdə müəyyən təhriflərə yol verilmişdir.

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, Mirzə Kazimbəy tekstoloji araşdırılmalara cəlb etdiyi və elmi mətnini hazırlayacağı əsərin hərtərəfli öyrənilməsinə və mükəmməl bir nəşr kimi həyata keçirilməsinə yüksək

səviyyəli tədqiqatçı-mətnşunas alim kimi yanaşmışdır. O, "Müxtəsər əl-viqayə" abidəsinin tekstoloji tədqiqi ilə bağlı belə yazar: "...burada "Müxtəsər"ə yazılmış şərhləri diqqətlə oxumaq, geniş "Hidayət"i və ondan ixtisar edilmiş "Müxtəsər"in əsası kimi "Viqayət"i aydın şəkildə aşasınaq lazımlı idi; bir sözlə, burada hüquqşunaslığı kamil şəkildə öyrənmək lazımlı idi" (188, 294).

Alim qeyd etdiyi kimi, tekstoloji tədqiqata əsərin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, eyni zamanda onun elmi sahəsi və dövrü ilə bağlı orta əsr məxəzələrini də cəlb etmişdir. Bununla da o, əsəri yarandığı dövrdən və bəhs etdiyi elmi sahədən təcrid olunmuş şəkildə öyrənməmişdir. Bu da onun tədqiqatlarının bütövlüyündə və kamilliyində özünü göstərməmişdir. Buna görə Mirzə Kazimbəyin hazırladığı və nəşr etdirdiyi mətnlər dünya alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Mirzə Kazimbəy nəinki tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi əsərin mövzusu ilə bağlı orta əsr mənbələrini dərindən öyrənmiş və müqəddimədə bəzilərinin geniş şərhini vermiş, həm də əsərin müəllifinin həyat və yaradıcılığını, onun dövrünün alim və ədibləri ilə əlaqələrini, eləcə də müəllifin tədqiq edilən əsərinin mövzusu ilə bağlı elmi traktatlar və bədii ədəbiyyat nümunələri yaratmış sələflərinin yaradıcılıqlarını da araşdırmış və nəşrə yazdığı şərhlərdə bunları ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır. Bütün bunlar alimin "Dərbəndnamə", "Müxtəsər əl-viqayə", "Məhəmmədiyə" və tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi başqa əsərlərə yazdığı şərhlərdə müşahidə olunur. Bu da onun nəşrlərinin və nəşrə hazırladığı elmi mətnlərin etibarlı araşdırılmalara söykəndiyini göstərir. Eyni zamanda Mirzə Kazimbəyin yazdığı şərhlər və izahlar bir tərəfdən mətnşunaslıq elminin inkişaf mərhələlərini, digər tərəfdən isə alimin özünün elmi mətn tərtibində istifadə etdiyi metod və prinsiplərin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Alimin tədqiq və nəşr etdiyi ayrı-ayrı əsərlərə yazdığı müfəssəl elmi şərhləri onun, yüksək səviyyəli mətnşunas tədqiqatçı kimi yaradıcılıq laboratoriyasına nur səpələyir. Bu nürun işığında Mirzə Kazimbəyin mətnşunaslıq metod və prinsipləri aydın görünür.

Beləliklə də, Mirzə Kazimbəy özünün rəngarəng və məhsuldar, yaradıcılığı ilə Azərbaycan mətnşunaslığının bir elmi sahə kimi formallaşmasında və onun nəzəri əsaslarının yaradılmasında böyük rol oynayaraq, onun gələcək inkişafı üçün etibarlı zəmin yaratmışdır.

Aparılan araştırmalar gösterir ki, müasir mətnşünaslıq elminin qaynaqları keçmiş əsrlərin dərin qatları ilə bağlıdır. Müselman Şərqində bu elmi sahənin ilk qaynaqları Quranın mətninin tərtibi ilə bağlıdır. Peyğəmbər (s) hədisləri üzərində aparılan araştırmalar mətnşünaslıq fikrini daha da inkişaf etdirmiştir. Ərəb filologiyası tarixində şərhçilik sənətinin meydana gəlməsi mətnşünaslığın inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Bu baxımdan görkəmli Azərbaycan alimi Xətib Təbrizinin Cahiliyyə dövrü ərəb şairləri, eləcə də Əbu Təmmam (796-843), əl-Məərrı (973-1057), əl-Mütənəbbi (915-965) və başqaları kimi görkəmli klassiklərin əsərlərinin mükemməl mətnlərinin tərtibi və şəhi sahəsində apardığı məhsuldar elmi fəaliyyəti bu elmi sahənin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Azərbaycan alimi Tahir Xoylu özünün "Tənvir" əsəri ilə mətnşünaslıq fikrinin inkişafına şəhəriyyətli təsir göstərmişdir.

Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan yazılı abidələr üzərində aparılan araştırmalar gösterir ki, XII-XIX əsrlərdə müxtəlif klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində, adları bizə məlum olan və olmayan filoloqların apardıqları müqayisəli araştırmalarla onlar mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi formalaşmasında başlıca rol oynayaraq zəngin baza yaratmışlar. Dostməhəmməd Daraxçı, Saib Təbrizi, Hacı Mirzə Məhəmməd və başqaları belə filoloqlardandır. XIX əsrin II yarısında Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə və Mirzə Kazimbəy orta əsr yazılı abidələri üzərində apardıqları tekstoloji araştırmalarla Azərbaycan mətnşünaslığının bir elmi sahə kimi formalaşmasında və onun metodologiyasının yaradılmasında həllədici rol oynamışlar.

III FƏSİL

TƏHRİFLƏR VƏ ONLARI DOĞURAN BAŞLICA AMİLLƏR

Orta əsr klassiklerinin yaratmış olduqları elmi və ədəbi abidələr müxtəlif ölkələrə, ayrı-ayrı ədəbi məktəblərə, fəlsəfi cərəyanlara və dini təriqətlərə mənsub olan katib və xəttatlar, hətta filoloqlar tərəfindən əsrlər boyu üzləri köçürürlərək çoxaldıqlarən onların mətnləri müxtəlif xarakterli təhriflərə məruz qalmışdır. Orta əsr klassikləri əsərlərinin mətnləri üzərində araşdırmaclar aparan hər bir mətnşünas alim hər şeydən önce tədqiq etdiyi əsərin əlyazma mənbələrini müqayisəli surətdə tutuşturmalı, onlarda olan fərqli cəhətləri üzə çıxartmalı, əsərin ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrində meydana gəlmiş bu fərqli cəhətləri, yaxud təhrifləri doğuran səbəbləri müəyyənləşdirməlidir. Çünkü abidələrdə yol verilmiş xətalardan, yaxud dəyişmələrin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və onların düzgün variantlarının bərpası tədqiq olunan mətnin tarixinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan ən düzgün üsuldur. Mətnlərdə yol verilmiş xətaları və dəyişmələri üzə çıxarmaq o qədər də çətin olmasa da, onları doğuran səbəbləri üzə çıxarmaq və onların düzgün variantlarını elmi sübutlar və dəlillərlə müəyyən və təsdiq etmək mətnşünaslığın ən çətin məsələlərindəndir. Bu məsələlərin düzgün həlli araşdırılan əsərin əlyazma nüsxələrini köçürmüş ayrı-ayrı katib və xəttatların şəxsiyyətləri, hansı dini təriqətə, ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara mənsub olduqları öyrənilməlidir, çünkü hər bir əlyazma nüsxəsində yol verilmiş təhriflərin arxasında müəyyən bir şəxs, yeni katib, yaxud xəttat dayanır. Mətnlərdə yol verilmiş bir çox təhriflər məhz bu sənət sahiblərinin marağı və mövqeyindən irəli gəlmişdir. Odur ki, orta əsr abidələrində yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər və onları doğuran səbəblərin öyrənilməsi mətnşünaslıq elminin ən mühüm problemlərindən biridir (211, 96).

Katib və xəttatlar orta əsr mətnlərində yol verdikləri müxtəlif xarakterli təhriflər nəticəsində ayrı-ayrı klassik abidələrin biri-birindən fərqlənən müxtəlif redaksiyalarının emələ gəlməsinə səbəb olmuş və həmin abidələrin, müasir mətnşünas alımlar tərəfindən mətnlərinin düzgün, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə bərpa olunması yolunda böyük çətinliklər, bəzən isə həll edilməz problemlər yaradmışlar. Bunun nəticəsidir ki, Əmir Xosrov Dəhləvi, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanı, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Əbdürəhman Cami və

başqaları kimi Şərqiñ görkəmli mütefəkkir şairleri hələ öz sağlıqlarında əsərlərinin üzünü köçürən katiblərin və xəttatların mətnlərində yol verdikləri çoxlu miqdarda təhrifləri və özbaşınalıqları görüb, bu kitab sənətkarlarının əlindən şikayətlənmişlər (140, 5-8; 459, 1a-37a). Məhəmməd Füzuli öz şikayətini mənzum şəkildə belə ifadə etmişdir:

Təbbət yadə katibin lau ləhü mə xaribət,
Məmurrətun ussısət bil-elmı və-l-ədəbi.
Ərda min əl-xəmri fi fsadi-nüsxətihi
Təsdəzhiru-l-eybə təgyirən min əl-inəbi.

Bəd sərgəstə bəsani-qələm an bisarı na
Ki, bùvəd tişeyi-bünyani-məarif qələməş.
Ziyanəti-surəti-ləfzəst xətaş, leyk çisud,
Pərdeyi-şahidi-mənist səvədi-rəqəməş.

(26, 6)

("Şil olsun o katibin əlleri ki, o olmasayı ədəbiyyat və elm ilə qurulmuş olan abadan ölkələr dağıdılmazdı. Fasidlikdə onun nüsxəsi (varlığı) çaxırdan da müfsidədir.

O adam qələm kimi avara olsun ki, onun qələmi maarif binasının külüngüdüür. Xətti ləfzin surətində bəzəkdir. Lakin nə fayda, yazısının qaralığı, məna gözəlinə pərdədir").

Orta əsr klassiklərinin əllerindən şikayətləndikləri katib və xəttatların hamısı adı sənət sahibləri olmamış, onlardan bir çoxu ədəbiyyat və mədəniyyət tarixini gözəl bilən, şair təbli, dövrünün sayılan ziyanlılarından olmuşlar. Adətən belə katib və xəttatlar saraylara dəvət olunaraq, hökmdarların himayəsi altında onların sıfarişlərinə əsasən saray kitabxanaları üçün, müxtəlif xətt nümunələri ilə bədii tərtibatlı əlyazma kitablarının hazırlanmasında böyük fəaliyyət göstərmişlər. Orta əsr məxəzələrinin verdiyi məlumatlara görə, adətən saray kitabxanalarında işləmək üçün katib və xəttatlar seçilərkən, onların ayrı-ayrı xətt nümunələri ilə gözəl yazmalarını yoxlamaqla bərabər, həm də ümumi dünyagörüşlərini, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti necə bilmələrini də öyrənirlərmiş. Hətta onlardan bəziləri sonralar dövrünün tanınmış alimləri və şairləri olmuşlar (41). Bütün bunlara baxmayaraq, saraylarda fəaliyyət göstermiş yüksək səviyyəli xəttatların orta əsr mətnlərinə daxil

etdikləri təhriflər heç də başqa katiblərin təhriflərindən az olmamışdır. Bunu dövrümüzə gəlib çatmış əlyazmaların həm özləri, həm də klasiklərin verdiyi məlumatlar göstərir. Deyilənlərə nümunə olaraq, Əbdürəhman Caminin şikayatları ilə bağlı hekayət böyük maraq doğurur. Əbdürəhman Caminin yaxın dostu və tələbəsi, Özbək xalqının mütəfəkkir şairi Əlişir Nəvai Camiyyə həsr etdiyi özünün "Xəmsət əl-mutahayyirin" əsərində belə yazar: "Necəsə o, (Əlişir Nəvai - Ş.K.) məşhur xəttat Abdəssəmədi dəvət edərək, Caminin erkən divanının əlyazmasının üzünü köçürməsini ondan xahiş etdi. Nəvainin xahişi yerinə yetrildi. Hazırlanmış əlyazmasını Nəvai Camiyyə verdi. Cami Abdəssəməd tərəfindən üzü köçürülmüş divanının əlyazmasını gözdən keçirərkən, xəttatın tamamilə xətalarla yazdığını təəccübəndi. Cami öz əlilə katibin buraxdığı xətaları düzəltdi və aşağıdakı qitəni yazdı:

Gözel sıfətli bir xəttat
Mənim sözlərimi (şerlərimi) gözəl xətt ilə
bəzədi
Lakin qələmin ucbatından hər qəzəldə
Gah bir şer artırmuş, gah bir şer
azaltmış
Öz xətti mlə orada düzeliş apardım".
(144, 16)

Əgər nəzərə alsaq ki, sarayın məşhur xəttatı Abdəssəməd Caminin divanının üzünü Hüseyin Baykaranın vəziri və görkəmli şair Əlişir Nəvainin sıfarişilə yazmış və əsərin mətnində, hələ şairin öz sağlığında belə əlavələrə, ixtisarlara və başqa təhriflərə yol vermişdir, bu zaman çox şey aydınlaşır və xəttatların bu və ya digər əsərlərin mətlərinə hansı münasibətlə yanaşdıqları müəyyənləşir.

Deyilənlər heç də yalnız Hüseyin Baykaranın sarayında fəaliyyət göstərən xəttatlar üçün xarakterik olmamış, həm də başqa hökmədarların, eyni zamanda Azərbaycan hökmədarlarının saray kitabxanalarında orta əsr kitab mədəniyyətinin ən gözəl və ən nəfis nümunələrini yaradan sənət sahiblərinə xas olmuşdur. Səfəvilərin saray kitabxanasının ən məşhur və dövrünün böyük şöhrət tapmış, Şərq ədəbiyyatını və mədəniyyətini gözəl bilən, şair təbli Şah Mahmud Nişapuri də Səfəvilərin saray kitabxanası üçün, özünün misilsiz bədii xətti ilə yaratdığı əlyazma incilərində az təhriflər etməmişdir (324, 180-183).

Buna nümunə olaraq, yuxarıda haqqında məlumat verdiyimiz və hazırda Londonda olan Nizami "Xəmsə"sinin nadir əlyazmasını göstərmək olar. Şair təbli xəttat Nizami kimi görkəmli bir klassikin əsərlərinə əlavələr və dəyişmələr etməkdən çəkinməmişdir (195, 14).

Orta əsr poeziya nümunələri üzərində tekstoloji araşdırmaclar aparan bəzi çağdaş alımlar belə qənaətə gəlmışlər ki, bu qəbildən olan katiblər və xəttatlar üzünü köçürdükləri əsərlərin mətnlərində məqsəd-yönlü dəyişikliklər apararkən bəzən hətta müəlliflərin özlərindən də qüvvətli söz, ifadə, misra, beyt, təşbeh, istixarə və sair bədii ifadə vəsaitləri təpib işlətmisler (76, 28).

Katiblərin və xəttatların orta əsr klassiklərinin əsərlərində yol verdikləri təhriflərə və özbaşınalıqlara görə onların əllerindən yalnız həmin əsərlərin müəllifləri yox, həm də əlyazma kitablarına tarixin yaddaşları və xalqın mədəniyyət abidəleri kimi baxan, onların mətnlərini hər cür kənar müdaxilədən qoruyan, dövrünün müdrik şəxsləri, alımları və bəzİ katibləri də şikayətlənmiş və onları əlyazma kitablarına belə münasibət bəsləməkdən çəkindirməyə çalışmışlar. Onlar bu şikayətlərini əlyazma kitablarının sonluqlarında və haşıyələrində yazdıqları qeydlər və mənzum parçalarla ifadə edərək, sonra həmin əsərin mətnini köçürəcək katibləri diqqətli olmağa, mətnə təhriflər daxil etməməyə çağırmuşlar. Misal olaraq aşağıdakı mənzum parçaya müraciət edək:

Qələm fəryad edir, ağlar mürəkkəb,
Məni nadan əlinə salma ya rəbb. (414)

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, istər saray kitabxanalarında, istərsə də mədrəsələrdə, məscidlərdə, şəxsi evlərdə və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərərək, əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişafında həlliədici rol oynamış katib və xəttatlar klassik mətnlərdə demək olar ki, eyni dərəcədə təhriflərə yol vermişlər. Odur ki, bədii tərtibatlarla hazırlanmış gözəl əlyazma kitablarının mətnləri, öz nöqsanları baxımından, heç də adı tərtibatlı kitabların mətnlərindən fərqlənməmişdir. Məhz buna görə də, müəllif nüsxəsi bizə gəlib çatmamış hər hansı orta əsr müəllifinin istənilən katib və xəttat tərəfindən üzü köçürülmüş əsərinin bir nüsxəsinə əsasən onu tədqiq və nəşr etmək mümkün deyildir. Görkəmli rus şərqşünası Y.E.Bertels "Nizami" monoqrafiyasında bu haqda belə yazar: "Tənqid mətn tərtib edilmədən Nizami yaradıcılığını öyrənmək

üçün aparılan tədqiqatların heç biri müvəffəqiyyətlə başa çatdırıla bilməz, çünkü bu cür tədqiqatların hamısı, hər şeydən əvvəl, bu və ya başqa misranın, yaxud müəyyən bir epizodda irəli sürülən fikrin həqiqətən həmin şairə aid olub-olmadığını, onun müəyyən məqsədlər üçün sonradan əlavə edilib-edilmədiyinə, quraşdırılıb-quraşdırılmağına müəyyən (yüz faiz olmasa da) şübhə yaradacaqdır" (155, 458).

Ayrı-ayrı amillərin təsirilə klassik mətnlərdə yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər filologiya elmləri sırasında yeni bir elmi sahənin, - mətnşunaslığın, - meydana gəlməsində başlıca rol oynamış və onun qarşısına, klassiklərin yaradıcılıqlarını tədqiq etməzdən əvvəl onların əsərlərinin müəllif iradəsinə uyğun düzgün mətnlərini tərtib etmək kimi ciddi bir problem qoymuşdur. Büyük elmi əhəmiyyət kəsb edən bu problemin həlli də ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün işıqlandırılması deməkdir.

Bu və ya digər əsərin avtoqrafi olmadıqda müəllif iradəsini (yüz faiz olmasa da) əks etdirə biləcək mətni tərtib etmək üçün, tədqiqatçı hər şeydən öncə müəllifin mühitini, onun müasirlərini, yaradıcılığını dərindən öyrənməli və əsərin əsas məxəzləri olan üzü ayrı-ayrı katib və xəttatlar tərəfindən müxtəlif yüzilliklərdə köçürülmüş əlyazma nüsxələrini müqayisəli surətdə dərindən araşdırmalı, həmin nüsxələrdə olan nöqsan və təhrifləri müəyyən etməli və əsas mətn kimi ən mükəmməl və nisbətən az təhrif olunmuş nüsxəni seçməlidir. Əsərin əlyazmalarında olan təhrifləri daha düzgün müəyyənləşdirmək üçün, tədqiqatçı, imkan daxilində əsərin üzünü köçürülmüş katiblərin və xəttatların yaşadığı və işlədiyi bölgəni, onun tərcüməyi-halını (əgər məxəzlərdə onun haqqında məlumatlar verilirsə), ədəbi, fəlsəfi cərəyanlara və dini təriqətlərə mənsubiyyətlərini öyrənməlidir. Bir sıra hallarda isə orta əsr klassikləri yazmış olduqları əsərlərin üzərinə yenidən qayıdaraq, onları redaktə etmiş və daha da təkmilləşdirmişlər. Odur ki, orta əsr mətnlərini araşdırın tədqiqatçılar bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməli və araşdırıqları əsərin redaksiyalarını müəyyən etməlidirlər. Əks təqdirdə onlar nəinki müəllif iradəsinə uyğun mətn hazırlamış olar, əksinə müəllif mətnini təhrif edə bilərlər. Buna görə də mətnşunas alimin ən məsuliyyətli və çətin araşdırımları mətnin əlyazma məxəzlərinin, yəni əlyazma nüsxələrinin düzgün və elmi əsaslar üzrə öyrənilməsi ilə bağlıdır. "Mətnin əlyazma məxəzlərinin öyrənilməsi - bu mətnşunas işinin ən mühüm mərhələlərindən biridir" (234, 20).

Mətnin mümkün qədər doğru-düzgün, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə tərtib olunması üçün tədqiqatçı şairin, yaxud yazıçının stilini və yazı maneralarını düzgün müəyyənləşdirməli, onun əsərlərini mənsub olduğu ədəbi və fəlsəfi cəriyəyanların, eləcə də dini təriqətlərin başqa şair və yazıçılarının əsərlərindən düzgün fərqləndirməlidir. Onların eyni məktəbə mənsub olduğunu, stil və ideya yaxınlıqlarını nəzərə alaraq, əsərlərini qarışdırılmamaq üçün, hər bir müəllifin yaradıcılıq laboratoriyasını dərindən öyrənməlidir. Əgər əsər ancəq bir katib nüsxəsində gəlib zəmanəmizə çatıbsa, onun mətninin tekstoloji tədqiqi və tərtibi mətnşunas üçün daha çətin və daha məsuliyyətli vəzifədir. Orta əsr yazılı abidələrinin üzlərini köçürərkən katib və xəttatların mətnlərində yol verdikləri müxtəlif xarakterli təhrifləri nəzərə alsaq, bu zaman hər hansı bir klassikin əsərini bir katib nüsxəsi əsasında, tekstoloji baxımdan araşdırmağın nə dərəcədə ağır olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Bu tipli abidə üzərində tekstoloji tədqiqat aparan mətnşunas atribusiya məsələlərini düzgün həll etmək, mətndə katib təhriflərini elmi müddəalar əsasında müəyyənləşdirmək və əsəri hər cür yabançı ünsürlərdən təmizləmək üçün, müəllifin dövrünü, həyat və yaradıcılığını, dilini və üslubunu dərindən öyrənməlidir. Mətndə hər hansı bir sözün, ifadənin, misranın, beytin, yaxud cümlənin müəllif iradəsinə uyğun olub-olmadığını düzgün müəyyənləşdirmək üçün, Ş.Cəmşidovun "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin elmi mətnini tərtib edərkən istifadə etdiyi "zahiri uyğunluqla məntiqi müqayisə vəhdəti" üsuluna üstünlük verilməlidir (177).

Orta əsr mətnlərində yol verilmiş təhriflər və onları doğuran amillərin bütöv şəkildə müəyyənləşdirilməsi və şərhi bu elm sahəsinin ən mühüm məsələlərindən biri olduğundan və onlar indiyədək kompleks şəkildə araşdırılmadığından, onların tədqiqi mətnşunaslıq elminin nəzəri problemlərinin öyrənilməsi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra hallarda, müəyyən sıfarişləri yerinə yetirmək, yaxud yaşamaq üçün pul əldə etmək məqsədilə bəzi orta əsr katibləri və xəttatları yazılı abidələrin dilini bilmədikləri halda belə onların üzlərini köçürməli olmuşlar. Bu zaman katiblər və xəttatlar ərəb əlifbasını bilməklə kifayətlənərək, bazarın tələbatına uyğun olaraq, onlardan tələb olunan müxtəlif Şərq (ərəb, fars və türk) dillərində yazılmış və ayrı-ayrı sahələrə həsr edilmiş əsərlərin üzlərini köçürməli olmuşlar. Onlar əsərin dilini və məzmununu, eləcə də onun imla qaydalarını bilmədən, sadəcə

olaraq, mexaniki şekildə köçürərək, həmin əserin yeni bir əlyazma nüsxəsini yaratmışlar. Buna görə də belə hallarda həmin katiblər köçürmə prosesində çoxlu xətalara və təhriflərə yol vermişlər. İstanbul şəhərindəki Milli kitabxanada mühafizə olunan, türk xalqlarının ölməz abidəsi Mahmud Kaşqarının "Divani-lüğət ət-türk" (181, 418; 316a, 332-333) ("Türk dilinin lüğəti") adlı əsərinin katibi Məhəmməd bin Əbu Bəkr bin Əbu-l-Fəth əs-Savi əd-Dəməşqi tərəfindən avtoqrafdan üzü köçürülmüş nüsxəsi belə nöqsanlıra və təhriflərə məruz qalmışdır. L.V.Dmitriyeva yazır ki, "Buraxılmış çoxlu miqdarda səhv'lərə əsasən belə mühakimə yürütülmək olar ki, o, görünür türk dillərini bilmirmiş, ərəb dilinə isə zəifiyətənləmiş" (181, 418-419).

Katib əs-Savi əd-Dəməşqi tərəfindən yaradılmış bu nüsxənin, dəfələrlə yenidən yazılmış, diqqətlə redakte edilmiş və Abbasilər xəlifəsi əl-Müqtədiyə təqdim olunmaq üçün hazırlanmış mükəmməl avtoqraf nüsxəsindən köçürüldüyünü nəzərə alsaq, bir daha əmin olarıq ki, katib ərəb və türk dillərini yaxşı bilmədiyindən bu qədər xətalara yol vermişdir. L.V.Dmitriyevanın qeyd etdiyi kimi, əgər katibin əs-Savi nisbəsinə nəzər yetirsək, onun İranlı, yəni fars olduğunu söylemək olar (181, 419).

Hətta bir sıra orta əsr yazılı abidələrinin, o cümlədən turkdilli əlyazmalarının sonluğunda dili yaxşı bilmədiyini, yalnız şəxsi marağı, yaxud satmaq üçün köçürüyüünü katiblər özləri yazaraq, etiraf etmişlər. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunun xəzinəsində saxlanılan və Azərbaycan dilində olan "Hətəm Tai" dastanının əlyazmasını milliyyət-cə fars Məhəmməd İbrahim vələd Kərbəlayı Nəsir Həmədani köçürülmüşdür. O, əlyazmanın sonluğunda qeyd edir ki, indiyədək türkcə nə oxumuş, nə də yazmışam. Türkçə ilk dəfə yazıram. Odur ki, əgər müəyyən səhv'lərə yol vermişəmse məni bağışlayın. "Hətəm Tai" dastanını xoşladığım üçün köçürməyi qərara aldım (522a, 88b).

Görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazimbəy "Dərbəndnamə" yazılı abidəsinin elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən araşdırmağa cəlb etdiyi beş nüsxədən ikisi Sankt-Peterburqdakı İmperiya ümumi kitabxanasında saxlanılan əlyazmaları olmuşdur. Bu əlyazmalardan birinin üzünü, Mirzə Kazimbəyin xahişi ilə onun alim dostu, rus şərqşünası doktor B.A.Dorn (1805-1881) çıxararaq, ona vermişdir. "Dərbəndnamə"nin bu nüsxəsi 1829-cu ildə bir rus zabiti tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazmanın katibi mətnin sonluğunda belə bir qeyd etmişdir: "Bu kitab,

xristian təqvimilə 1829-cu ilin aprel ayında Tiflis şəhərində, sonsuz səxavət sahibi olan Allahın köməyilə başa çatdı. Bunu ikinci dərəcəli topoqraf Mixail Saracov yazdı" (188, 232-233).

Görkəmlı şərqşünas alim V.V.Bartold "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsini köçürmüştər katib haqqında 1893-cü ildə belə bir fikir söyləmişdir ki, katib abidənin bu nüsxəsini köçürərkən çox güman orada bir sıra sözləri və qrammatik formaları başa düşməmişdir (150, 44).

Bu göstərilən nümunələrin sayını artırmaq da olardı, lakin deyi-lənlərə əyani sübut kimi bu misallar bizcə kifayətdir. Orta əsr əlyazmalarını köçürən belə katiblərin, yəni köçürdüyü abidənin dilini, imla qanunlarını, qrammatik qaydalarını və s. zəif bilən, yaxud bilməyən nasixlərin onların mətnlərində hansı təhriflərə yol verə biləcəklərini təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir.

Bununla yanaşı katiblər qədim imla qanunlarını, yaxud dildə işlədilmiş və sonralar tədricən arxaizmə çevrilmiş sözləri bilmədiklərdən, yaxud köçürdükləri əsərləri öz dövrlərinin oxucuları yaxşı anlasın deyə mətnə müdaxilə edərək, qədim söz və ifadələri daha müasirləri ilə əvəz etmiş, yaxud da abidənin dilini yerli ləhcəyə uyğunlaşdırılmış və beləliklə də əsərin mətnində təhriflərə yol vermişlər. Klassik mətnlərdə belə hallara tez-tez təsadüf olunur. Bu hal orta əsr yazılı abidələrinin ayrı-ayrı nüsxələrində, o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud"un əlyazmalarında özünü daha aydın şəkildə göstərmişdir. Çağdaş tədqiqatçılar abidənin Vatikan və Drezden nüsxələrini qarşılıqlı surətdə araşdıraraq, onların biri-birindən fərqli cəhətlərini elmi əsaslarla üzə çıxarmış, sözlərin başlangıcında "m" samitinin "b" və "t" samitinin isə "d" samitlə əvəz olunmasına və başqa xüsusiyyətlərinə görə belə nəticəyə gəlmİŞLƏR ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsi Azərbaycan dilinə, Vatikan nüsxəsi isə daha çox Osmanlı türkərinin dilinə uyğun gəlir (295; 177). Ə.Dəmirçizadə də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını dilçilik baxımından hərtərəfli araşdırıldıqdan sonra məhz həmin qənaətə gəlmİŞ və linqvistik baxımdan dastanın Drezden nüsxəsinin tamamilə Azərbaycan dilinin məhsulu olduğunu söyləmişdir (40). Buradan da aydın olur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsi Azərbaycandan olan katib, Vatikan nüsxəsi isə türkiyəli katib tərəfindən köçürüldüyündən, onlardan hər biri dastanın dilinə və bəzi hallarda mətnin özünə müdaxilə edərək, türk dilinin yerli ləhcələrinə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Hətta mətndə olan bir sıra söz və ifadələri, eləcə də əsərdə

işlədilmiş məsəlləri dəyişdirmişlər. Məsələn nişan mərasimi ilə bağlı el arasında işlədilən "Oğlansan, qızsan?" məsəli Drezden nüsxəsindən fərqli olaraq, Vatikan nüsxəsində dəyişdirilərək, "Qurdsan, qoyunsan?" kimi verilmişdir. Belə deyişmələrə dastanın Vatikan nüsxəsində çox təsadüf olunur (177, 12). Katiblər və xəttatlar tərəfindən bu və ya digər abidənin yerli ləhcələrə uyğunlaşdırılma hallarına yalnız "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında yox, həm də klassiklərin əlyazmalarında da təsadüf edirik. Buna nümunə olaraq, Nəsiminin, Füzulinin, Xətainin və başqa Azərbaycan klassiklərinin Türkiyədə və Orta Asiyada köçürülmüş əlyazmalarını göstərmək olar. Bu hal nəinki orta əsrlərdə, hətta çağdaş nəşrlərdə də özünü göstərir. "Müasir türk əlifbası ilə çap olunan Xətai şerlərində, mətnin əslində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin təbiiliyi və özünə məxsus olan spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmamışdır. Burada çap olunan bütün şerlərin yazılışı, tələffüzü türkcələşdirilmiş və müasir türk dilinin orfoqrafiyasına tabe edilmişdir" (71, 13).

Yuxarıda göstərildiyi kimi klassik abidələrdə nəinki məsəllər dəyişdirilmiş, hətta şairlərin əsərlərində bir sıra Azərbaycan sözləri və ifadələri ərəb və fars tərkibli söz, ifadə və təşbehlərlə evəz edilmiş, bununla da, yalnız müəlliflərin iradəsinə müdaxilə olunmamış, eyni zamanda onların dilinə və stilinə müəyyən təsir göstərilmiş, axıcı poetik dilləri ağırlaşdırılmışdır. Poeziya abidələrində katiblər tərəfindən inversiyaların pozulması nəticəsində də müəyyən təhriflərə yol verilmişdir.

Elm aləminə yaxşı məlumdur ki, görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı türk xalqlarının ədəbiyyatına böyük təsir göstərmişdir. Odur ki, onun poetik ırsı yalnız Azərbaycanda yox, eləcə də Türkiyədə və Orta Asiyada da sevilə-sevilə oxunub öyrənilmişdir. Türk dünyasının onlarla şairləri Füzulinin təsirilə çoxlu poeziya nümunələri yaratmış, onun qəzəllərinə nəzirə və xüsusən böyük miqdarda təxmislər (118) yazımuşlar. İstambullu Bağı Əfəndinin Füzuli qəzəllərinə yazdığı təxmislərin birində şairin "Şəbi-hicran yanar canim, tökər qan çeşmi-giryanim" beytini "Şəbi-fırqət yetər canim, tökər qan çeşmi-giryanim" kimi verərək, yaşadığı bölgənin ləhcəsinə uyğunlaşdırılmışdır (88, 9).

Verilən nümunədən aydın olur ki, türk şairi Bağı Əfəndi Füzuli misralarındaki bəzi sözləri dəyişdirərək, yaşadığı bölgədə daha çox işlənilən, eyni mənali başqa bir sözlə evəz etmişdir. Beləliklə də o, Füzuli qəzəllərini məhəlli ləhcəyə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır.

Azərbaycan klassikləri əsərlərinin təqiqidə mətnini tərtib edərkən aydın olur ki, katiblər və xəttatlar klassiklərin əsərlərinin üzünü köçürərkən orada yazı və imla qaydalarını dəyişərək öz dövrlərinin yazı qanunlarına uyğunlaşdırmışlar. Şah İsmayıllı Xətai əsərlərinin təqiqidə mətnini tərtib etmiş Ə.Məmmədov bu haqda belə yazır: "XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq XVII, XVIII, XIX əsrlərdə "Divan"ı köçürən katiblər nəinki ayrı-ayrı sözləri öz dövrünün imla qaydalarına tabe etmiş, hətta şair (Xətai - Ş.K.) tərəfindən Azərbaycan dilində yaradılan sadə təşbeh, istixarə və cinasları dəyişdirərək, başqa sözlə desək, interpalyasiyaya yol verərək, fars və ərəb sözləri ilə əvəz etmişlər" (71, 21).

Xətai "Divan"ının Vatikan, Ərdəbil və Britaniya nüsxələrində əvəzliklər, qoşmalar, bağlayıcılar və s. katiblər tərəfindən müasirləşdirilmişdir:

زخاندہ - خانسی - حافظ،
فیجه کیم، تاکیه، اینٹ، اوینٹ
Daşkənd və Paris nüsxələrindəki تاکیه، اینٹ، اوینٹ və s. sözlər İstanbul, Ərdəbil,

Vatikan və Britaniya nüsxələrində

شیجه کہ، تاکی، ایله
demək olar ki, orta əsr Azərbaycan klassikləri əsərlərinin uzun yüzilliklər boyu müxtəlif katib və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş bütün əlyazma nüsxələrinə xas olan xarakterik xüsusiyyətlərdir.

Şərqi klassikləri əsərlərinin ayrı-ayrı yüzilliklərdə üzü köçürülmüş əlyazmalarında yol verilmiş təhriflərə baxılsın olsalar da, başlıca səbəblərdən biri də ərəb əlifbası olmuşdur. Ərəb əlifbasının çətinlikləri ucundan katiblər və xəttatlar heç bir qərəzli məqsəd güdmədən, köçürdükləri mətnlərdə müxtəlif xarakterli təhriflər etmişlər. Yazılış forması baxımından tamamilə biri-birinin eyni olan və biri-birindən yalnız nöqtələrilə fərqlənən

ب،ت،ث،ج،ح،خ،د،ذ،ر،ز،س،ش،ص،ض،ع،غ
(ط،ظ،ع،غ)

ərəb hərfərinin yazı prosesində mexaniki surətdə, təsadüfən bir hərsin üzərində nöqtənin qoyulması unudularsa, yaxud bir nöqtə əvəzinə iki və ya üç, üç nöqtə əvəzinə bir, yaxud iki nöqtə qoyularsa və ya nöqtə hərsin üstündə yox, altında, yaxud əksinə altında yox, üstündə qeyd edilərsə, sözlərin və onlarla birlilikdə misranın, beytin, yaxud cümlənin mənası dəyişir və ya mətndə anlaşılmazlıq yaranır.

Ərəb yazısının bu çətinlikləri (265, 12-37; 181, 409; 153; 33, 23) və onunla bağlı mətnlərdə meydana gəlmiş təhriflər haqqında ister orta

əsr alımları, katibləri və xəttatları, istərsə də orta əsrin yazılı abidələrini araşdırın çağdaş tədqiqatçılar həmişə yazmışlar. Şərqiñ görkəmli mütəfəkkiri Əbu Reyhan el-Biruni (973-1050) hələ min il bundan əvvəl ərəb yazısının çətinlikləri haqqında belə yazmışdır: "Oxşar hərfərin yazılış formalarının eyniliyi və məhz onları fərqləndirmək üçün nöqtələrin tətbiqi zəruriyyətli səciyyələnən ərəb yazısının böyük bədbəxtliyi vardır. Əgər nöqtələr atılsa mənə anlaşılmazlığı yaranar" (265, 12).

Bununla da ərəb yazısının göstərilən çətinlikləri üzündən keçmiş yüzilliklərdə Azərbaycan dilində yazılmış abidələrin müxtəlif növ təhriflərə məruz qalması ilə yanaşı, eyni zamanda onların fonetik tərkiblərinin, eləcə də orfoepik normalarının aydınlaşdırılmasına xeyli əngel törətmüşdür (33, 23).

Orta əsrlərdə üzü köçürülmüş əsərlərin ayrı-ayrı əlyazmalarını araşdırarkən, ərəb qrafikasının təbiətindən doğan təhriflərə tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, bir nöqtənin artıq və ya əskik, hərfin altında yox üstündə, yaxud əksinə qoyulması, yaxud da nöqtənin düşməsi nəticəsində

بز اتا (biz) əvəzinə بز (bir), (ana) əvəzinə انا (ana)
خان (ata) əvəzinə خان (can) kimi oxunmuşdur.

Bir hərfin düşməsi, yaxud bir hərfin yerinə başqası yazılması ilə

ظرفت	(zarafat) əvəzinə
صغمزم	(sığmazam) əvəzinə
كذمات	(gəzmək) əvəzinə
قدران	(qudran) əvəzinə
كولليب	(kövrəlib) əvəzinə
آز	(az) əvəzinə

s. kimi təhrif olunub.

Oxşar sözlərdə edilmiş xətalar:

شقيق	(şəqi') əvəzinə شقيق (şəni')
نعمت	(nemət) əvəzinə نعمت (niqmət)
محنوت	(məhəbbət) əvəzinə محنوت (möhənət)
گوز کوچ	(güzgüdə) əvəzinə گوز کوچ (göz görə)

kimi dəyişdirilməsi və başqa imla xətalari nəticəsində mətnlərdə müxtəlif təhriflərə yol verilmişdir (469; 177; 89; 125; 126).

Ərəb əlifbasının təbiətindən doğan çətinliklər nəticəsində orta əsr mətnlərində katiblər tərəfindən yol verilmiş imla xətalari haqqında Füzuli poetik dil ilə lakonik şəkildə belə yazmışdır:

"Qələm olsun əli ol katibi-bəd təhririn,
Ki, fəsadi-rəqəmi surumuzu şur eylər.
Gah bir hərf süqutılə qılır Nadiri nar,
Gah bir nöqtə süqutılə gözü kor eylər".
(116, 46)

Şair yuxarıda göstərilən təhriflərə aid misalları bu dörd misrada məhərətlə ifadə etmişdir.

Göstərilən bir neçə misaldan aydın görünür ki, mətndə bir nöqtənin düşməsi, yaxud artıq qoyulması sözlərin mənalarının dəyişməsinə və bununla da mətnin təhrif olunmasına nə qədər böyük təsir göstərmış və klassik mətnləri araşdırın mətnşunas alımlar qarşısında nə dərəcədə böyük, mürəkkəb və bəzən də anlaşılmaz problemlər yaratmışdır. Ərəb qrafikasının çətinlikləri üzündən yuxarıda göstərilən təhriflər yalnız türkdilli abidələrdə yox, həm də farsdilli və ümumiyyətə ərəb əlifbası ilə yazan başqa müsəlman Şərqi xalqlarına mənsub olan klassik mətnlərdə də baş vermişdir.

Əbdürrəhman Caminin "Fatixat əş-şəbəb" adlı divanının elmi-tənqidi mətnini tərtib etmiş Əfsahzod (130) ərəb əlifbasının göstərilən çətinlikləri ucundan şairin müxtəlif yüzilliklərdə üzü köçürülmüş divanının əlyazmalarında katiblərin diqqətsizliyi ucundan nöqtələrin düzgün və ya heç qoyulmaması, eləcə də tələffüzü ilə biri-birindən fərqlənən eyni səslər ifadə edən hərflərin (ت، ط، ث، س، ص، ض، ز، ذ، ظ) dəyişdirilməsi nəticəsində böyük miqdarda təhriflərin və mübahisələr doğuran müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olduğunu qeyd etmiş və divanın elmi-tənqidi mətninə yazdığı ön sözdə deyilən təhriflərə dair çoxlu miqdarda müxtəlif xarakterli misallar göstərmişdir (144, 17). Ərəb əlifbasının bu çətinliklərindən heç də yalnız Azərbaycan, fars, yaxud qeyri ərəb xalqlarının klassikləri və onların əsərlərinin mətnləri üzərndə araşdırımlar aparmış alımlar yox, həm də orta əsr poeziyasını tədqiq edən ərəb alımlarının özləri də şikayətlənmiş və klassik poeziyanın başlıca daşıyıcıları olan əlyazma kitablarında katib və xəttatların bais olduqları xətaların, təhriflərin və dəyişmələrin bir çoxlarının məhz ərəb əlifbasına xas olan çətinliklərdən irəli gəldiyini söyləmişlər. Ərəb alimi Məhəmməd Əbdo Əzzəm görkəmli Azərbaycan alimi Xətib Təbrizinin, ərəb ədəbiyyatının məşhur novator şairi Əbu Təmmamın (796-843) divanına yazdığı şərhin mətni üzərndə uzun müddət araşdırımlar apararaq, onun elmi-tənqidi mətnini nəşrə

hazırladıqdan sonra, belə qənaətə gəlmişdir ki, katiblər bu əşerin üzünü köçürüb çoxaldarkən, ərəb əlifbasının yuxarıda göstərilən çətinlikləri üzündən mətnlərdə çoxlu təhriflərə yol vermişlər. Məhəmməd Əbdə Əzzəm bu haqda nəşr etdirdiyi Xətib Təbrizinin göstərilən əşerinin elmi-tənqid mətninin müqəddiməsində belə yazır: "Beləliklə, bir sıra ərəb hərflərinin bir-birinə oxşamaları, katiblərə çoxlu miqdarda xətalara yol vermələrinə imkan yaratmışdır" (350, 14).

Ərəb qrafikasının çətinliklərindən irəli gəlmış təhrif və xətalardan klassik irsi öyrənən və araşdırın ədəbiyyatşunas, xüsusilə mətnşunas alimlər qarşısında böyük problemlər yaratmış, ayrı-ayrı mədəniyyət abidələrinin mətninin düzgün müəyyənləşdirilməsində böyük əngəllərə səbəb olmuşdur. Bu qəbildən olan çətinliklər özünü türkdilli yazılı abidələrdə daha qabarıq şəkildə göstərmişdir, çünkü ərəb qrafikası türk dillərində demək olar ki, saitlərin, bəzi hallarda isə samitlərin də, fonetik tərkibini ifadə etmir (180, 414). Ərəb əlifbasında sait səslər yazılmadığından (uzun saitlərdən başqa) bir sözü müxtəlif variantlarda oxuyub, müxtəlif mənalar vermək olar. Məsələn:

ات

bu sözü at, it, et kimi, ای sözünü aç, iç, üç, كل sözünü gel,
göl, gül, kül, قش sözünü qaş, qış, qos, quş və bunun kimi çoxlu miqdarda başqa sözləri mətndə müxtəlif cür oxuyub, müxtəlif mənalar vermək olar. Klassik abidələrin mətnləri üzərində araşdırımlar aparan alimlər arasında bu qəbildən olan sözlərin bu və ya digər şəkildə oxunması və onların mənalarının düzgün əsaslandırılması ətrafında ixtilaflı fikirlər meydana gəlmişdir. Türk xalqlarının müstərək dastanı olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un əlyazmalarında belə hallara daha çox təsadüf olunur. Abidənin Drezden nüsxəsində olan, Vatikan əlyazmasında isə buraxılmış حقدی sözü tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür oxunmuş və müxtəlif cür mənalandırılmışdır. Orxan Şaiq və V.V.Bartold "çıxdı" kimi, Məhəmməd Erkin və H.Arası "çaxdı", Ş.Cəmşidov isə "çoquddu" kimi oxumuşlar (177, 13; 295; 150).

Nəsimi əsərlərinin orta əsr əlyazmasından götürülmüş (33, 57) misrası şairin ırsının sonrakı nəşrlərində "Eydi-əkbər budur, Nəsimi degil" kimi verilmişdir. Bu misradakı imla fərqləri ilə bağlı yaranmış nüsxə fərqləri tədqiqatçılar arasında müxtəlif yozumlara səbəb olmuşdur. Əlyazmasından verilmiş variantın imla qaydaları sonrakı nəşrlərdə verilmiş imla xüsusiyyətlərindən daha qədim olsa da və orada bununla əlaqədar müəyyən dəyişmələrə yol verilsə də misranın mənası olduğu

kimi saxlanılmışdır. Lakin tədqiqatçılar həmin misradakı **کل** sözünü "di gəl" əvəzinə "degil" kimi oxumuşlar. Buna görə də mətnin şərhində və tərtibində tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yaranmış və həmin söz müəllifin iradəsinə uyğun olmayan şəkildə izah edilmişdir.

Klassik ədəbiyyatda bu və ya digər əsərin həqiqi müəllifinin müəyyənləşdirilməsi mətnşünaslıq elminin ən çətin və ən mürəkkəb problemlərindəndir. Orta əsr Şərq, o cümlədən Azərbaycan yazılı abidələrində müəllifliyin müəyyənləşdirilməsi, yəni atribusiya məsələsinin həlli daha mürəkkəb, daha çətin, bəzi hallarda isə dəqiq mülahizə söylemək qeyri-mümkündür. Ə.Mirəhmədov 40-50-ci illərdə Azərbaycan mətnşünaslığı qarşısında duran ən başlıca problemin atribusiya və atateza ilə bağlı olduğunu və onun həlli yollarını aşağıdakı şəkildə izah etmişdir: "40-50-ci illərdə Azərbaycan mətnşünaslığı qarşısında bir sıra ümumi, əsaslı problemlər də durmaqdı idi ki, onların ən başlıcası atribusiya və atateza məsəlesi idi. Bunun əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarət idi: a) bu və ya başqa klassikin külliyyatına daxil edilmiş əsərlərin həqiqətən ona aid olduğunu dəlillərlə əsaslandırmaq; b) həmin klassikin kitabını lüzumsuz "Əlavələr"dən, həm başqa müəlliflərin əsərlərindən, həm də ayrı-ayrı "əlavə" parçalardan, beylərdən təmizləmək; v) əvvəller yaddan çıxıb, kənarda qalan, avtoqrafi əldə edilməyən, yaxud səhv olaraq başqasına isnad verilən əsəri müəllifinə qaytarmaq.

Bu məsələlər bir çox əsərlərin elmi-tənqidi mətninin tərtibi kimi böyük, ciddi problemin həlli ilə qırılmaz surətdə bağlıdır" (79, 4-32).

Bu problem, keçmiş yüzilliklərdə yazıb-yaratmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin əsərlərini araşdırın və onların əsərlərinin elmi mətnlərini tərtib edən tədqiqatçılara yaxşı məlumdur. Atribusiya məsələsinin həlli, yalnız müəllifləri göstərilməmiş anonim əsərlərdə yox, eyni zamanda müəllifləri göstərilmiş abidələrdə belə onların həqiqi müəlliflərinin müəyyənləşdirilməsi böyük çətinliklər yaradır. Çünkü heç də hər hansı bir şairin külliyyatına və şerlər divanına daxil edilmiş əsərlərin hamısı göstərilən müəllifə mənsub olduğu demək deyildir. Mətnşünaslıq elminin təcrübəsi göstərir ki, ayrı-ayrı şairlərin divanına və külliyyatına onlara aid olmayan çoxlu miqdarda şerlər daxil edilmiş, yaxud bəzi hallarda müəllifləri göstərilməmiş böyük həcmli əsərlər belə orta əsr məxəzlərində tamamilə başqa şair və yazıçıların adına çıxılmışdır. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, klassik abidələrin elmi-tənqidi mətnlərini tərtib edən mətnşünas alımlər, araşdırduğu müəllifin əsərlərini bir neçə

başlıq altında (müəllifə mənsub olan şerlər; müəllifə mənsubiyyəti şübhə doğuran şerlər; müəllifə mənsub olmayan şerlər) verməli olmuşlar. Belə halları biz Nizami Gəncəvi "Divan"ının və Məhsəti rübailarının bərpasında, Nəsimi, Xətai, Füzuli və b. klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibində aydın görülür (56; 285; 139; 89; 125; 126).

Orta çağların Şərqi şairləri öz əsərlərinin mənsubiyyətini bildirmək üçün, özlərinin qəbul etdikləri, bəzi hallarda isə ustadları tərəfindən verilmiş müxtəlif təxəllişlərdən istifadə etmişlər. Orta çağların poeziya nümunələri üzərində araşdırımlar aparan, onları toplayan və nəşrə hazırlayan tədqiqatçılar həmin təxəllişlərə isnad etmək zorunda qalmışlar. Çünkü çox hallarda ister əlyazma kitablarında, isterse də müxtəlif janr və poetik formalarda yazılmış və həmin kitaba daxil edilmiş poeziya nümunələrində təxəllişdən başqa ad göstərilməmişdir. Yazılı abidələr üzərində araşdırımlar aparan və onların elmi-tənqidi mətnini tərtib edən çağdaş mətnşünaslar aşkar etmişlər ki, nəinki ayrı-ayrı yüzilliliklərdə, hətta bir yüzillikdə eyni bir təxəllişlə yazış-yaratmış bir neçə şair olmuşdur. Xüsusən orta əsrlərdə tərtib olunmuş cüng, toplu, müntəxəbat və başqa məcmuələrdə eyni təxəllişdə verilmiş şerlərin, bu təxəllişdə yazmış şairlərdən hansına mənsub olduğunu müəyyənləşdirmək, mətnşünas alimlər üçün ciddi bir problemə çevrilmişdir. Hətta bir sira hallarda eyni təxəllişlə yazmış şairlərdən birinin şerləri digərinin divanına və külliyyatına daxil edilərək, onun adına çıxılmış, yaxud bir müəllif tərəfindən yazılmış məsnəviyə başqa şairin qəzəlləri daxil edilməklə əsər tam surətdə ona mənsub edilmişdir (155, 28-30; 374, 663-742; 371, 609; 459). M.-N.Osmanov haqlı olaraq yazar ki, "Düzdür bəzi rübailərdə Xəyyamın adına təsadüf olunur, lakin ciddi desək, bu rübaiların həqiqətən ona mənsub olduğunu göstərən sübut ola bilməz, - saxtakarlıqla məşğul olan məhz bundan başlayardı" (230, 159-160).

Orta əsr müsəlman Şərqi ədəbiyyatında eyni təxəllişlə yazış-yaratmış şairlər çox olmuşdur. Nizami, Nəsimi, Fani, Xəyalı, Yunis, Qövsi və başqa təxəllişlər müsəlman Şərqi poeziyasında geniş yayılmışdır. Hətta eyni bir yüzillikdə eyni bir təxəllişlə poeziya inciləri yaratmış bir neçə şair olmuşdur. Bu şairlərin əsərləri müəyyən bir coğrafi ərazi ilə məhdudlaşmayaraq, bütün Şərqdə və dünyada geniş yayıldığından onların əsərləri ister öz vətənlərində, isterse də digər ölkələrdə katib və xəttatlar tərəfindən köçürülrək, çoxaldılar kən onların əlyazmalarının sonunda şairin təxəllişündən başqa heç nə qeyd etmə-

miş, yaxud eyni təxəllişlü şairlərdən birinin əsərini digərinin əlyazmasına daxil edərək, onun adına çıxmışlar. Bəzi hallarda isə eyni təxəllişlə yazmış müxtəlif şairlərin əsərlərini bir əlyazma kitabında toplayaraq, bir şairə mənsub etmişlər (139, 8-34; 33, 68-69; 97, 143-155).

İsmayıllı Hikmət yazır ki, "Türkiyədə yetişən əski şairlər arasında Süruri təxəllişlə adlanan bir çox şairlər mövcud olduğundan, aralarındaki fərqi təyin etmək üçün buna Süruri Şərqi demişlər. Bu gün tarixi ədəbiyyatda o ad ilə adlanmaqdadır" (54, 258). Bununla da bir çox orta əsr klassiklərinin əsərlərinin tədqiqatçılar tərəfindən düzgün müəyyənləşdirilməsi, yaxud onların qarşıq salınmış şerlərini biri-birindən ayırməq, hətta bu və ya digər poeziya nümunəsinin hansı müəllifiə aid olduğunu müəyyən etmək çox çətin olur, bəzən isə heç mümkün olmur, alımların bu və ya digər şairin poetik irsi ilə bağlı mübahisəli mülahizələr yürütməsinə gətirib çıxarı.

Alımlar arasında mətnləri müxtəlif elmi mübahisələrə səbəb olmuş klassik poeziya nümunələrindən biri də Nizami Gəncəvinin lirik əsərləri olmuşdur. Dövlətşah Səmərqəndinin verdiyi məlumatə görə 20 min beytdən ibarət olmuş (292) və XVII əsrə Saib Təbrizi (1607-1685) tərəfindən istifadə edilmiş (285, 171) Nizami Gəncəvinin divanının əlyazması gəlib dövrümüzə çatmadığından, onun lirikasının düzgün, mükəmməl mətninin toplanıb tərtib edilməsində böyük çətinliklər meydana çıxmışdır. Nizami və Nizam təxəllişü ilə Nizami Gəncəvidən əvvəl və sonra yazüb-yaratmış və az tanınmış şairlərin şerlərinin onun lirik əsərlərlə qarışdırılması şairin "Divan"ının mətninin müəllifin iradəsinə uyğun şəkildə müəyyənləşdirilməsi yolunda böyük əngəllər yaratmışdır. "Nizami Gəncəvinin divanına başqalarının şerlərinin daxil olmasını V.Dəstgirdi belə izah edir. Nizami və Nizam təxəllişünü daşımış şairlər çox olmuşlar. Hamiya məlum olan "Çahar məqale" əsərinin müəllifi Nizami Əruzdan başqa, o, həmçinin aşağıdakı şairləri göstərir: Nizam Qəməri, Nizam Astrabadi, Nizam Cami, Nizam Buxarayı, Nizam Muniri, Molla Nizami Təbrizi. Səfəvilər dövründə bu təxəllişdə daha bir neçə şair olmuşdur. Nizami Gəncəvinin divanının əlyazmasının olmaması, görünür, ona gətirib çıxarmışdır ki, onun lirikasının axtarışında divan bu çoxdan unudulmuş şairlərin ikinci dərəcəli əsərlərilə doldurulmuşdur. Belə olmuşdur ki, toplunun əlli altı qəzəlindən otuzu öz orijinallığı baxımından böyük şübhə doğurur" (155, 165).

V.Dəstgirdi ayrı-ayrı cünglərdən və əlyazmalardan topladığı lirik şerləri öz nəşrində üç yerə bölmüşdür: 1. Həqiqiliyi heç bir şübhə doğurmayan şerlər; 2. Şübhəli şerlər; 3. Açıq-aydın Nizamiyə məxsus olmayan şerlər.

V.Dəstgirdidən sonra S.Nəfisi 38 əlyazma, cüng, təzkirə və başqa məxəzlərdən Nizami Gəncəvidən əvvəl və sonra həmin təxəllüsə yazmış bütün şairlərin şerlərini toplayaraq, Nizami Gəncəvinin divanı kimi nəşr etdirmişdir (339).

V.Dəstgirdi və S.Nəfisinin nəşrlərini müqayisəli surətdə tutuşduraraq X.Yusifov belə bir ədalətli nəticəyə gəlmişdir ki, S.Nəfisinin Nizami Gəncəviyə aid etdiyi çoxlu miqdarda şerlər ona mənsub deyildir. O, sübut etmişdir ki, bəzi qəsidiələr, qəzəllər və rübabılər sonrakı dövr şairlərinin əsərləridir. Tekstoloji təhlil aydınlaşdırır ki, onlar görkəmli şairin qələmindən çıxa bilməzdi (55).

Görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin irsi araşdırıclar kən də belə problemlər meydana gəlmişdir. "Göründüyü kimi İmadəddin Nəsiminin şerləri, onun ideyaları, bədii irsi özündən sonra geniş yayılmış, şairin qəhrəmancasına həlak olması, faciəli ölümü yeni-yeni əsərlərin meydana çıxmamasına səbəb olmuşdur. Şairlərdən bir çoxu öz əsərlərini "Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış, bəziləri isə özünü Nəsimi adlandırmışdır. Beləliklə, Nəsimi adına bir çox bədii parçalar meydana çıxmış, şairin əlyazma nüsxələrinə daxil edilmiş, qarşıya "Nəsimi" təxəllüslü şairlər problemi qoyulmuşdur" (33, 67-68).

Nizami Əruzinin "Kitabi-çahar məqale" (224, 75) və Şəmsəddin Saminin "Qamus əl-Ələm" (365, 4571) əsərlərində "Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış şairlər haqqında bilgilər verilir. Fars dilində bir neçə qəsidiəsi Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunun ayrı-ayrı əlyazmalarında öz əksini tapmış bu təxəllüsə yazmış şairlərdən biri də Nəsimi Şirazidir (417; 422a; 402a). Türk tədqiqatçısı Sədəddin Nüzhət Ergünün və M.Seyidov da "Nəsimi" təxəllüslü şairlər haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər (345, 15-19; 249).

Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunun xəzinəsində saxlanan və ərəb dilinə aid olan "Şərh əl-bina" adlı əlyazmasının haşiyələrində verilmiş bir sıra beytlərin və bir farsca şerin başlığı Nəsimi Şəsparə təxəllüsü ilə verilmişdir (540, 20a, 21b, 43b).

İstər türk, istərsə də fars xalqlarının ədəbiyyat tarixində "Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış şairlər çox olmuşdur: Yuxarıda göstərilənlərdən

başqa Nəsimi Nişapuri (276, 22), Nəcmi Nəsimi (352, 395), Mənəndi Nəsimi, Qul Nəsimi (361), Baba Nəsimi, Nəsimi Sani, Nəsimi (134, 22) və başqları da İmadəddin Nəsimi ilə eyni təxəllüs də yazmış və bunun nəticəsində də onun poetik ırsinə yabançı şerlərin daxil olmasına böyük şərait yaranmışdır. Digər tərəfdən orta əsr yazılı abidələri üzərində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, "Nəsimi" həm təxəllüs, həm də müəyyən məna daşıyan leksik vahid kimi istifadə edilmişdir. Ərəb əlifbasında xüsusu və ümumi isimləri fərqləndirən böyük və kiçik hərfələr mövcud olmadığından mətndə "nəsimi" sözü təsadüf edilərkən, ona çox diqqətli olmaq lazımdır, çünki bu söz mətndə təxəllüs kimi yox, müxtəlif mənalarda da işlənilə bilər.

Hürufilik ideyaları ilə silahlanan Fəzlullah Nəiminin və İmadəddin Nəsiminin faciəli ölümündən sonra, həmin ideyani kütlələr arasında yaymaq və yaşatmaq üçün bir sırə az tanınmış şairlər öz şerlərini daha geniş miqyasda yaymaq üçün və öz ustadlarına olan böyük məhəbbətin təzahürü olaraq, "Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış, bu əqidənin aparıcıları olmuşlar. "Bunlar bir daha sübut edir ki, İmadəddin Nəsimi facianə surətdə öldürüldükdən sonra, onun təxəllüsüşü şairlər üçün mübarizə məşəlinə dönmüş, onun şöhrəti bu sənətkarların əsərlərinin geniş miqyasda yayılmasına şərait yaratmışdır" (33, 75).

"Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış şairlərin bir qismi ayrı-ayrı əlyazma kitablarına, başqa qismi isə İmadəddin Nəsiminin geniş yayılmış "Divan"ının əlyazmalarına daxil edilmişdir. Şairin Azərbaycan dilində olan divanının 3 cilddə təqnidə mətnini tərtib və nəşr etmiş prof. C.Qəhrəmanov İmadəddin Nəsiminin poetik ırsinə daxil edilmiş, yaxud "Nəsimi" təxəllüsü ilə yayılıraq müxtəlif əlyazma kitablarına köçürülmüş çoxlu miqdarda mübahisəli, tam mənada Nəsimiyə mənsub olduğu müəyyənləşdirilməmiş, yaxud müəyyənləşdirilməsi mümkün olmamış şerlər təqnidə mətnə əlavə kimi verilmiş, şairə mənsubiyəti daha çox güman edilən və "Divan"ın ayrı-ayrı əlyazmalarının müqayisəli şəkildə araşdırmları müəyyən qədər əsas verən şerlər isə şairin "Divan"ının əsas mətninə daxil edilmişdir. Aparılan araşdırmlar nəticəsində Nəsimi "Divan"ının mətni tərtib olunsa da onun əsərlərinin bir qismi mübahisəli qalır, onlar haqqında dəqiq fikir yürütütmək böyük çətinliklərə qarşılaşır. Bununla da eyni təxəllüs də yazış-yaratmış orta əsr şairlərinin əsərləri biri-birinə qarışaraq böyük anlaşılmazlıqlar meydana gətirmişdir.

Bələ hallara yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yox, həm də digər türk xalqlarının ədəbiyyatında da təsadüf olunur. Görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvai özünün fars dilində yazdığı lirik şerlərini "Fani" təxəllüsü ilə qələmə almış və onun bu divanı "Divani-Fani" adlandırılmışdır. Əlişir Nəvaidən əvvəl "Fani" təxəllüsü ilə yazmış şair elm aləminə məlum deyildir. Ondan sonra isə bu təxəllüsə yazıb-yaratmış çoxlu şairlər olmuşdur. Mənbələr Əlişir Nəvaidən başqa "Fani" təxəllüsü ilə fars dilində şerlər yazmış və görünür fanilərin ən məşhurları olmuş iki şairin adını çəkir (365; 267). Onlar Məhəmməd Möhsün Fani Kəşməri (hicri 1081-mil. 1670-71-ci ildə ölüb) və Xoca Əhməd Dehdar Fani Şirazi (hicri 1016-mil. 1607-08-ci ildə ölüb) olmuşdur. Həmid Süleymanın fikrincə hər iki şair yəqin ki, Əlişir Nəvainin poetik irsi ilə tanış olmuş və öz "Fani" təxəllüslərini ondan götürmüşlər. Onların şerləri, xüsusən qəzəlləri hələ XVII əsrənə başlayaraq, Əlişir Nəvainin əsərləri ilə qarışdırılmağa başlamış, sonrakı illərdə bu hal daha da genişləndirilmişdir. Bunlara XVIII-XIX yüzilliklərdə "Fani" təxəllüsü ilə yazmış başqa şairlərin şerləri də əlavə olunmuşdur. Keçmiş Sovet İttifaqının əlyazma fondlarında "Divani-Fani" adlı yeddi əlyazması mövcuddur. Bu əlyazmalarına Fani Əlişir, Fani Şirazi, Fani Kəşməri və hələ elm aləmində tanınmayan "Fani" təxəllüslü başqa şairlərin şerləri daxil edilmişdir. Bu əlyazmaların hamısı XIX əsrə və XX yüzilliyin əvvəllərində Xivə və Buxara şəhərlərində köçürülmüşdür (268, 36-38).

Əlişir Nəvai lirikasının xilas ola bilməyəcəyi bələya Türkiyə ədəbiyyatının fəxri olan Yunis İmrənin poetik irsi də düçar olmuşdur. Yunis İmrə poeziyası yüksək sənətkarlığı və ecazkarlığı ilə hələ öz dövründə çağdaşlarının, eləcə də özündən sonrakı şairlər nəslinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Bu gün belə bu nəhəng söz ustادının poetik irsi şairlərə və el aşığılarına ilham verən və onlara söz sənəti aləmində bələdçilik edən sönməz bir məşələ çevrilmişdir. Şairin bədii irsi Səid İmrə, Aşıq Paşa, Pir Sultan Abdal, İbrahim Gülsəni, Şah İsmayıл Xətai, Usuli, Ummi Sinan, Qaracaoğlan və başqları kimi türk şairlərinin yaradıcılığına ciddi təsir göstərmiş və böyük bir şairlər ordusunun yaranmasına başlıca rol oynamışdır (317, 228-229).

V.B.Kudelin Yunis İmrə yaradıcılığının dərindən öyrənilməsi və onun əsərlərinin düzgün mətninin müəyyənləşdirilməsi üçün şairin öz müəsirlərinə və sonrakı şairlər nəslinə göstərdiyi təsir dairəsinin ayrıca, hərtərəfli araşdırılmasını bir problem kimi irəli sürmüştür (207, 100).

Alımların Yunis İmrə yaradıcılığı ile bağlı irəli sürdükləri bu problem ondan irəli gəlmişdir ki, şairin istər öz çağdaşlarına, istərsə də ondan sonrakı yüzilliklərdə yazış-yaratmış şairlərin yaradıcılığına göstərdiyi təsir nəticəsində, eləcə də şerlərini eyni təxəllüsde yazdıqlarından onların əsərləri biri-birinə qarışdırılmış, birinin şerləri digərinin adına çıxılmışdır. "Yunis İmrənin xatırəsinə (hörmət əlaməti olaraq - Ş.K.) onun davamçıları nəinki onun şerlərinə cavab nəzirələri, təqlidəcisi əsərlər yazmışlar, hətta onlar özlərini (şerlərində - Ş.K.) onun adı ilə adlandırmışlar. XIV əsrə aid edilən Yunis, Aşıq Yunis, Dərviş Yunis, Yunis Dədə belələrindəndir" (207, 101-102).

Məhz buna görə də Yunis İmrə "Divan"ının dövrümüzədək gəlib çatmış ən mükəmməl əlyazmalarına belə şairə aid olmayan, başqa müəlliflərə xas şerlər əlavə edilmişdir (360, 35-37).

İstər Yunis İmrənin öz dövründə, istərsə də ondan sonrakı yüzilliklərdə şairin poetik stilinə və ruhuna olduqca yaxın olan eyni təxəllüsde şerlər yazmış Səid İmrə, Yunis, İsmayıł İmrə, Talibi İmrə, Vəhhab İmrə, Tapdıq İmrə, Baba Tapdıq, Dərviş Yunis, Yunis İmrəm, Aşıq Yunis və başqalarını göstərmək olar (312; 313; 314; 360; 317; 207). İlk önce bu şairlərin şerlərinin hamısı Yunis İmrəyə aid edilmişdir. Sonralar isə şairin poetik irsi üzərində aparılmış dərin araşdırımlar, müəyyən dərəcədə ona aid olmayan şerlərin aşkar olunmasına imkan yaratmışdır. Hətta, Yunis İmrə tərzində yazmış digər şairlərin şerlərinin də onun əsəri kimi şairin "Divan"ına daxil edildiyi aşkarlanmışdır. Əşrəfoglu adı ilə şöhrət tapmış şair Abdullah Ruminin (ölüb 1969-70-ci illərdə) bir çox şerləri Yunis İmrənin əsərləri kimi verilmişdir (207, 102). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil və üslub baxımından yuxarıda göstərilən şairlərin şerlərini Yunis İmrə əsərlərindən müəyyən dərəcədə ayırmak mümkün olmuşsa da, bu hər tədqiqatçırda uğurla yerinə yetirilməmişdir. Bununla yanaşı deməliyik ki, Yunis İmrə kimi eyni təxəllüsde yazmış, adları çəkilən şairlərin əksəriyyətinin kimlikləri və yaşadıqları dövr haqqında hər hansı bir məlumat əldə etmək tədqiqatçılara müəssər olmamışdır. Aparılan geniş araşdırımlar sayəsində şerləri Yunis İmrə əsərlərinə qarışdırılmış və ona aid edilmiş bir neçə şairin şəxsiyyəti müəyyənləşdirilmiş, dövrü və kimliyi haqqında az da olsa müəyyən bilgilər əldə edilmişdir. Yunis İmrə irlisinin tədqiqatçılardan olan Hüseyn Arif yazar ki, şerləri Yunis İmrə əsərlərinə qarışdırılmış, yuxarıda adları çəkilən eyni təxəllüslü şairlərdən Aşıq Yunisin kimliyi

müəyyənleşdirilmişdir. Şerlərində özünü bəzən Yunis, Dərviş Yunis və Yunis İmrəm kimi də adlandıran bu şair, tədqiqatçıların fikrincə hicri 843 (1439-40)-cü ildə və ya bir qədər sonralar yaşamışdır (360, 18-19).

Yunis təxəllüsü ilə yazış-yaratmış başqa bir şair hicri 1123 (1711)-cü ildə vəfat etmiş Dərviş Yunisdir. Bursalı İsmail Həqqinin seyxi Atbazarlı Osman Fəzlinin müridi olan bu şairin şerləri dil etibarilə Yunis İmrənin şerlərindən daha yaxşı ayrırlar (360, 20; 312, 18-20). Yunis təxəllüsü ilə yazmış başqa şairlərin həyatı və dövrü ilə bağlı orta əsr məxəzlərində heç bir bilgi verilmir. Göstərildiyi kimi İmrə təxəllüsü ilə yazmış şairlər də az olmamışdır. Yunis İmrə ırsinin tədqiqatçıları yazırlar ki, şairin şerləri arasında 15 yerdə onun mürşidi kimi başa düşülən "Tapdıq", "Tapdıq İmrə", "Baba Tapdıq" kimi adlar çəkilir. "Tapdıq İmrə" və "Baba Tapdıq"ın kimliyi hələ indiyədək müəyyənleşdirilməyib. Bu təxəllüslerdə şer yazmış şairin Yunis İmrənin özü olduğu da iddia edilmişdir (312, 27). Hüseyn Arif Yunis İmrə ırsı üzərində aparlığı araşdırmaşala söykənərək, İsmayıllı İmrənin Yunis İmrə həzrətlərinin oğlu olduğunu güman etmişdir (360, 381-472).

Orta yüzilliklərin katib və xəttatlarının günahı üzündən eyni təxəllüslü şairlərin əsərlərinin bu dərəcədə dəlaşiq salınması və qarışdırılması, eləcə də bir müəllifin əsərinin başqasına aid edilməsi nəticəsində bu əsərlərin həqiqi müəlliflərinin müəyyənleşdirilməsi ortaya bir çox ziddiyətli fikirlər çıxarmış, bəzi hallarda isə mümkün olmamışdır. Britaniya muzeyində saxlanılan bir əlyazma divanının sonuna sonradan əlavə edilmiş "Divani-Şeyx Əli-Baba Kuhi" (382) qeydinə əsasən onun müəllifinin Baba Kuhi olduğu göstərilmiş və bu adla da tanınmışdır. Ç.Riyo, G.Ete, V.A.Jukovskiy, V.A.İvanov, A.A.Romaskeviç və başqaları divanın atribusiyasına və əsəri çap etdirməyə çalışsalar da buna nail ola bilməmişlər (160, 285-287). Sonra bu divan üzərində Y.E.Bertels araşdırmaşalar aparmış və mənbələrdə onun adının və təxəllüsünün Abdullah Bakü, Əbu Abdullah Baküyə, Bakü, İbn Baküyə, İbn Bakü, Əli və Məhəmməd kimi müxtəlif variantlarda verildiyini aşkar etmişdir (160, 285-299). Lakin bu adlardan və təxəllüslerdən hansının Baba Kuhi adlanan şairə aid olduğunu müəyyənəşdirə bilməmiş və göstərmüşdür ki, ən müfəssələr araşdırmaşalar belə bu məsələnin tamamilə həllinə qabil deyildir (160, 288).

Deyilənlərdən aydın olur ki, istər Nizaminin, istər Nəsiminin, istər Əlişir Nəvaininin, istər Yunis İmrənin və istərsə də eyni təxəllüsədə yazış-

yaratmış başqa Şərq klassiklərinin əsərləri biri-birinə o dərəcədə qarışdırılmışdır ki, onların poetik ırsinin atribusiyası, mətnlərinin müəllif iradəsinə uyğun şəkildə müəyyənləşdirilməsi və tərtib edilməsi mətnşünaslar qarşısında nəhəng bir problem kimi durmuş və bəzən onun həyata keçrilməsi insan zəkasının imkanlarından kənar olmuş, təxmini mülahizələrlə kifayətlənmək məcburiyyəti qarşısında qalmışlar. Bir sırə hallarda nəinki eyni təxəlliş daşıyan ayrı-ayrı qəsidi, qəzəl və digər janrlarda yazılmış şərlərin əsl müəllifini düzgün müəyyən etmək mümkün olmamışdır, hətta bəzən böyük bir poemanın eyni təxəllişdə yazmış şairlərdən hansı müəllifə mənsub olduğunu alımlar müəyyənləşdirə bilməmişlər və fərziyyələr söyləməklə kifayətlənmışlər. "Leyli və Məcnun" poemasının müəllifi Sevdai təxəllişlü şair belələrindəndir (135, 200-201; 155, 312; 336, 199; 330, 383; 367, 173; 318, 209-223; 319, 132). Tanınmış ingilis şərqşünası E.C.Gibb Kembric universitetində Sevdai təxəllişlü şairin "Leyli və Məcnun" adlı poemasının əlyazmasının saxlandığı haqqında ilk dəfə elm aləminə məlumat vermişdir (367, 173). Poemada əsərin müəllifinin Sevdai və poemanın 1514-cü ildə başa çatdırıldığı haqda verilmiş bilgidən başqa, müəllif haqqında heç bir məlumat olmadıqından əsərin hansı Sevdaiyə məxsus olduğunu söyləmək çox çətin olmuşdur. E.C.Gibb belə fikir irəli sürmüştür ki, göstərilən poemanın müəllifi, Qırxkilsədə qazi işləmiş, Sahi Ədirnəlinin haqqında məlumat verdiyi, XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllerində yaşamış türk şairi Sevdайдır. Bundan başqa 1590-ci ildə vəfat etmiş Sevdai təxəllişlü digər şairin də olduğu ədəbiyyat aləminə məlumdur. A.S.Ləvənd bu poemanın mətni üzərində apardığı dəqiq və hərtərəfli araşdırmalardan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, E.C.Gibbin fikrili razılışmaq olar. Bununla yanaşı "Sevdai" poetik təxəllişünün geniş yayıldığını nəzərə alaraq, A.S.Ləvənd belə bir mülahizə də söyləmişdir ki, poema bu təxəllişlə yazmış üçüncü başqa bir şairə də məxsus ola bilər (135, 201).

Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmış təxəllişlərdən biri də Qövsidir. Orta əsr məxəzlərindən tutmuş müasir tədqiqatçılaradək Qövsi təxəllişlü şair haqqında müxtəlif məlumatlar verilir. Buna görə onların içərisində tanınmış şair Əlican Qövsi Təbrizi haqqında da ziddiyyətli məlumatlar meydana gəlir. Nəinki onun əsərlərinin təqnidə mətnini tərtib etmək, hətta onun həyat yolunu müəyyənləşdirmək böyük çətinliklərlə üzləşir (200, 8).

Ədəbiyyat tarixində nəinki eyni təxəllüslü şairlərin poetik ırsları biri-birinə qarışdırılmış, hətta, müxtəlif nisbələr daşmış bir müəllif iki şəxs kimi də təqdim olunmuşdur. XV əsrin farsdilli şairi Mövlana Sədəddin Rəxai Xafi (135, 176-177; 320, 391; 279, 233-234; 331, 394) mənbələrdə iki nisbədə (Hərəvi və Mərvi) təsadüf olunur. Y.E.Bertels və S.Nəfisi kimi böyük alimlər Rəxai Xafini göstərilən nisbələrdə ayrı-ayrı müəlliflər kimi təqdim etmişlər (135, 177). Hətta bu şairi yüz il ondan əvvəl yaşamış, əvvəlcə Şirvanda Şirvanşah Xəlilin sarayında, sonra isə Heratda Hüseyn Baykaranın sarayında fəaliyyət göstərmiş eyni adlı və nisbəli Rəxai Hərəvi ilə də dolaşiq salmışlar (155, 208, 294; 336, 319).

Eyni fikri Azərbaycanın Xaqani, Muinəddin Əli bin Nəsir bin Harun bin Əbdülqasim Hüseyni Sərabi Təbrizi və başqa şairləri haqqında da demək olar (7, 85; 103, 172). Əfzələddin İbrahim "Həqayiqi" və "Xaqani", Muinəddin Əli isə "Qasim Ənvar", "Şah Qasim Ənvar" və "Qasimi" təxəllüsleri ilə yazıb-yaratmışlar. Ayrı-ayrı təxəllüslerdə əsərlər yazımiş belə klassiklərin əsərlərinin çağdaş mətnşünaslıq elmi qarşısında hansı çətinliklər yaradacağını təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Belə şairlərin əsərlərinin atribusiyası tədqiqatçıdan dərin bilik, hərtərəfli araşdırılmalar tələb edir. Bəzən belə müəlliflərin əsərlərinin atribusiyasında tədqiqatçıların fikirləri haçalanır, bəzən isə dəqiq nəticəyə gəlmək mümkün olmur.

Şərq ədəbiyyatında təhriflərə səbəb olmuş xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də biri-birindən yalnız nisbələri ilə fərqlənmiş eyni, yaxud oxşar adlar olmuşdur. Bir sıra hallarda oxşar adlarla yazıb-yaratmış şairlərin əsərlərinin həqiqi müəllifinin müəyyənləşdirilməsi çox çətin, bəzən isə qeyri-mümkin olmuşdur. Bu baxımdan Nasiri Xosrovun "Səadətnamə" adlı etik-fəlsəfi məsnəvisi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında ziddiyətli fikirlər meydana çıxmışdır. Bəziləri bu məsnəvini Nasiri Xosrov Kubadiyanı-Hüccətə, özgələri isə həmin adla yazmış başqa bir şairə, Nasir əd-Din Xosrov İsfahaniyə aid etmişlər (157, 314; 373; 381; 291, 692; 280-189).

Şərq ədəbiyyatı üzərində aparılan tədqiqatlar əsnasında atribusiya məsələlərinin həlli yolunda meydana çıxan ən böyük çətinliklərdən biri də, eyni əsərin müxtəlif nüsxələrində ayrı-ayrı adlar altında verilməsi olmuşdur. Orta əsrlərdə katib və xəttatların, hətta bəzi hallarda ziyalıların özbaşinalığı və "şəxsi yaradıcılığı" ilə bir sıra əsərlərin adları dəyişdirilərək başqa cür adlandırılmış və bu da öz növbəsində böyük

anlaşılmazlıqlara səbəb olmuşdur. Bəzən əsərin adının dəyişdirilməsi nəticəsində onun müəllifinin müəyyənləşdirilməsi böyük çətinliklər yaratmışdır. Əsərin adının dəyişdirilməsi və onun başqa bir əsər kimi təqdim olunması istər orta əsr ədəbiyyatşunaslarının, istərsə də müasir mətnşünasların bəzən əsərin müəllifi haqqında yanlış mülahizə yürütmələrinə səbəb olmuşdur. Şeyx İshaq Rzayı Zəncaninin "Mənzumeyi-əqaid" əsəri müxtəlif katib nüsxələrində "Əqaidə dair mənzumə", "Nəzm əl-ləali" və sadəcə olaraq "Mənzumə" adlandırılmışdır (83). Xəlilinin "Fırqətnamə" əsərini isə Səhi bəy, Lətifi və H.Arası "Fərəqnamə", Bur-salı, F.Abdullah, Qocatürk, Qabaklı "Fırqətnamə", bəzi Avropa tədqiqatçıları, o cümlədən Dmitriyeva "Divan" və ya "Fırqətnamə", bir sıra həllarda isə "Fırqətnamə" adlandırılan divan kimi təqdim etmişlər (455; 456; 457).

Belə hallara elmi əsərlərdə də az təsadüf olunmur. Yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycan filosofu Yusif Muskuri Şirvaninin eyni əsərinin altı əlyazmasından üçündə adı "Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf" kimi, üçündə isə "Tİfl əl-məəni" kimi verilmişdir (81). Hətta eyni bir əsərin müxtəlif əlyazma nüsxələrində verilmiş adlarından hansının müəllifə məxsus olduğunu müəyyənləşdirilməsi mümkün olmadığından müasir tədqiqatlarda həmin əsər ayrı-ayrı adlar altında verilmişdir. Mahmud Şəbüstərinin (öl. 720-1320-21) məşhur "Gülşəni-raz" fəlsəfi poemasının təsirilə yazılmış İbrahim Bərdəi Təbrizinin (830-1426-27/940-1534) əsəri Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar kataloqunda "Əz-hari-gülşən" (199, 125-126), Tehran universitetinin və Munzəvinin kata-loqlarında isə "Durrət ət-tac" (326, 2626; 290, 3839) adı altında verilmişdir.

Belə hallara yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında yox, eləcə də fars, ərəb, türk və başqa Şərq xalqlarının orta əsrlərdə yaratmış olduqları mədəniyyət abidələrində də təsadüf olunur. Görkəmli ərəb alimi Əbu-l-Hüseyn Muslim ibn əl-Həccac ən-Nişapuriniñ "əl-Əsmə və-l-kunə" əsərinin adı bəzi əlyazmalarda və ayrı-ayrı məxəzlərdə "əl-Əsmə və-l-kunə", "əl-Kunə və-l-əsmə", bir sıra hallarda isə sadəcə olaraq "əl-Kunə" kimi verilmişdir (306, 286; 304, 950). Türk ədibi Əli ibn Hüseyn Əlaəddin Çələbinin "Tac əl-ədəb" əsərinin Topqapı Saray muzeyindəki nüsxəsində onun adı "Nəsihətnamə", İstanbulda Nuri-Osmaniyyə kitabxanasındaki əlyazmasında isə "Tariq əl-ədəb" kimi verilmişdir (83). Katib Çələbinin "Kəşf əz-Zünun..." (327, 268) əsərində və Azərbaycan

Milli EA Əlyazmalar institutundakı əlyazmalarında (398; 399; 400), - əsərin müqəddiməsində, - abidənin adı "Tac əl-ədəb" kimi göstərilmişdir.

Orta çağların katibləri tərəfindən əlyazma abidələrində yol verilmiş belə özbaşınalıqlar nəticəsində, əsərlərin və müəlliflərin adlarının düzgün müəyyənləşdirilməsində müasir tədqiqatçılar, açılması çox çətinliklə başa gələn müxtəlif düyünlərlə qarşılaşmış və onlara böyük əmək və bilik sərf etmişlər.

Orta yüzilliklərdə bir sıra az tanınmış şairlər, yaxud şair təbli katiblər və xəttatlar özlerinin ayrı-ayrı qəzəllərini tanınmış klassiklərin əsərlərinə daxil edərək, bütöv bir məsnəvini, poemani öz adlarına çıxmışlar. Bu da mətnşunaslar qarşısında atribusiyası çox ağır olan daha bir problem yaratmışdır. Bu xarakterli təhriflərə məruz qalmış əsərlərin dövrümüzədək gəlib çatan əlyazmaları arasında belə əlavələrdən xali nüsxələr olmazsa, bu zaman əsərin həqiqi müəllifinin müəyyənləşdirilməsi demək olar ki, qeyri-mümkin olardı. XIV əsr Azərbaycan şairi Yusif Məddahın Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan "Vərqa və Gülşah" poemasının əlyazmasına müraciət edək (459, 1a-37a). Bu əlyazması B-5266/26169 şifri altında mühafizə olunan toplunun 1a-37a vərəqlərini əhatə edir və əvvəlindən bir neçə vərəq düşdüyündən əsərin mətni naqisdir. Əsərin mətnində aşiq və məşuqun dilindən deyilən qəzəllərdə Həsrəti təxəllüsü verilir. Əlyazmaların ilkin təsvirində bu əsər Həsrəti adlı naməlum bir müəllifə aid edilmişdir. Lakin sonralar Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" əsəri üzərində aparılan araşdırımlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, əlyazma toplusunda verilən əsər Həsrətinin yox, Yusif Məddahındır (74; 171; 102; 273). Mətnin bir yerində də onun adı çəkilir. Göstərilən nüsxə haqqında C.V.Qəhrəmanov və Z.T.Hacıyevanın 1988-ci ildə tədqiqatla birlikdə nəşr etdiridləri Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" əsərinin girişində belə deyilir: "Nüsxə tüllab Bədr bin Dursun tərəfindən (Həsrəti adlı katibin köçürüdüyü nüsxədən) köçürülmüşdür" (35, 13). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsərin göstərilən 'Baki nüsxəsində' başqa digər əlyazmalarında "Həsrəti" təxəllüsünə təsadüf olunmır (460). Mənbələrin verdiyi bilgilərə görə isə Yusif ancaq "Məddah" təxəllüsü ilə yazıb-yaratmışdır (308). Bu zaman "...belə suallar meydana çıxır: Yusif Məddah və Həsrəti eyni şəxsiyyətdir, ya ayrı-ayrı şairlərdir? Bəlkə Yusif Məddah eyni zamanda Həsrəti təxəllüsü ilə də yazıb-yaratmışdır? Və

yaxud bu əlyazması başqa bir şairin əlyazmasıdır?" (102, 57). Sonra Ə.Səfərli sözünə davam edərək yazar: "Qəzəllərin başqa bir şairə məxsus olub, əlyazmanın katibi tərəfindən artırıldığı da ehtimal oluna bilər" (102, 57).

"Həsrəti" təxəllüsünün, "Vərqa və Gülşah"ın ancaq B-5266 şifrəli Bakı nüsxəsində təsadüf olunduğunu, bu nüsxə ilə əsərin başqa əlyazmaları arasında o qədər də ciddi fərq olmadığını, müəllifin ancaq "Məddah" təxəllüsü ilə yazdığını, onun "Həsrəti" təxəllüsü ilə lirik şerlər yazdığı bilinmədiyini nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, "Həsrəti" təxəllüslü az tanınmış şair, yaxud əsərin mətnini köçürən şair təbli katib öz qəzəllərini "Vərqa və Gülşah"ın mətninə daxil edərək, əsəri öz adlarına çıxmak istəmişlər. Araşdırmaclar və məxəzərlər tam əsas vermədiyinə görə, "Həsrəti" təxəllüslü qəzəllərin kimə məxsus olması haqqında qotı fikir söyləmək mümkün deyildir. Ə.Səfərlinin dediyi kimi bu qəzəllərin "dil və üslubunun" (102, 57) Yusif Məddaha doğma olduğunu nəzərə alsaq, belə bir mülahizə də yürütəmək olar ki, qəzəllər həqiqətən Yusif Məddaha məxsusdur, ancaq sonradan sadə düzəlişlərə "Məddah" təxəllüsü "Həsrəti" təxəllüsü ilə əvəz edilərək, əsərin mətninə daxil edilmişdir.

Bir sıra hallarda katib-pərəstişkarı olduğu şairin əsərini köçürərək onum ırsını daha da "zənginləşdirmək" məqsədilə, başqa şairlərin əsərlərindən xoşuna gələnləri seçərək, onların təxəllüslerini sevdiyi şairin təxəllüsü ilə əvəz etmiş və həmin şerləri onun divanına daxil etmişdir (33, 15; 350, 1). Şah İsmayıllı Xətai əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən Ə.Məmmədov aşkar etmişdir (71, 45-46) ki, Xətainin bir sıra şerləri Nəsimi təxəllüsü altında onun divanına daxil edilmişdir. Həmin nüsxə Nəsimi divanının əlyazmaları içərisində ən qədimi olub, şairin ölümündən cəmi 38 il sonra, yəni hicri 860 (1455-56)-ci ildə köçürülmüşdür (486). Nəsimi "Divan"ının elmi-tənqidi mətnini tərtib etmiş C.V.Qəhrəmanov da, bu nüsxədə Nəsimiyə məxsus olmayan başqa şairlərin şerləri olduğunu qeyd etmişdir. "Şərti olaraq I Bakı nüsxəsi adlandırdığımız bu əlyazmasının 6a-6b, 14a-14b, 41b, 42a, 42b, 152a-152b vərəqlərindəki "Nəsimi" təxəllüslü şerlərin Nəsiminin olmadığını, sonradan başqa bir katib tərəfindən divanda buraxılan ağ vərəqlərə "Nəsimi" təxəllüsü ilə köçürülen bu şerlərin Xətaiyə aid olduğunu müəyyən etdik" (71, 45-46).

Bir sıra hallarda isə bu və ya digər şairə yazılmış mədhiyyə, yaxud onun şerlərinə həsr edilmiş nəzirə və təxmislər səhvən katiblər tərəfindən onun divanına daxil edilmiş və bunu da bəzi müasir tədqiqatçılar şairin əsəri kimi çap etdirmişdir. Məşhur şərqşünas V.F.Minorskinin nəşr etdirdiyi Xətai əsərlərində verilmiş (379; 33, 11) "Gül ağacdan bitdi gəldi saha yoldaş olmağa" beyti ilə başlayan şer Xətainin əsəri deyil, müasirlərindən birinin ona yazdığı mədhiyyədir (535, 68a-82b).

Digər tərəfdən Şah İsmayıllı Xətainin əsərlərinin əlyazmalarına da başqa klassiklərin şerləri daxil edilmişdir. Şairin, S.-Peterburq Asiya Xalqları institutunda saxlanılan "Dəhnamə" məsnəvisinin əlyazmasına Tufeylinin 10, Nəsiminin 9, Kişvərinin 6, Xətainin 2 və naməlum bir şairin 3 seri, "Dəhnamə"nin Məzari-Şərif nüsxəsi "Bəhriyyə" bəhsinin əvvəlinə Nəsiminin 47 beytlik bir məsnəvisindən 4 beyti əlavə edilmişdir (72, 27).

Şərq, eləcə də Azərbaycan əlyazmalarının elmi təsviri və kataloqlaşdırılması, yaxud bu və ya başqa bir müəllifin əsərinin tekstoloji tədqiqi zamanı onların atribusiyası ilə bağlı daha bir ciddi çətinlik meydana çıxmışdır. Bu da ondan ibarətdir ki, orta yüzilliliklərdə müəyyən məqsədlərlə istifadə etmək üçün bir əsərin bir hissəsi ayrıca əlyazma kitabına köçürülrək, müəllifi və əsərin adı göstərilməmişdir. Bu da sonradan başqa nüsxələrə köçürülrək, ayrıca bir əsər kimi təqdim edilmişdir. Belə hallar ən çox islam şəriətinə və hüquqşünaslığına aid olan əsərlərdə təsadüf olunur. Həmin əsərlərdən ticarətə, təharətə, fəraizə, nikaha və başqa məsələlərə aid olan hissələr çıxarıllaraq ayrıca əlyazmasına köçürülmüş və onlardan məhkəmədə, ticarət məsələlərində, vərəsəlik hüququnun müəyyənləşdirilməsində, eləcə də tədrisdə istifadə edilmişdir. Yaxud iki yera parçalanmış bir əsərin hər parçası ayrıca kitab kimi verilmişdir. Camaləddin Yusif bin İbrahim əl-Ərdəbilinin "Əl-Ənvar li əmal əl-əbrar" əsərindən "Kitab əl-fəraiz" hissəsi çıxarıllaraq, ayrıca əlyazma kitabına köçürülmüş, müəllif və əsərin adı göstərilməmişdir. Beləliklə də, "Kitab əl-fəraiz" ayrıca anonim bir əsər kimi təqdim olunmuşdur (531). Yalnız əlyazmaların elmi təsviri zamanı uzun araşdırmlardan sonra, müəyyən edilmişdir ki, "Kitab əl-fəraiz" əl-Ərdəbilinin göstərilən əsərinin bir hissəsidir. Nəsirəddin Tusinin "Bist bab dər üstürlab" ("Üstürlab haqqında 20 bölmə") əsərindən isə bəzi bölmələr müxtəlif əlyazma kitablarında "Üstürlab" adı altında ayrıca bir əsər kimi təqdim olunmuşdur. Hətta bu hal zəmanəmizdə nəşr edilmiş

Şərqi əlyazmaları kataloqlarına da nüfuz etmişdir, yəni göstərilən əsərdən verilmiş bir parça, əlyazma kitabında olduğu kimi kataloqda da "Üstürlab" adı altında verilmişdir (199, 136).

Yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycan əlyazma kitabı faciəli dövrlər keçirmiştir. Xalqın mənəvi irsini böyük məhəbbətlə sevən fədakar və xeyirxah insanlar əlyazmalarını ideoloji və milli düşmənlərdən qorumaq üçün onları mal damlarında, qəbirlərdə, meşələrdə, evlərin damlarında, divarların arasında gizlətdiklərindən abidələrin çoxu qışda rütubətdən, yayda isə qızmar günəşin istiliyinin təsirindən məhv olmuş, nisbətən salamat qalmış əlyazma kitablarının isə ayrı-ayrı hissələri, çox zaman əvvəli və axırı dağılmış olur. Bu da kitablardakı əsərlərin sonrakı taleyinin müəyyənləşdirilməsində böyük çətinliklər meydana gətirir. Nümunə olaraq, Əlyazmalar institutunda saxlanılan "Tutinamə"nin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dağılmış (əvvəldən, axırdan və daxildən) üç naqis nüsxəsini göstərmək olar (507; 508; 509). "Əlyazmaların üçü də yarımcıq olduğundan, görünür, Nasirinin "Lisan ət-teyr" əsərinin bir parçası hesab edilmiş və buna görə də indiyədək onlara əhəmiyyət verilməmişdir" (87, 61). Bu əlyazmalar üzərində M.Nağıyev dəqiq araşdırımlar apardıqdan sonra ilk dəfə olaraq müəyyənləşdirmişdir ki, bu tərcümə abidəsi Nazim təxəllüslü müəllifə mənsubdur (87).

Bir neçə əsəri əhatə edən əlyazma toplularının dağıılması nəticəsində isə daha çox dolaşıqlıqlar yaranmış, belə əlyazma kitablarına müraciət edən hər bir tədqiqatçı bəzən eyni əsəri və müəllifin adını müxtəlif şəkildə göstərmişdir. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda B-2873 şifri altında mühafizə olunan əlyazma toplusu belə dağıntılarla məruz qalmış kitablardandır (393). Bu toplunun əvvəlindən və ortasından böyük bir hissəsi düşdüyündən, əlyazmaların elmi təsviri və kataloqlaşdırılması vaxtı abidənin axırıncı 47a vərəqində verilmiş məlumatlara (sonluğa) isnad edilərək, onun, Fəridəddin Əttarın "Əsrarnamə" əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş mətni olduğu göstərilmişdir. "Əlyazması hicri 884 (mil. 1478)-cü ildə Təbrizdə Əhmədi təxəllüslü şair tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Naxışlı qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur. Əlyazma əvvəldən xeyli düşmüştür" (49, 156).

M.Nağıyev, XVI yüzilliyin tərcümə abidəsi "Şühədanamə" üzərində apardığı tədqiqat işində, XV-XVI yüzilliklərdə Azərbaycan tərcümə əsərlərinin xarakter və xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, yuxarıda göstərilən əlyazma kitabını da nəzərdən keçirmiş və onun, "Əlyazmaları

kataloqu"nun I cildində göstərildiyi kimi "Əsrarnamə" yox, Əhmədi Təbriziyə məxsus "Qırx hədis" adlı daha bir tərcümə əsəri olduğunu söyləmişdir (84a). Bu tərcümə əsəri M.Nağıyev üçün tədqiqat obyekti olmadığından və abidənin sonluğunda və əlyazmaları kataloqunda verilən məlumatlarla kifayətlənərək, onu Əhmədi Təbriziyə aid etmişdir. Lakin sonralar o, XV-XVI yüzilliklərin tərcümə abidələri üzərində tekstoloji, paleoqrafik və linqvistik araşdırımlar apararkən, ilk dəfə olaraq aşkar etmişdir ki, həmin əlyazma kitabı, katib Şeyx Hacı Molla Əli oğlu tərəfindən üzü köçürülmüş və tərtib edilmiş bir məcmuə olmuş, oraya Həzinin və Əhmədi Təbrizinin tərcümə etdikləri "Qırx hədis" və "Əsrarnamə" əsərlərinin mətnləri daxil edilmişdir. Sonralar bu kitab dağıntiya məruz qaldığından, "Qırx hədis"in əvvəlindən və axırından bir qismi, "Əsrarnamə"nin isə axırıncı səhifəsindən başqa bütün mətni düşmüşdür, yəni əlyazmanın 1a-46b vərəqləri "Qırx hədis"ə, ancaq 47a vərəqi isə "Əsrarnamə"yə aiddir. Beləliklə də, M.Z.Nağıyevin apardığı mükəmməl və hərtərəfli araşdırımları sayosundə, bu əlyazma toplusu ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər aydınlaşmış və həmin əsərlərin əsl adları və tərcüməçiləri müəyyən edilmişdir (85). İstər ayrı-ayrı mətnlərin, istərsə də əlyazma toplularının belə dağıntıdan və parçalanmalardan sonra onların qalan hissələrinin hansı müəllifə məxsus olduğunu müəyyənəşdirmək olduqca çətin olub, tədqiqatçıdan böyük bilik, bacarıq və gərgin araşdırımlar tələb edir.

Eyni poeziya məktəbinə mənsub olan, eyni üslubda yazıl-yaratılmış klassiklərin əsərləri nəinki təhrif olunmuş və biri-birinə qarışdırılmış, hətta bu və ya digər şairin bütöv divanı onunla eyni poetik stilde yazımış başqa bir şairin əsəri kimi təqdim olunmuşdur. Belə kobud təhriflərə nəinki orta əsr katibləri və xəttatları yol vermişlər, hətta onların bu kobud təhriflərini ilk naşirlər də təkrar etmişlər. Bununla da onlar sonrakı tədqiqatçıların böyük çətinliklərlə üzləşməsinə, hətta bəzən onların bu xətalardan baş çıxara bilməyərək, onların təhriflərinin həqiqət kimi qəbul olunmasına səbəb olmuşlar. "Şərqdə Qətranın divanı, böyük şöhrət tapmış şair Rudəkinin (öl. 941 il) divanı kimi qəbul edilmiş və divanın bir hissəsi litoqrafiya üsulu ilə Rudəkinin adı altında nəşr olunmuşdur. Bu da, Qətran qəsidələrini əsl Rudəki qəsidələri kimi qəbul etmiş G.Ete (374, 663-742) kimi fars poeziyasının böyük bilicisini çəsdirmişdir" (155, 28-30).

Qətran Təbrizinin divanının Rudəkinin adına çıxılması heç də təsadüfi hal deyil. Belə bir halın meydana gəlməsi bir tərəfdən Rudəki və Qətran Təbrizinin öz əsərlərini təqdim etdikləri hökmardarların adlarında bəzi oxşarlıqlar, başqa bir tərəfdən isə Qətranın poetik stilinin Buxara-Xorasan stili ilə böyük eyniyyət təşkil etdiyindən irəli gəlmişdir (7). "Şer dilinin ləkənlikliyi, bədii təsvir vasitələrinin sadəliyi və aydınlığı ilə (Rudəki - Ş.K.) farsdilli poeziyada Xorasan (yaxud Türküstən) üslubunun yaradıcılarından olmuşdur" (11, 192). Bədi əz-Zaman Buşruyayı Qətran Təbrizinin divanından Rudəki stilinə elə yaxın misralar göstərir ki, həmin parçaları Rudəkinin həqiqi şerləri ilə tam mənada müqayisə etmək olar (155, 30; 282, 137).

Eyni ədəbi məktəbə, stilə və dilə mənsub olan orta əsr Şərq klasiklərinin əsərlərini, eləcə də bu məktəbin daha istedadlı nümayəndəsinin öz xələflərinin yaradıcılığına göstərdiyi qüvvətli təsir nəticəsində bəzən onların ayrı-ayrı şer və qəzəllərini biri-birindən ayırmak və onların kimə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək mətnşünaslar üçün tekstoloji araşdırılarda ortaya çıxan ən çətin məsələlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan Əlican Qövsi Təbrizi lirikasına, ədəbi məktəb yaratmış dahi Füzulinin təsiri böyükdür. Füzuli yaradıcılığının bu təsiri Qövsi şerlərində özünü aydın göstərir. Hətta bir sıra hallarda Qövsi bəzəi şerlərinin axırıncı misralarını Füzulidən iqtibas etdiyi misralarla bitirmişdir. Qövsi lirikasının stili, dili və ruhu Xətai, Füzuli, Vaqif, Zakir və başqa Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı ilə olduqca doğmalaşmışdır. Bunun nəticəsində də Qövsi şerlərinin bəzilərinin ona aid olub-olmaması üzərində onun yaradıcılığını araşdırın ədəbiyyatşünaslar arasında fikir ayrılığı yaranmışdır. Şairin "Sübhdəm gülzar içində çaldı bülbül ərğanun" misrası ilə başlayan qəzəlinin Qövsi qələminin məhsulu olub-olmaması ətrafında ədəbiyyatşünas alımlar arasında müxtəlif fikir ayrılıqları olmuşdur. "Göstərilən şer cüzi dəyişikliklərə və məqtəsində müvafiq şairin adı çəkilərək, müxtəlif mənbələrdə Şah İsmayıл Xətai, Qüdsi, Qövsi, Vaqif və Füzuliə isnad edilmişdir (37, 52; 77, 84; 73, 108). Çox maraqlıdır ki, adları çəkilən şairlərin ayrı-ayrılıqda fərdi üslubları ilə yanaşı, onların hamisinin yaradıcılığına ehtiva edən ümumi cəhətlər də vardır və tədqiqatçıları da məhz bu çəsdişmişdir" (200, 117-120).

Hər bir istedadlı şairin özünə xas stili olsa da onların üslub, dil, mövzu yaxınlığı, həyat tərzi, həyata baxışlarında olan oxşarlıq və

eyniyyət onların poeziyasını da biri-birinə olduqca yaxınlaşdırğından bəzən onların bir sıra şerlərini, qəzəllərini biri-birindən ayırmak çox çətin, bir sıra hallarda isə qeyri-mümkün olmuşdur. Şərq klassiklərindən eyni ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara mənsub olanların şeriyətindəki mövzu, stil və mənəvi yaxınlıqla bərabər onlar öz müəlliminə və mənəvi ata hesab etdikləri şairə ehtiram əlaməti olaraq, onun adını əsərlərində öz adları ilə yanaşı, yaxud yalnız onun adını çəkmişlər. Bunun nəticəsində də onların əsərləri katiblər tərəfindən anlaşılmaz dərəcədə biri-birinə qarışdırılmış, iki-üç şairin lirik şerləri bir cildə toplanaraq, "Divan" şəklində onlardan hansısa birinə aid edilmiş, öz müəlliminin təxəllişü ilə (ona hörmət əlaməti olaraq) yazılmış şairin əsərləri ona yox, müəlliminin adına yazılmışdır. 1980-ci ilin əvvəllerində nəşr olunmuş "Şərqşünaslıq institutu türk əlyazmalarının təsviri" kataloqunda (179) L.V.Dmitriyeva Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdənin S.-Peterburqda saxlanılan "Divan"ının əlyazması haqqında məlumat verərkən bu "Divan"ı yalnız Gülşəniyə aid etmişdir. Sonralar şairin poetik irsi araşdırılarkən aydın olmuşdur ki, həmin əlyazmasında Dədə Ömer Rövşəni və Şeyx İbrahim Gülşəninin əsərləri toplanmışdır (82, 72-75). Kataloqu müəllifi həmin əlyazmasını təsvir edərkən, əlyazmanın əvvəlində katib tərəfindən yazılmış "Həzə divani-Gülşəni" (Bu Gülşəninin divanıdır) sözləri ilə kifayətlənərək, mətni araşdırılmamış və əlyazmanın Gülşəninin divanı kimi qələmə vermişdir. Əslində isə əlyazmanın 1a-125b vərəqələrini Dədə Ömer Rövşəninin "Miskinlik kitabı", "Çobannamə", "Neyname" məsnəviləri, qəsidiə, qəzəl, müxəmməs tuyğu və s. əsərləri, 126b-148b vərəqələrini isə Gülşəni Bərdənin şerləri əhatə edir. Gülşəni Bərdə müəlliminə olan böyük ehtiram və məhəbbətini izhar etmək üçün göstərilən əlyazmasına daxil edilmiş şerlərinin demək olar ki, hamısında, eləcə də başqa şerlərində (471, 138b, 140a, 127b, 128b, 141b) Dədə Ömer Rövşəninin adını öz adı ilə yanaşı çəkmişdir. Bu istər Azərbaycan, istərsə də Şərq ədəbiyyatında yeganə hal deyildi. Şərq ədəbiyyatının və poeziyasının müxtəlisif inkişaf proseslərində müəyyən dini, ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara mənsub olan və mənəvi baxımdan biri-biri ilə bağlı olan şairlərin yaradıcılığında belə hallara az təsadüf olunmur. Əgər Şeyx İbrahim Gülşəni az qala bütün şerlərinin sonunda öz adı ilə yanaşı Rövşəninin adını da çəkmişsə, Şərq ədəbiyyatının ən məşhur sufi şairlərindən biri, böyük mütəfakkir Cəlaləddin Məhəmməd bin Bəhaəddin Rumi "Divan"ına daxil olan şerlərinin eksəriyyətini, öz

müəllimi və mürşidi Şəms Təbriziyyə olan sonsuz məhəbbətinin təzahürü kimi onun adı ilə, yəni Şəms təxəlliüsü ilə yazmışdır (184; 160; 176; 174). Bununla da Cəlaləddin Rumi müəllimini ölümündən sonra özü ilə bərabər yaşatmaq istəmişdir (133, 224).

Seyid Yəhya Şirvaninin "Külliyyati" adlandırılmuş əlyazması üzərində aparılan araşdırımlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 315 vərəqdən ibarət olan bu dəyərli əlyazma nüsxəsinə nəinki yalnız Seyid Yəhyanın əsərləri, hətta daha üç şairin, - Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülsəni və Yunis İmrənin əsərlərindən seçmələr də daxil edilmişdir (82, 72). Bu heç də təsadüfi deyildir. Bu şairlər sufi fəlsəfi cərəyanı ilə bağlı olduqlarına və öz əsərlərində bu məsləki və ideyanı tərənnüm etdiklərinə və mənəvi baxımdan biri-birinə bağlı olduqlarına görə belə bir əlyazması meydana çıxmışdır.

Klassiklərin əsərlərində təhriflərə səbəb olmuş amillərdən biri də katiblər tərəfindən müəyyən məqsədlərə bu və ya digər əsərin mətninin qısaldılması nəticəsində meydana gəlmışdır. Katiblər bu və ya digər bir şairin, yazıçının və alimin əsərini təhrif edərək, onun müxtəsər mətninin yaradılmasında bir neçə məqsəd güdmüşdür. Orta əsrlərdə məktəb və mədrəsələrdə tədris prosesində istifadə etmək üçün, müasir dövrdə başa düşüldüyü kimi ayrı-ayrı fənlər üzrə dərsliklər yazılmırıdı. Sadəcə olaraq orta çağlarda tədris prosesinə dərs vəsaiti kimi ayrı-ayrı ədiblərin və alımlərin bu və ya digər elm sahələrinə həsr etdikləri əsərlər cəlb olunmuşdur. Bu məqsədlə istər ayrı-ayrı katiblər, istərsə də məktəb və mədrəsələrdə müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər müxtəlif müəlliflərin kiçik həcmli əsərlərini bir cildə daxil edərək, dərs vəsaitləri hazırlamışlar. Bədii qiraət vasitələri kimi ayrı-ayrı şairlərin "Divan"ları və iri həcmli poemaları, məsnəvileri də tədris prosesinə cəlb edilmişdir. Lakin bu böyük həcmli əsərlər dərs vəsaiti kimi müəllisin tərtib etdiyi və yaratdığı tam variantda deyil, onların müəllimlər, alımlər və katiblər tərəfindən bu məqsədlə hazırlanmış müxtəsər variantları istifadə olunmuşdur. Əvvəlcədən yəqin ki, müəllimin yaxud sifarişçinin göstərişi və tələbi ilə tədris prosesində istifadə ediləcək əsərdən ümumi təhsil metodlarına uyğun gəlməyən və şagirdlərin əxlaqına pis təsir göstərə biləcək epizodlar və hekayələr çıxarıllaraq, onun müxtəsər variantı yaradılmış və beləliklə də əsər təhrif olunmuşdur. Deyilənlərə nümunə olaraq Xətai Təbrizinin (XV əsr) "Yusif və Züleyxa" poeması ilə Fəridəddin Əttarin (1120-1230) "Məntiq ət-teyr" məsnəvisinin göstərilən

məqsəd üçün hazırlanmış müxtəsər nüsxələrinə müraciət edək. "Yusif və Züleyxa" poemasından Züleyxanın Yusifi yoldan çıxarmaq və ərinə xəyanət etmək istədiyinə və Yusifin bu istəyə qarşı müqavimət göstərdiyinə görə qadın hiyləsinin qurbanı olmasılıq bağlı epizodun (520, 25a), "Mənətiq ət-teyr"dən isə 25-ci məqalədən (söhbətdən) "Müəllimin qızına vurulmuş oğlan haqqında" və 30-cu məqalədən "Yarasanın cavabı" adlı hekayələrin (511, 71a, 93b) əsərlərin mətnlərində olmamasından aydın olur ki, bu nüsxələr tədris vəsaiti kimi hazırlanmış və buna görə də alovlu məhəbbəti və intim səhnələri, qadın xəyanətini və hiyləsini tərənnüm edən hissələri bu tipli əsərlərin mətnindən çıxarımlılar ki, uşaqların əxlaqına pis təsir göstərməsin. Göstərilən epizod "

"hərfi ilə işarələnmiş əlyazma nüsxəsindən sərf didaktik məqsədlərlə çıxarılmışdır ki, o, dinləyici qadın və yeniyetmələrə mənfi təsir göstərməsin" (134, 20). Şərq mədəniyyəti tarixində şairlərin və alimlərin "Divan"larının, poemalarının, məsnəvilərinin və elmi əsərlərinin belə müxtəsər variantlarına tez-tez təsadüf olunur.

Klassiklərin əsərlərinin tənqidi mətninin tərtibində və nəşrə hazırlanmasında, eləcə də onların əsərləri ədəbiyyatşunaslar tərəfindən araşdırılarken ortaya çıxan ən böyük problemlərdən biri də eyni janrda və eyni mövzuda yazılmış müəlliflərin şerlərinin, poemalarının və məsnəvilərinin düzgün atribusiyası məsəlesi olmuşdur. Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış və keçmiş yüzilliklər boyu sevilə-sevilə oxunaraq, nəsildən-nəslə verilmiş, öz axıcılığı, yiğcamlığı, ahəngdarlığı və başqa məziyyətləri ilə fərqlənən, ülvı məhəbbətdən tutmuş fəlsəfi baxışlaradək həyat hadisələrinin demək olar ki, hamısını özündə qısa, ləkənənlərindən biri də rübai janrıdır. Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yüzlərlə şair, min yüz illik bir dövr ərzində, rübai janrı sahəsində öz qələmlərini sinamış və onun ən gözəl nümunələrini yaratmışlar (98). Bu rübai'lər dillər əzbəri olaraq, nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, hətta bütün dünyada geniş yayılmışdır. Orta əsr katibləri və xəttatları şairlərin rübai janrında yazmış olduqları dördlükləri ayrı-ayrı əlyazma kitablarına köçürərkən onları elə qarışdırmışlar ki, indi bu dördlüklərin bir qisminin hansı şaire mənsub olduğu, yaxud hansı müəllifin qələmindən çıxmazı haqqında qəti fikir yürütəmək qeyri-mümkündür. Rübai'lərdə olan mövzu, stil, fikir və düşüncə yaxınlığı qarma-qarışlıq düşmüs ayrı-ayrı şairlərin dördlüklərini biri-birindən ayırıb, həmin dördlüklərin əsl müəlliflərinin

ortaya çıxarılmasında ədəbiyyatşunaslar qarşısında böyük problemlər yaratmış və onların atribusiyasında müxtəlif ziddiyyətli fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Öz rübai'ləri ilə Şərqdə və bütün dünyada geniş şöhrət qazanmış müəlliflərdən biri də məşhur Azərbaycan şairəsi Məhsəti Gəncəvidir. Onun dördlüklərdən ibarət lirik poeziyası Azərbaycan və dünya alimlərinin böyük marağına səbəb olmuş, yaradıcılığı ayrı-ayrı ədəbiyyatşunaslar tərəfindən araşdırılırlaraq, bir sıra elmi əsərlərin tədqiqat obyektiñə çevrilmişdir. Onun rübai'ləri xüsusən fars mədəniyyətinin böyük mütəfəkkiri Ömər Xəyyamın rübai'ləri ilə çox qarışdırılmışdır. Rübai janrinin ən böyük yaradıcılarından olan bu iki şairin dördlükləri daha çox yayılmış və diller əzbəri olmuşdur. Bir çox hallarda Məhsətinin rübai'ləri Ömər Xəyyamın dördlükləri kimi, yaxud Ömər Xəyyamın rübai'ləri Məhsətinin dördlükləri kimi qələmə verilmişdir. Hər iki şairin avtoqrafları gəlib zəmanəmizə çatmadığından onların bədii irsini aşasdırən tədqiqatçılar bu və ya digər rübainin Xəyyama, yaxud Məhsətiyə aid edilməsi baxımından müxtəlif qütblərdə dayanmışlar. "Əmir Əhməd və Məhsəti" kitabında verilmiş rübai'lərin şairin qələminin məhsulu kimi ona aid edilməsi elm aləmində böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur. Məhsətinin əsərləri üzərində aparılan araşdırmalar aydınlaşdırılmışdır ki, şairin öz rübai'ləri kimi verilən dördlüklərin hamisi onun deyildir. "Bu məcmuədə ("Əmir Əhməd və Məhsəti" kitabında - Ş.K.) bu iki gəncəli şairlərin (Məhsəti və Əmir Əhmədin - Ş.K.) şerlərindən vardır. Təzkirə yazarlar və tarixçilər bir sıra şerləri, o cümlədən məsnəvi və rübai'ləri ona nisbət vermişlər. Məhsəti hamidən artıq nəgmə və rübaiyə rəğbət göstərmişdir" (108, 220).

"Əmir Əhməd və Məhsəti" əsərinin əlyazma nüsxəindəki "Piş əz mən o to leyl o nahari budəst" (Məndən və səndən qabaq gecə gündüz var imiş) (474, 41b) misrasılı başlayan rübai Məhsəti qələminin məhsulu kimi verilsə də əslində tədqiqatçılar tərəfindən sübut olunmuşdur ki, həmin dördlük Ömər Xəyyam qələminə məxsusdur.

Ömər Xəyyamın poetik irsini dövrümüzədək gətirib çıxarmış əlyazmalarının əksəriyyətində bu rübaiyə təsadüf etmək mümkündür. Şair irsimin tədqiqatçıları və naşirləri də bu rübaini Xəyyam irsinə daxil etmişlər (343; 344). Bu rübai Əfzələddin Kaşaninin əsəri kimi də verilmişdir (278). R.Hüseynov isə bu rübainin Xəyyama məxsusluğunu danılmaz olduğunu söyləmişdir (122, 116). Son zamanlar Məhsətinin

rübailəri üzərində aparılmış araşdırımlar M.Təbiyətin yuxarıda qeyd edilmiş fikrini aydınlaşdıraraq göstərir ki, "Əmir Əhməd və Məhsəti" əsərində şairin şübhə doğurmayan rübailəri olmaqla bərabər, həm də oraya daxil edilmiş poetik nümunələrin hamısı ona məxsus deyildir. Bir sıra hallarda eyni bir rübainin 3-4 şairə aid edilməsi bu janrıda yazib-yaratmış müəlliflərin poetik irsində anlaşılmaz qarışıqlıqlar yaratmışdır. Məsələn, "Yek dəst be moshəfim o yek dəst be cam" (Bir əlimiz Quranda, bir əlimiz camdadır) misrası ilə başlayan rübai Xəyyama, Məhsətiyə, Nəsirəddin Tusiyyə aid edilməklə bərabər, az bir nüsxə fərqilə Mücirəddin Beyləqanının "Divan"ına da daxil edilmişdir (122, 114-115). Belə olan halda rübainin əsl müəllifini müəyyən etmək qeyri-mümkin olur. Rübailərin mövzu və stil baxımından biri-birinə həd-dindən artıq yaxın olması və bəzən isə eyniyyət təşkil etməsi biri-birinə qarışmış dördlüklərin müəlliflərinin düzgün müəyyənləşdirilməsində tədqiqatçıları çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşdur.

Bir sıra hallarda orta yüzelliliklərin mənbələri də Məhsəti rübailəri haqqında ziddiyyətli fikirlər yazılmışdır. "Mən əhde-to səxt sost midanestəm" (Mən sənin öz əhdində süst olduğunu bilirdim) misrasılı başlayan rübaini Şəmsəddin Qeys ər-Razi özünün "əl-Mucəm fi məayir əşar əl-əcəm" əsərində (364, 344) Əbulfərac Runiyə aid edirsə, Rzaqluxan Hidayət (359, 594) isə həmin dördlüyün Məhsətinin olduğunu yazır. F.Meyer və T.Şəhab (378, 165; 323, 46-47), eləcə də sonrakı tədqiqatçıların bəziləri göstərilən rübaini Məhsətiyə aid etmişlər, bəziləri isə Qeys ər-Razinin "əl-Mucəm fi məayir əşar əl-əcəm" əsərinin daha qədim, XIII əsr abidəsi olduğunu nəzərə alaraq, Məhsəti irsindən çıxarılmasını, yaxud onun şübhəli şərləri sırasına daxil edilməsini lazımlı biliblər (182; 122). Beləliklə, Məhsətinin rübailəri Xəyyam, Əfzələddin Kaşani, Bədr Şirvani, Sənai, Cəlaləddin Rumi, Kamal İsmayıllı, Xaqani Şirvani, Nəsirəddin Tusi və başqalarının dördlüklərilə elə qarışdırılmışdır ki, onları bir-birindən nə mövzu, nə stil, nə sənətkarlıq baxımından fərqləndirmək, nə də mübahisəli rübainin hansı şairə məxsus olduğu haqqında qəti surətdə hökm vermək çox çətindir. Onların rübailəri bəzən müəyyən nüsxə fərqləri ilə biri-birindən fərqlənir. Alımlər belə dördlüklərə bəzən nəzirə, bəzən isə bu və ya digər müəllifin rübaisinin digər variantı kimi baxırlar. Bunun nəticəsidir ki, tədqiqatçılar öz nəşrlərində Məhsəti və Xəyyam rübailərinin bir qismini sərgərdan,

yaxud şübhəli dördlüklər sərlövhəsi altında ayrıca vermiş, yaxud onlar haqqında ayrıca araşdırımlar aparmışlar (122, 116-117).

Məhsəti rübaiərinin başqa müəlliflərin dördlükləri ilə qarışdırılması və onun hayatı ilə bağlı verilən bəzi ziddiyətli bilgilər nəticəsində müasir tədqiqatçılar tərəfindən nəinki onun öz orijinal dördlüklərinin müəyyənləşdirilməsində ziddiyətli fikirlər deyilmiş, hətta onların bəzisi Məhsətinin tarixi şəxsiyyət olmasına şübhə yaratmış və onu yalnız bədii obraz hesab etmişlər. Məhsətinin tarixi şəxsiyyət olmasını şübhə altına alan tədqiqatçılardan biri tanınmış rus şərqşünası Y.E.Bertels olmuşdur (155, 77-85). O yazır: "Bəzi tədqiqatçılar Nizaminin müasiri olan müəlliflər sırasına son dərəcə müstəsna xüsusiyyətə malik olan şairə Məhsətini də daxil etməyə meyl göstərirler" (155, 77). Y.E.Bertels Məhsətini Nizaminin müasiri və tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edən ayrı-ayrı müəllif və tədqiqatçılarla razılışmamamağa çalışır və öz fikrini sübuta yetirmək üçün müxtəlif faktlar göturməyə cəhd edir. Onunla yanaşı A.Y.Krimski də Azərbaycan şairəsinə və onun rübaiərinə münasibətdə heç də Y.E.Bertelsdən uzağa getməmiş, demək olar ki, onunla eyni mövqədə dayanmışdır (206, 292-296). Onların bu mövqeyinin düzgün olmadığını açıqlayan son illərin ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində (23; 22; 24; 95; 56; 122) geniş şərh olunduğuuna görə onun təfsilatına varmayacağıq. Bircə onu qeyd etmək lazımdır ki, Məhsətinin tarixi şəxsiyyət olduğunu Fəridəddin Əttar (1136-1229), Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys Razi (XII-XIII əsrlər), Həmdullah Qəzvini (XV əsr), Dövlətşah Səmərqəndi (XV əsr), Qiyasəddin Xondəmir (XVI əsr), Əmir Əhməd Razi (XVI əsr) (358; 292; 364; 354; 289) və başqa orta əsr müəllifləri yazsa da, bu mənbələrin hamısının bir tərəfdən Y.E.Bertelsin əlində olmaması, digər tərəfdən isə onların bəzilərinin ziddiyətli və gümanla deyilən fikirləri onun yuxarıda dediyi nəticəyə gətirib çıxarılmışdır. "Onun (Məhsətinin - Ş.K.) haqqındaki məsələ çox mürəkkəbdir. Onu müəyyənləşdirmək üçün əlavə materiallar lazımdır, çünki əlimizdə olan məlumatlar çox azdır" (155, 77).

Əlyazma kitabının üzünü köçürən katib və xəttatlar, eləcə də bəzi ziyalılar mənsub olduqları fəlsəfi cərəyanların və dini təriqətlərin mənafeyini, eləcə də ictimai-siyasi düşüncələrini əldə rəhbər tutaraq, orta əsr mətnlərinə bir sıra təhriflər daxil etmişlər. "Klassik şairlərin əsərlərinin mətnlərindəki təhriflər və dəyişmələr fəlsəfi görüşlər, ictimai-siyasi düşüncələr və dini əsaslarla da bağlı olmuşdur" (186, 13).

Britaniya muzeyində mühafizə edilən çoxsaylı türkdilli yazılı abidələr sırasında Qövsinin də "Divan"ı vardır. Ç.Rio həmin abidələrə tərtib etdiyi kataloqda Qövsi "Divan"ının əlyazmasından bəhs edərkən orada Həzrət Əlinin mədhinə həsr olunmuş misraların mövcudluğundan bəhs edir. Şairin "Divan"ının İstanbul nüsxəsində isə belə misralara təsadüf olunmur. Bu da onu göstərir ki, Qövsi "Divan"ının İstanbul nüsxəsini yazmış katib sünbü olduğundan öz məzhəb təəssübkeşliyindən çıxış edərək, şairin əsərlərində məqsədyönlü təhrifə yol vermişdir (200, 87-88).

Belə hallara klassiklərin əlyazmalarında az təsadüf olunmur. Orta əsr abidələrində dini motivlərlə bağlı təhriflərin əksəriyyəti üç sədaqətli ərəb xəlifəsinin və dördüncü xəlifə Əli və başqa imamların adları ilə bağlı olmuşdur. Çox zamanlar mətnləri köçürən və şəhərə mənsub olan katiblər üç xəlifənin, - Əbu Bekr, Ömer və Osmanın adları ilə bağlı olan hissələri mətndən çıxarmış, yaxud imam Əlinin və başqa imamların adları ilə əvəz etmişlər. Sünbü məzhəbinə mənsub olan xəttatlar isə onların əksini yazmışlar. Beləliklə də, əsərlərin mətnlərinə müəllifin iradəsinə uyğun olmayan təhriflər daxil edilmişdir. Dini zəmində klassiklərin əsərlərində edilmiş dəyişmələr, əlavələr və ixtisarlar müxtəlif xarakterli təhriflər olmuşdur. Əlican Qövsinin "Olan yerde" rədifi qəzəlinin axırıncı bəytində katib tərifində açıq-aydın dini zəmində təhrifə yol verilmişdir. Həmin qəzəlin axırıncı bəti Qövsi "Divan"ının bir nüsxəsində belə verilmişdir:

امیدم وار شهیدی کربلادن بین نظر قوسى
صف محتشمه هر دخشمی بمان ممتاز اولان سیده

(200, 128)

Divanın başqa bir nüsxəsində isə "şəhidi Kərbəladan" ifadəsi əvəzinə "qiymət sahibindən" (200, 128-129) sözləri verilmişdir. "Divan"ın nüsxələri tutuşdurularaq araşdırılan zaman ikinci variantın daha düzgün və məntiqi olduğu aydınlaşır, yəni şair ulu Tanrıya müraciət edərək, ümidi ona bağlayır.

Mirzə Kazimbəy öz tekstoloji tədqiqatlarının nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmışdır ki, orta çağlarda ayrı-ayrı Şərq klassiklərinin yaratdığı istər elmi, istər bədii, istərsə də dini əsərlərdə yol verilmiş təhriflərin və dəyişmələrin bir qismi dini zəmində, yəni İsləm dininin iki qolunu təşkil edən sünnlük və şəfiiliklə bağlı meydana gəlmişdir (188,

232). Dini təəssübkeşliyi əldə rəhbər tutaraq, klassiklərin əsərlərini təhrif edənlərlə yanaşı, siyasi və milli düşüncələrə əsasən də şairlərin əsərlərində əlavələrə və dəyişmələrə yol verilmişdir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin doğum yeri ilə bağlı "İskəndərnامه" əsərinə orta çağlarda edilmiş əlavələr buna əyani sübutdur. "Şair əsərlərində dönə-dönə Gəncəni doğma vətəni adlandırmışdır. Bəzi İran müəllifləri "İqbalnamə"dəki sonralar başqları tərəfindən artırılmış beytlərə əsas-lanaraq şairin İranın Qum vilayətindən olduğunu iddia etmişlər" (103, 80). Bu əlavələr və ortaçağ məxəzələrinin verdiyi yanlış məlumat nizami-şunas çağdaş tədqiqatçılar arasında böyük mübahisələrə səbəb olmuş və onun doğulduğu yerin Qum vilayəti olması haqqında fikir rədd edilmişdir (155; 159; 225; 137; 238). Bununla bərabər orta əsr təzkiləri hətta şairin guya Kivami adlı şair qardaşı olduğunu və Nizami ilə birlikdə Mutarrizi soyadını daşıdlılarını göstərmişdir (292). Nizaminin əsərlərində Kivami adlı şair qardaşı olması haqqında heç bir məlumat vermədiyini və başqa dəlilləri əsas götürən Y.E.Bertels Dövlətşah Səmərqəndinin bu fikrinin əsassız olduğunu söyləmişdir (206, 22; 155, 99-100). Bütün yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Nizaminin əsərində edilən təhriflər və onun əslilə bağlı verilmiş saxta bilgilər hər vəchlə onun əslən Qumlu (iranlı) olduğunu, Gəncəyə sonradan köçüb gəldiyini əsaslandırmağa və onun azərbaycanlı yox, məhz fars mənşəli olduğunu göstərməyə xidmət etmişdir. Belə təhriflərə yalnız Nizami Gəncəvi yaradıcılığında yox, başqa Azərbaycan şair-lərinin əsərlərində də az təsadüf olunmur. Şah İsmayıll Xətainin "Dəhnamə"sində də bu xarakterli dəyişmələrə rast gəlirik. Şah Mahmud Nişapurinin xətti ilə köçürülmüş, hazırda Daşkənddə saxlanılan "Dəhnamə"nin əlyazmasında şair çox mühüm bir məsələyə toxunaraq yazır:

چون حسن ایله یه شه خسان هم خسرو تبریز تخت ایران

(537, 57a)

"Burada aydın göründüyü kimi, şair Təbriz, başqa sözlə, Azərbaycan hökməti, İran taxtının varisi və Xorasanın şahı adlandırmaqla bütün Səfəvilər dövlətinin hüdudlarını göstərməyə çalışmışdır" (72, 26). Şah İsmayıll Xətai əsərlərinin ən qədim və mükəmməl nüsxəsində verilmiş bu beytin ikinci misrası müəllifin sonrakı dövrlərdə köçürülmüş bir sıra əlyazmalarında aşağıdakı şəkildə dəyişdirilmişdir:

(72, 26; 536)

هر خسرو ملک تخت ایران

Bununla da, köçürən katib siyasi məqsəd güdərək, Xətai əsərin-dəki "Təbriz" adını "məlik" sözü ilə əvəz etmişdir.

Milli təəssübkeşliyi və siyasi məqsədləri əldə rəhbər tutan nəinki ortaçağ katibləri və alimləri, hətta bəzi çağdaş tədqiqatçılar belə, bu və ya digər klassikin əsərində müəyyən təhriflərə yol verməkdən, yaxud onun milli mənsubiyyəti haqqında qeyri-obyektiv fikir söyləməkdən çəkinməmişlər. Əməvilər dövründə yazış-yaratmış, ərəbdilli Azərbay-can poeziyasının görkəmli nümayəndəsi İsmayıł bin Yasər haqqında ortaçağ müəllifləri, o cümlədən Əbu-l-Fərac İsfahani (297, 118-126), Məhəmməd ibn İmran əl-Mərzubani (328, 346), Abdullah ibn Quteybə (305, 481), Məhəmmədli Tərbiyət (330, 173) kifayət qədər məlumat vermişdir. Hələ IX yüzillikdə görkəmli ərəb filoloqu İbn Quteybə tərəddüd etmədən, İsmayıł bin Yasərin əslən Azərbaycandan olduğunu göstərmüşdür. Buna baxmayaraq, çağdaş ərəb alimi Əhməd Əmin (301, 114-116) və fars tədqiqatçısı Zəbihullah Səfa (303, 20) onu, heç bir əsasları olmadan fars şairi adlandırmışlar. Bu da onların Azərbaycanı İranın bir hissəsi hesab etmələrindən irəli gəlmışdır. Məhz belə bir yanlış siyasi təsəvvürün nəticəsidir ki, Misir alimi Əbd ən-Nə'im Həsöneyn (333, 9) Y.E.Bertelsi "Nizamini Azərbaycan şairi hesab et-məkdə təqsirləndirərək qəzəblə bildirir ki, Bertels siyasi məqsədlər xatırına Azərbaycanı İrandan ayırmaga çalışmışdır. Ərəb alimlərinin nə qədər yanlış mövqe tutduqlarını bu fakt aydın şəkildə sübut edir. Buna görə də Əhməd Əminin İsmayıł bin Yasəri, onun ardınca da Musa Şəhvati və Əbu-l-Abbas əl-Əma kimi köklü Azərbaycan şairlərini fars kimi qələmə verməsi qəribə və təsadüfi bir hal kimi qəbul oluna bilməz" (62, 53).

Əlyazma kitab sənətkarları kimi, Şərqiñ görkəmli poeziya, elm, musiqi, təsviri incəsənət xadimlərinin böyük bir qismi ayrı-ayrı hökm-darların saraylarında fəaliyyət göstərmiş və onların himayədarlığı və sifarişləri sayəsində, indi bizə məlum olan, Şərqiñ məşhur ədəbiyyat, elm və incəsənət şədəvrəri yaradılmışdır. Saraylarda yaşayış-yaratmış müəlliflərin elm və mədəniyyətin inkişafında böyük rolları olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı saray şairlərinin və başqa sənət adamlarının orada yaşayış-yaratmaları o qədər də asan olmamış, arası kəsilməyən fitnə-fəsadlar, intriqalar onlara rahatlıq verməmiş, hətta onların bəziləri üçün bu həyat faciə ilə başa çatmışdır. "Saray həyatı, onun mürəkkəb intriq-

lari ilə saray mədhiyyə şairi üçün asan deyildi. Çox orta əsr şairlərinin taleyi çətin, bəzən isə faciəli olmuşdur" (262, 100).

Şirvanşahlar sarayındakı fitnə-fəsadların, haqsız hücumların nəticəsi idi ki, Xaqani Şirvani sarayı tərk etmək fikrinə düşərkən, hətta bu fikirdən müəllimi və qaynatıcı Əbü'l-Üla belə daşındırı bilməmiş, şair iki dəfə həbsə düşmüşdür. "Firudin öldürüldükdən sonra, şaire yaxın olanların çoxu yeni hökmərlər dil tapmaq üçün yollar axtararkən, Xaqanını öz amaclarına qurban vermiş, Şirvanşah Axistanı şairə qarşı qaldırmışlar" (30, 333). Buna görə

də Xaqani qəfəsə salınmış aslan kimi çırpinirdi.

Mən məna yaradan tutiyəm, əfsus!

Şirvan qəfəsində olmuşam məhbüs...

(120, 39)

deyən şair, nəhayət, saray həyatını tərk edə bilmışdır.

Sarayda daha böyük şöhrət tapmış və ya hökmərlərin sifarişilə möhtəşəm ədəbiyyat abidələri yaratmış, hökmərlərin nəzərində yüksələn şairlərin, onların rəqibləri tərəfindən nüfuzdan salınması üçün onların əsərlərinə qərəzli əlavələr və ya təhriflər daxil etmiş, yaxud onların adından hökmərlərlərə qarşı həcvlər yazılmışlar. Bununla da bu və ya digər şairin əsərlərində ona məxsus olmayan parçalar, şerlər, həcvlər meydana gəlmiş və həmin əlavələr orta əsr katibləri tərəfindən onların bədii ırsinə daxil edilmişdir. Hələ öz sağlıqlarında böyük şöhrət tapmış Xaqani, Məhsəti Gəncəvi və başqa klassikləri hökmərlərin gözdündən salmaq və nüfuzlarına mənfi təsir göstərmək məqsədilə əsərlərinə qərəzli əlavələr etmişlər, onların adından şəxsiyyətlərinə toxuna biləcək həcvlər, parnoqrafiq şerlər yazıb yayımlıslar, eləcə də onların əsərlərinə hökmərlərin qatı düşmənləri olan şəxslərin adını daxil etmişlər. Beləliklə də, bütün bu təhriflər və əlavələr klassiklərin əsərlərində böyük mübahisələrə səbəb olan çoxsaylı ziddiyyətli fikirlər yaratmışdır. Bu hal yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına yox, bütün Şərqi poeziyasına xas təhriflər və əlavələr olmuşdur. Hələ islamaqdərki ərəb poeziyasının tanınmış şairi ən-Nəbiğa əz-Zubyani sarayda nüfuzdan salmaq üçün rəqibləri onun adından Hira hökməri 5-ci ən-Numana qarşı kəskin həcv yazılmışlar (262, 100). Eynilə, görkəmli fars şairi Firdovsinin adından Sultan Mahmud Qəznəviyə qarşı yazılmış həcv də bu zəmində meydana gəlmişdir. Bu həcvin müəllifləri həcvin yazıılma səbəbile əlaqədar belə bir

əfsanə uydurmuşlar ki, guya sultan "Şahnamə" poeması üçün Firdovsiyə vəd etdiyindən az mükafat verdiyindən, şair bu həcvi yazmışdır. Bununla yanaşı həmin həcvin inandırıcı olması və onun həqiqiliyinə, yəni Firdovsiyə mənsubluğunda şübhə yeri qoymamaq üçün həcvin müəllifləri oraya "Şahnamə"nin ayrı-ayrı yerlərindən, tamamilə başqa hadisələrə və şəxslərə aid olan ayrı-ayrı beytləri daxil etmişlər (258, 97). Hətta tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, həmin həcvdə ərəb şairi Əbu-l-Qasim əd-Dinavarinin şerlərindən tərcümələr də verilmişdir (131, 64-67). İndiyədək bu həcvin müəllifi ilə bağlı elmi mübahisələr davam edir və onun həqiqi müəllifinin kim olduğu mübahisəli qalır. Bir sırada Avropa və rus şərqşünasları, eləcə də bəzi İran alımları (272, 83; 255, 540; 158, 178-180) bu həcvin müəllifinin Firdovsi olduğunu göstərmişlər. Lakin K.İ.Çaykin, A.A.Starikov, A.T.Tahircanov və baş-qaları bu həcvin Firdovsi yox, Sultan Mahmudun düşmənləri tərəfindən yazıldığını söyləmişlər. Y.E.Bertels Sultan Mahmudu xəsislikdə günah-landırmağa heç bir əsas olmadığını söyləyərək yazar: "Mahmudu, yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar xəsislikdə ittiham etməyə və onu iranlıların və taciklərin düşməni hesab etməyə heç bir əsas yoxdur. Mahmudun siyasi düşmənləri tərəfindən yazılmış bədnam həcvdə ifadə edilən ittiham və təhqirlərə o layiq deyildir" (158, 189-190).

Əgər Sultan Mahmudun sarayında fəaliyyət göstərmiş böyük miqdarda şairlər ordusunu (168, 142), onun ilk dəfə Unsuriyə "Məlik əş-şuara" ("Şairlər məliki") rütbəsini verdiyini, şairləri əliaçıqlıqla mükafatlandırdığını nəzərə alsaq, bizim fikrimizcə, bu həcəv Sultan Mahmuda düşmənləri tərəfindən yazılmadından çox, Firdovsinin parlaq istedadının və böyük şöhrətinin kölgəsində kiçilərək görünməz olan şair rəqibləri tərəfindən, onu hökmдарın və başqalarının nəzərində nüfuzdan salmaq məqsədilə yazılmışdır.

Nizami Gəncəvinin fitri istedadı qarşısında kölgədə qalan saray şairləri də onun nüfuzuna mənfi təsir göstərməyə və şairi hökmardarların gözündən salmağa çalışmışlar. "Təmtəraqlı Eldəgizlər sarayında güman ki, neçə-neçə saray şairləri güzəran süründülər. Saray şəsəesi, dəbdəbələr yaradıcı həyata qədəmlərini yenicə qoyan gənc şairi (Nizamini - Ş.K.) özüne cəlb edə bilərdi. Mükəmməl təhsil görmüş, nadir istedadada malik şairin imkanları var idi. Kim bilir bəlkə Nizami ilk başlangıçda bu təşəbbüs də olmaq belə istəməmişdir... Əsərlərində tez-tez vara, mənsəbə, şan-şöhrətə satılan saray şairlərinin tənqidü ilə qarşılaşırıq. Güman

zarayda da uydurma tərif və şışirtmələrlə günlerini keçirən məddahlar Nizaminin şəxsində özlerinin böyük rəqiblərini görür, hər cür vasitə ilə onu dövlət adamlarının gözündən salmağa çalışırıqlar" (4, 13).

İndi isə Nizaminin misralarına nəzər salaq:

Hər çə kohəntər bətərənd in kruh
Hiç nə çoz bang çə banuye kuh
An ke tora dide bud şirxar
Şire to zəhriyəş bud naqovar
Dər kohən insaf nəvan kəm buvəd
Pire həvaxahe cavan kəm buvəd. (90a, 194)

(Bu zümrə qocaldıqda daha pis olur,
Dağdan gələn eks-sədadan başqa bir şey
deyildir.

Səni südəmər görüb
Südünü acı zəhər bilirlər,
Köhnələrdə insaf az olar.
Cavanlara havadar çıxan qoca az tapılar.)

Nizaminin misralarına söykənərək, R.Azadənin söylədiyi fikir göstərir ki, gənc şairlə saray məddahları arasında müəyyən toqquşma olmuşdur. Görünür Nizaminin saraya gələ bilmək ehtimalını və onun poeziya zirvəsinin kölgəsində görünməz təpələrə çevriləcəklərini düşünen məddahlar onu hər vəchlə ləkələməyə və nüfuzdan salmağa çalışmışlar. R.Azadənin gəldiyi nəticə bizim, Firdovsiyə qarşı yazılmış həcvlə bağlı söylədiyimiz mülahizəni təsdiq edir.

Bununla əlaqədar daha bir Azərbaycan mütəfəkkirinin, Füzulinin yaradıcılığına müraciət etmək yerinə düşərdi. Onun poeziya dəryasında boğulan "damla" şairlər onun paxıllığını çəkir, ona qarşı qərəzli mövqədə dururdular (101, 6). Bu haqda şair "Hədiqətü-s-süada" tərcümə əserinin dibaçəsində yazar ki, Allah, mənim səndən başqa ümid və köməyim yoxdur. Ətrafım mənə həsəd aparanlarla doludur. Onlar mənə hücum etdikcə mənə kömək ol. "Sən hər şeyə qadırsən" (117, 26).

Şair özünün belə rəqiblərdən, onların fitnə-fəsadlarından, hücumlarından qorunması və hifz edilməsi üçün Allahdan yardım dileyir. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, böyük dühaların poetik səviyyəsinə

yüksələ bilməyən, ancaq şöhrət və mənsəb xülyaları ilə yaşayın istedadsız şairlər onlarla ədavət və kin-küdürütlə rəqabət aparmış, onlara və əsərlərinə qarşı qərəzçilik etmişlər.

Klassik poeziyanı araşdırın çağdaş tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, bir sıra şairlərin əsərlərində yol verilmiş təhriflərə görə onların özləri də günahkardır, çünkü çağdaş tədqiqatçıların fikrincə onların bəzisi əsərlərinin üzlərini köçürən katiblərə orada xoşlarına gəlmeyən sözləri, ifadələri və s. istədikləri kimi düzəltməyə icazə verdiklərindən, təhriflərin bir qismi bunun nəticəsində meydana gəlmişdir (299, 6). Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" əsərində verilmiş aşağıdakı misralara müraciət edək:

هـ سـخـنـيـ كـنـ اـدـشـ دـوـرـيـسـتـ
دـسـتـ بـرـ اوـمـالـ كـهـ دـسـتـورـيـسـتـ

(227, 244; 338, 178)

"Kitabin sonu" adlı əsərin axırıncı başlığında deyilmiş bu misralar R.Əliyevin filoloji tərcüməsində belə səslənir:

Ədəb (çərçivəsindən) uzaqlaşan bir söz
görsən
Onu əzişdir at, çünkü belə məsləhət
bilirəm. (91, 185)

Bu mənzərə Füzuli divanına yazılmış müqəddimədə daha da aydınlaşır. Füzuli katiblərə müraciət edib, əsərlərinin surətini düzgün köçürməyi onlara tapşırısa da (19, 6), Nizami kimi o da əsərini köçürən katiblərə sərbəst hərəkət edərək, mətnədə müəyyən düzəlişlər etməyə icazə vermişdir (19, 6). Bizim fikrimizcə, Nizami, Füzuli və başqa şairlər heç də əsərlərinin üzünü köçürən, az savadlı, poeziyanı dərindən bilməyən, ümumiyyətlə, hər katibə və xəttata belə sərbəst hərəkət etməyə icazə verə bilməzdı. Çünkü Nizami əsərlərində müəyyən düzəlişlər etmək dərin bilik, geniş dünyagörüşü və poetik istedad tələb edir. Belə ki, şairin yaratdığı ölməz abidələrdə, xüsusən "Sirlər xəzinəsi" əsərində müxtəlif elmi sahələr, o cümlədən poetika, tarix, riyaziyyat, astronomiya, tibb, ilahiyyat ilə bağlı çoxsaylı istilahlar verilmişdir. Onun əsərlərində müxtəlif rəvayətlərə, əfsanələrə, miflərə, fəlsəfi görüşlərə, tarixi hadisələrə, Quran ayələrinə işarə edən misralar, beytlər, söz və ifadələr

də az deyildir. Nizami özünün yaratdığı hikməti sözlərə bərabər, atalar sözləri və məsəllərdən də tez-tez faydalanmışdır (25, 14). Çoxşaxəli elmi biliklərlə çarpzlaşmış və fitri istedadla qələmə alınmış belə ali səviyyəli poetik əsərlərdə düzəlişlər etmək heç də hər katibin, yaxud xəttatın işi deyildi. Füzulinin fars dilində yazdığı divanının dibaçesində deyilən aşağıdakı sözlərə də diqqət yetirək: "Bu fars qəzəlləri divanını tərtib etdim ki, həm kamil müdəqqiqlər onun üstüörtülü gözəl məzmunundan həzz alınlara, həm də sadəcə zəriflər onun ziyaftından öz paylarını götürsünlər" (514, 5a).

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu icazəni onlar bütün katib və xəttatlara yox, məhz onların divanlarını, külliyyatlarını və ayrı-ayrı əsərlərini şah saray kitabxanaları üçün avtoqrafdan köçürən və onların əsərlərinin ilk nüsxəsini yaranan, poeziyanı gözəl bilən istedadlı və savadlı xəttatlara vermişdir. Xəttatlar isə öz hökmərinin mövqeyindən və zövqündən çıxış edərək, eləcə də mənsub olduğu dini məzhəbin və fəlsəfi cərəyanın mənafeyinə uyğun olaraq, bu və ya digər əsərdə ayrı-ayrı sözləri, ifadələri, hətta misraları dəyişmiş, bununla da mətndə çoxlu təhriflərə yol vermişlər. Örnək olaraq, Nizami "Xəmsə"sinin yuxarıda göstərilən, Səfəvilərin saray kitabxanası üçün yaradılmış nüsxəsinin mətnini göstərmək olar: "Bir çox xəttatlar kimi Şah Mahmud da şairlik qabiliyyətinə malik olmuş və üzünü köçürdüyü ədəbi əsərin mətninə bəzi əlavələr və beytlər şəklində dəyişmələr daxil etmiş lakuna yol vermişdir. 7-ci şəkildəki miniatür üzərindəki Nizami mətnindən bir parçanı, V. Dəstgirdinin nəşr etdirdiyi tənqidli mətnindəki həmin parça ilə müqayisə etdikdə biz buna əmin oluruq. Təəccübülu deyildir ki, hətta Səfəvi hökməri üçün hazırlanmış əlyazma nüsxəsində də lakun və nüsxə fərqləri vardır. Bu çox zaman xəttatın surətlərin simalarını təmtəraqlı coşqun stilə təsvir etməyə, tez-tez Nizami lirizmini qəhrəmanlıq planında verməyə cəhd göstərməsindən irəli gəlmişdir" (195, 14-15).

Göstərilən örnəkdən aydın olur ki, xəttatlar köçürdükləri əsərləri saray və hökmərin əhval-ruhiyyəsinə, zövqünə uyğun şəklə salmağa çalışmışlar. Klassiklərin əsərlərində edilmiş təhriflər ancaq onların dövrləri ilə məhdudlaşmış, sonrakı yüzilliklərdə də xəttatlar tərəfindən mətnlərdə aparılan "cərrahiyyə" işləri davam etdirilmişdir. Beləliklə də bu və ya digər şairin əsərinə müraciət edən hər bir katib və xəttat mətndə öz izini qoyub getmişdir.

Şübhə yoxdur ki, klassiklərin avtoqraflarından ilk nüsxələr şahlar üçün köçürülrəkən, saray kitabxanalarında fəaliyyət göstərən, xüsusi təlim almış, şair təbli ən istedadlı xəttatlar seçilmişdir. Buna görə də şairlər onların əsərlərinin ilk nüsxələrini yaradan, poeziyanı gözəl bilən belə xəttatlara öz əsərlərində düzəlişlər etməyə icazə vermişlər. Hətta Həmid Süleyman belə fikir yürüdür ki, çox güman, Əlişir Nəvai əsərlərinin axırıncı redaksiyası Sultan Hüseynin ədəbi məclisində edilmişdir. (268, 19). Həmid Süleyman bu fikri şairin əsərləri üzərində apardığı dərin araşdırırmalar nəticəsində və onun aşağıdakı misraları əsasında söyləmişdir:

اى نواي خرده نضميئنك غه اصلاح ايستاسانك
شاه غازى دين جهاندا خرده دا زاق يوق كيشى

(268, 19)

(Ey Nəvai, əgər öz incə nəzmini (poeziyanı)
islah etmək istəsən,
Şah Qazi (Sultan Hüseyn) kimi dünyada gözəl
bilici yoxdur.)

"Şairin məlumatlarından aydın olur ki, onun bütün şerləri böyük olmayan hissələrlə şairlər arasında müzakirə olunmuş və bir növ Sultan tərəfindən təsdiq olunurmuş. Sultan Hüseynin belə "redaksiyası" nəticəsində, Sultana xoş gəlməyən qəzellərin müəyyən hissəsinin yəqin "Xozoyin əl-məani"yə daxil edilmədiyini güman etməyə bizim hər cür əsasımız vardır" (268, 19).

Bununla da belə qənaəətə gəlmək olar ki, Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Zülfüqar Şirvani, Arif Ərdəbili, Qazi Bürhanəddin, Kişvəri, Süruri, Şahi, Həbibə və başqları kimi səraylarda yaşayıb-yaratmış şairlərin əsərləri və ayrı-ayrı şahların sıfarişi ilə yazılmış poeziya nümunələri hökmardarların ruhuna, zövqünə və tələbinə uyğun şəklə salınaraq, onlarda müəyyən düzəlişlər, əlavələr və ixtisarlar edilmişdir. Görünür, Əlişir Nəvai kimi yuxarıda adları çəkilən Azərbaycan klassikləri də öz əsərlərinin şahların zövqünə uyğun olması, onlar tərəfindən yaxşı qarşılanması və mükafatlandırılması üçün xəttatların müəyyən düzəlişlər etmələrinə icazə vermək məcburiyyəti qarşısında qalmışlar.

Ortaçağ mətnlərinin araşdırılmasında ortaya çıxan ciddi problemlərdən biri də insan adları, terminlər və coğrafi adlarla bağlıdır. Katiblər yazılı abidələri yüzilliklər boyu çoxaldarkən onlar bir tərəfdən bilməməzlik ucundan, digər tərəfdən mexaniki surətdə və məqsədyönlü təhriflərə yol verdiklərindən onları çox zaman düzgün oxumamış və bununla da istər şəhərin, istər yerin, istərsə də şəxsin adı təhrif olunmuş, bəzən isə həmin təhrif olunmuş coğrafi ada görə şairi qeyri ölkəyə, yaxud qeyri millətə mənsub etməyə çalışmışlar. Nümunə olaraq Nəsiminin M-188/5225 şifrəli divanına müraciət edək. Bu nüsxənin üz qabığında qeyd edilmişdir

کی، əlyazma hicri 1113 (1701)-cü ildə Təbrizdən

əldə edilmişdir. Burada Təbriz şəhərinin adı

تُورمِيز - Tövriz kimi yazılmışdır, yəni Cənubi Azərbaycanda xalq arasında deyildiyi kimi qeyd edilmişdir. Əlyazmanın sonunda isə katib

طوس -da məskən saldığını qeyd edir. Əslində isə bu Tus yox, Tavus kimi oxunmalıdır. Bu sözün ərəb qrafikası ilə yazılış forması **طوس**, **تُورمِيز**

təhrif olunmuşdur (33, 37-38). Bir sıra hallarda xüsusi və coğrafi adlarda o qədər dolaşıqlıq yaratmışlar ki, onların tilsimini açmaq qeyri-mümkin olmuşdur. Bu, xüsusən, mənbələrdə haqqında heç bir məlumat verilməyən qədim, xarici adlar və istilahlarla bağlı olduqda onların müəyyənləşdirilməsi daha böyük çətinlik yaratmışdır. Ə.Əlizadə bu problemlə əlaqədar belə yazar: "Türk-monqol qrupuna daxil olmayan xalqların dilində tələffüz edilməsi haqqında dəqiq məlumat olmadıqdan bir sıra türk-monqol mənsubiyətli xüsusi adların, terminlərin və coğrafi adların, başqa əlyazmalar üzrə bütün variantlarını göstərmək şətirlə, onların, əsas əlyazmalarında olduğu şəkildə saxlanması qərara alınmışdır" (239, 4).

Xüsusi adların təhrifinə Nizami Gəncəvinin əsərlərinin əlyazmalarında da çox təsadüf olunur. Xüsusən çox nadir hallarda təsadüf olunan, ədəbi əsərlərdə olduqca az rast gəlinən xüsusi adlar daha çox çətinliklər yaratmışdır (155, 466). Ona görə də Nizaminin əsərlərində verilmiş və poeziyada nadir hallarda rast gəlinən sözləri hər katib özü bildiyi kimi dəyişmiş və bununla da onlar təhrif olunaraq, müxtəlif şəkillərə salınmışdır. Bir neçə misala müraciət edək:

دراي خاڙن کرديست عالي تزاد که از زم رستم نيارد بياڻ

(226, XXXV hissə, 68-ci beyt)

(Abxaziyada əslî-nəcabətli kürd var,
O, Rüstomin vuruşlarını xatırlamır.)

"Abxaz" sözü "Şərəfnamə"nin əlyazma nüsxələrində variantlarında verilmişdir.

هامشان، روستان، ماشان kimi
verilmişdir (226, XXXV hissə, 80-ci beyt).

"Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqatçısı M.Erqin abidənin Vatikan nüsxəsinin nöqsanlarından yazarkən orada qeyd edir ki, hətta xüsusi isimlər bir neçə formada (variantda - Ş.K.) yazılmışdır (295, 66).

Bu və ya başqa klassikin əsərləri mətnşunaslıq baxımından araşdırıllarkən tədqiqatçılar, adətən, onların ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrində olan əlavələrə, ixtisarlarla, dəyişmələrə, ciddi fərqlərə və müxtəlif xarakterli təhriflərə görə katib və xəttatları ittiham edirlər. Lakin bir məsələ nəzərə alınmalıdır ki, Şərqi bir sıra klassikləri özlerinin gənclik dövrlərində yazdıqları və tərtib etdikləri əsərləri və divanları kamillik yaşına çatarkən yenidən nəzərdən keçirmiş, müəyyən düzəlişlər etmiş, yeni şerləri ilə daha da zənginləşdirmişlər. Bununla da şairin əvvəl yazmış olduğu və tərtib etdiyi əsərin, yaxud divanın yeni redaksiyası meydana gəlmişdir. Odur ki, ortaçaq mətnləri araşdırıllarkən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməsi və tədqiq olunan əsərin fərqli əlyazmalarının onun sonrakı redaksiyaları olub-olmaması müəyyənləşdirilməlidir. "Təəssüflər olsun ki, əlyazma tədqiqatçıları, əsərlərin bir sıra hallarda güman edilən redaksiyalarının izlərinin axırıncı nüsxələrdə üzə çıxarılması əvəzinə, yalnız yazı xətalarına görə yox, həm də ciddi fərqlərə görə hər şeydən önce katibləri günahlandırırlar" (181, 413).

Şərqi Nizami Gəncəvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əbu-İ-Əla əl-Mürri, Cəlaləddin Rumi və başqa mütəfəkkir şairləri öz əsərlərini redaktə etmişlər. İndiyədək Əlişir Nəvainin beş müəllif və qeyri-müəllif redaksiyaları müəyyənləşdirilmişdir (139, 11; 155, 232; 340, 24; 181, 413-414; 222, 5; 299, 3; 132, 225-226). Bununla da, klassiklərin hər hansı əsərinin ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrində fərqli cəhətlərin meydana gəlməsində istər müəllif, istərsə də qeyri-müəllif redaktəsinin rolu az olmamışdır.

Orta əsr abidələrini təhriflərə məruz qoyan başlıca amillərdən biri də tərcümə olmuşdur. İstər Azərbaycan, istərsə də başqa xalqların ədəbiyyat tarixində müstəqil və zəngin qol kimi təşəkkül tapmış və inkişaf etmiş tərcümə sənəti müasir tərcümə məfhumundan tamamilə fərqlənir (211, 404). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində zəngin ənənələrə uyğunlaşmış tərcümə sənəti və tərcümə abidələri ilə bağlı aparılan araşdırılmalar yuxarıda deyilən fikri təsdiq edir. "Orta əsrlərdə tərcümə sənətinin müstəqil bədii yaradıcılığın xüsusi bir növü sayıldığını, ona bərabər tutulduğunu, çağdaş tərcümədən köklü surətdə fərqlənən səciyyəvi xüsusiyyətlər daşıdığını nəzərə alsaq, bu dövrün tərcümə abidələrinin araşdırılmasının eyni zamanda ədəbiyyat tariximizin də daha dərindən, daha ətraflı öyrənilməsi işinə xidmət etdiyini təsdiqləmiş olarıq" (86, 3).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tərcümə sənəti ərəblərdə olduğu kimi hərfi, bədii və ya sərbəst tərcümə ənənələrinə söykənmişdir (85). Birinci üsul elmi, ikinci üsul isə əsasən bədii əsərlərin tərcüməsində tətbiq olunmuşdur. İkinci üsulun tətbiqi ilə tərcümə olunmuş əsasən bədii əsərlərin mətnlərində ixtisarlara, əlavələrə yol verilərək, onlar tərcüməçinin fikir və düşüncəsi ilə müəyyən dərəcədə dəyişdirilmiş, həcmələri genişləndirilmişdir. Poetik əsərlərin orta əsr tərcümələrində hədsiz dərəcədə sərbəstliyə və yaradıcılığa yol verildiyindən, çağdaş tədqiqatçıların bəzilərinin həmin tərcümələrə münasibəti müxtəlif olmuşdur, yəni bir sıra alımlar belə tərcümələri orijinal əsər hesab etmişlər. Azərbaycanın filosof-şairi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) "Gülşəni-rəz" fəlsəfi poemasının 1426-cı ildə Veli Şirazi tərəfindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsi bu baxımdan diqqəti cəlb edir (539). İstedadlı şair Veli Şirazi bu əsərin tərcüməsinə olduqca sərbəst və yaradıcı şəkildə yanaşaraq, tərcümədə əsərin mətnini iki dəfədən çox artırılmış və bunun nəticəsində də orjinalla tərcümə arasında böyük fərq yaranmışdır. Belə ki, Şəbüstərinin göstərilən poemasının həcmi 1007 beyt olduğu halda, tərcümədə əsərin həcmi ikiqat artırılıraq 2013 beytə çatdırılmışdır. Tərcümənin Türkiye kitabxanalarında saxlanılan nüsxələrində isə həcmi 2779 beyt olduğu qeyd edilir (86, 14). Eyni sözləri tanınmış Azərbaycan şairi Muinəddin Əhməd Tantarani Marağının "əl-Qasidə ət-Tantaraniyyə" əsərinin XVII əsrən əvvəl ərəb dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsi haqqında da demək olar (476). Bu qəsidiənin hər bir beyti iki beytlə tərcümə edilmişdir. Beləliklə

də, 35 beytdən ibarət olan qəsidənin tərcümədəki mətni 70 beytə qədər artırılmışdır. "Orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə edilən bədii tərcümə çox sərbəst edilmiş, qəsidənin ümumi mahiyyəti, mənası saxlanılsa da, sanki yeni bir əsər yazılmışdır" (48, 103).

Orta əsr şairlərinin tərcümə etdikləri əsərlərin mətnlərinə olduqca sərbəst və yaradıcı yanaşmalarının nəticəsidir ki, Məhəmməd Füzulinin Hüseyin Vaiz Kaşifinin (öl. 1505) "Rövzət əş-şühədə" əsərindən tərcümə etdiyi və "Hədiqət əş-süədə" adlandırdığı abidəni Əliyar Səfərli şairin orijinal əsəri hesab etmişdir (101, 3-20). Bir sıra hallarda isə poetik əsər nəşrlə, nəşr əsəri isə nəzmlə tərcümə edilmişdir. Buna nümunə olaraq, Firdovsinin "Şahnamə"sindən və Nizaminin "Xəmsə"sindən ayrı-ayrı hissələrin, eləcə də Həzininin "Hədisi-ərbəin" adlı əsərinin türk dillərinə edilmiş tərcümələrini göstərmək olar (85). Bütün bu dəyişmələr və əlavələr tərcümə abidələrinin orijinalları ilə aparılmış müqayisəli tekstoloji araşdırmaşalar sayesində müəyyənləşdirilmiş, bu tərcümə üsullarının xarakterik xüsusiyyətləri şərh edilmişdir (26, 98; 319, 80). Tərcümə abidələrində yol verilmiş bütün dəyişmələrə, ixtisarlara və əlavələrə baxmayaraq, onlar Azərbaycan ədəbiyatının müstəqil bir qolunu təşkil etməklə və Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından zəngin material verməklə bərabər, həm də dövrümüzədək nöqsanlı, yaxud naqis şəkildə gəlib çatmış yazılı abidələrin mətnlərinin bərpasında, eləcə də öz orijinallarının tekstoloji tədqiqində və elmi-tənqidi mətnlərinin təribində mühüm məxəzlər kimi araşdırmaşala cəlb edilir. Tərcümə abidələrini tekstoloji araşdırmaşala cəlb etmiş, bizə məlum olan ilk alim Əbdülləqəni Nuxəvi Xalisəqarızadədir (476). Ondan sonra isə görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazimbəy dilimizin və tariximizin dəyərli abidəsi olan "Dərbəndnamə"nin elmi-tənqidi mətnini tərtib və ingilis dilinə tərcümə edərkən, onun fars dilinə edilmiş tərcüməsini də tekstoloji tədqiqata cəlb etmişdir (372; 188). Bu ənənə çəğdaş tədqiqatçılar tərəfindən orta əsr mətnləri üzərində tekstoloji araşdırmaşalar aparılaşkən davam etdirilmiş və əsərlərin mətnlərinin mümkün qədər müəllif iradəsinə yaxın şəkildə hazırlanmasında abidələrin digər əlyazma məxəzləri ilə yanaşı onların orta əsr tərcümələri də etibarlı mənbələr kimi araşdırmaşala cəlb olunmuşdur. Buna nümunə olaraq Sədinin "Gülüstan" əsərinin elmi-tənqidi mətnini göstərmək olar. Mətnşunas alim R.Əliyev əsərin elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən,

"Gülüstan"ın 1430-cu ildə Mustafa bin Qazi Arac tərəfindən türk dilinə edilmiş qədim tərcüməsini də tekstoloji araşdırımıaya cəlb etmişdir (138).

Orijinalları dövrümüzədək gəlib çatmamış, yaxud nöqsanlı və ya naqis olan əsərlərin "həyata" qaytarılmasında və mətnlərinin bərpasında tərcümə abidələri əvəzsiz rol oynamışdır. XI əsrдə yazıya alınması təxmin edilən fars folklorunun ən dəyərli abidələrindən biri, xalq romanı "Səmək-ayyar"ın dövrümüzədək gəlib çatmış yeganə nöqsanlı və naqis əlyazması məhz onun türk dilinə edilmiş tərcüməsi sayəsində bərpa edilmişdir. Oksfordun Bodlyan kitabxanasında saxlanılan yeganə naqis əlyazması əsasında abidəni nəşrə hazırlayan Pərviz Natel Xanları mətnin naqis və nöqsanlı hissələrini, XVI əsrдə türk dilinə edilmiş tərcümə əsasında bərpa edərək çap etdirmişdir (346; 201, 5-26).

Bütün şüurlu həyatını əlyazma kitabının çoxaldılaraq yayılmasına həsr etmiş sənət adamları üçün katiblik və xəttatlıq yeganə gəlir mənbəyi olduğundan, onlar ömürlərinin sonuna dək bu çətin və şərəfli sənətləndən ayrıla bilməmişlər. Hətta qocalaraq gözlərinin nuru zəifləyəndə belə öz sənətlərindən ayrıla bilməyib, bu sahədə fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Onların gözlərinin görmə qabiliyyətinin və yaddaşlarının zəifləməsi nəticəsində köçürdükleri mətnlərdə çoxlu xətalara və təhriflərə yol vermişlər. Hətta bəzi hallarda köçürməyə başladıqları əsəri sona çatdırıa bilmədiklərindən onların işini övladları, yaxud başqa katiblər davam etdirməli olmuşlar. Bəzən bir əsəri nəinki iki katib, hətta üç katib yazmalı olmuşdur. Bunun nəticəsində də mətn çoxlu miqdarda təhriflərə məruz qalmışdır. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan, Əbu-l-Xeyr Nasırəddin Abdullah bin Ömrə əl-Qazi əl-Beyzavinin "Əsrar ət-tənzil və əsrar ət-təvil" əsərinin I hissəsini əhatə edən əlyazması (387) hicri 1195 (1780-81)-ci ildə Sədi bin Əbdürəhman bin Şeyxzadə ər-Rafii tərəfindən köçürülmüşdür. Katib əsərin sonluğunda belə yazar: "Haşıyələrsiz bu şəhri, çoxlu başqa işlərlə yanaşı qocalıq dövründə gözlərinin nuru zəifləyərkən, mükəmməl nüsxədən yazdım. Ey mömin qardaşlar, mətndə yol verilmiş çoxlu təhrif və xətalalar üçün məni qınamayın" (387, 466a).

Katib mətndə yol verdiyi təhrif və xətaları heç də gizlətməyərək oxucuya etiraf etmiş və bununla da oxucunun əsəri öyrənərkən diqqətli olmasını məsləhət görmüşdür. Bu xətalərin olmasını da özünün qocalığı və bununla yanaşı çoxlu başqa işlərlə də məşğul olması ilə əlaqələndirmişdir. Görünür katib bu əlyazma ilə yanaşı paralel başqa əsərlər də

köçürülmüş, yaxud digər yaradıcılıq işilə məşğul olurmuş. Yəqin Sədi bin Əbdürrəhman öldüyündə əlyazma üzərində onun işini oğlu Əbdülqəni davam etdirmişdir. Əbdülqənidən sonra isə onların bu əlyazması üzərində apardıqları işi katibin nəvəsi Əbdürrəhman başa çatdırılmışdır. Əbdürrəhman əlyazmanın sonluğunda yazar ki, Əbdürrəhman bin əl-Hac Əbdülqəni əfəndi bin əl-Hac Sədi əfəndi ər-Rafii haşıyəni əvvəldən axıra kimi yazdı və bu cildi əvvəldən axıra kimi bəzi sevimli tələbələrinə tədris etməklə bərabər, əsərin mətnində yol verilmiş xətalari imkan daxilində istah etdi. Lakin əlində olan nüsxə imkan vermədiyindən, yəni onun vasitəsilə düzəldilməsi mümkün olmadığından bir sıra mövzularda olan xətalalar necə vardisa eləcə də qalmışdır (387, 466a). Əlyazmanın haşıyələrində verilmiş nüsxə fərqləri və Əbdürrəhmanın qeydləri də göstərir ki, Sədi əfəndi görmə qabiliyyətinin zəifliyindən əsərin mətnini çoxlu təhriflərə uğratmışdır.

Bir sıra hallarda isə erkən orta əsrlərdə üzü köçürülmüş əsərlərin əlyazmaları pis şəraitdə saxlandığından, yaxud təbii fəlakətlərə düşür olduğundan müəyyən hissələri dağılmışdır. Belə əlyazmaları yazıldığı tarixdən bir neçə yüz il sonra əsərin başqa nüsxəsi əsasında bərpa edilərkən, əsərin mətninə bir əlyazma nüsxəsi hüdudunda daha çox təhriflər daxil edilmişdir. Şərqi böyük dühləsi Əbu Əli ibn Sinanın "əl-Qanun fi-t-tibb" əsəri bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Həmin əsərin Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan III kitabı (449) pis şəraitdə saxlandığından onun 249a-293a vərəqlərini əhatə edən hissəsi dağılmışdır. Əlyazmasının titul vərəqində göstərilmiş hicri 987 (mil. 1579)-ci il tarixində və paleoqrafik məlumatlarından aydın olur ki, həmin nüsxə XVI əsrin əvvəllərində, yaxud bir qədər ondan erkən tarixdə yaradılmışdır. Bu nüsxə başa çatdırıldıqdan sonra, əsərin mətni onun daha iki nüsxəsi ilə tutuşdurularaq, nüsxə fərqləri qırmızı və qara mürəkkəblərlə mətnin haşıyələrində qeyd edilmişdir. İbn Sinanın göstərilən əsərinin bu dağılmış əlyazmasını hicri 1269 (mil. 1850-51)-cu ildə İsfahanda Məhəmmədqulu Qayıbov əldə etmiş və həmin ildə də bu nüsxənin dağılmış hissəsini başqa bir nüsxə əsasında bərpa etmişdir. Adətən istər katiblər, istərsə də ziyanlılar xarab olmuş qədim əlyazmalarının kağız və mətnlərini bərpa edərkən, əsərin mətnində və haşıyələrində edilmiş qeydləri və işaretləri olduğu kimi yeni bərpa olunan vərəqlərə köçürümləşlər. Qayıbovun bərpa etdiyi hissənin isə nə mətnində, nə də haşıyələrində heç bir qeyd və ya nüsxə

fərqləri yazılmamışdır. Bu da onu göstərir ki, həmin hissə tamamilə dağılıb tələf olduğundan, mətnin bu qismi əsərin başqa bir nüsxəsi əsasında bərpə edilmişdir. Bərpə olunmuş hissənin vərəqləri də XIX əsrə istehsal olunmuş kağızdır. Əlyazmasına belə bir sonluq yazılmışdır: "Üçüncü kitab, hicri 1269 (mil. 1850-51)-cu ildə İsfahanda məxluqların ən yazılı Məhəmmədqulu ibn əl-mərhum Həsən əl-Qara-bağının əli ilə başa çatdı" (449, 293a).

Sonluğun aşağısında isə, üzərində "Məhəmməd Qulu ibn Həsən" adı həkk olunmuş möhür vurulmuşdur. Beləliklə, əsərin bir əlyazmasında, onun müxtəlif katiblər tərəfindən ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş dörd nüsxəsi birləşdirilmişdir.

Bəzi hallarda isə klassiklərin divanlarının əlyazmaları, onların müxtəlif yüzilliklərdə ayrı-ayrı katiblər və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxələri əsasında yeni əlyazmaları yaradılmış və bununla da əsərin bir əlyazmasına birdən bir neçə katibə məxsus olan təhriflər nüfuz etmişdir. Belə hallara orta əsr yazılı abidələrində az təsadüf olunmur. Nəsimi "Divan"ının elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən, C.Qəhrəmanov tədqiqata cəlb etdiyi M-227 şifrəli əlyazması (486) üzərində apardığı dərin araşdırırmalar sayəsində müəyyənləşdirmişdir ki, şairin "Divan"ının bu nüsxəsi ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmaları əsasında tərtib olunmuşdur. "Əlyazması ayrı-ayrı dövrlərdə yazılmış nüsxələrdən köçürüldüyü və müxtəlif xarakterli olduğu üçün bir çox şerlərdə naqışlıq, çatışmamazlıq nəzərə çarpır..." "A" nüsxəsinin təsvirindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, əlyazmasının əvvəli və sonu XVI əsrə, orta hissələri isə XVII əsrin ortalarında yazılmışdır. Burada biz 4 xətt növü və 3 çeşidli kağız görürük" (33, 22-23).

Bu əlyazmasına Nəsimi texəlliüsü ilə yazib-yaratmış başqa bir şairin məsnəvisi də yazılmışdır. Bununla da ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmaların bütün nöqsan və təhrifləri olduğu kimi Nəsimi "Divan"ının göstərilən nüsxəsinə nüfuz etmişdir.

Aparılan araşdırırmalar göstərir ki, klassik ədəbiyyatda mənimsemə halları da çox olmuşdur. Az tanınmış şairlər, yaxud çox da istedadlı olmayan qələm sahibləri görkəmli şairlərin ayrı-ayrı fikirlərini və bir qədər dəyişmələr etməklə onların ayrı-ayrı əsərlərini öz adlarına çıxmışlar. "Hiss edilir ki, hələ ilk gəncliyindən Nizami ilə saray məddahları arasında gərgin mənəvi toqquşma olmuş, şair bu qismə ikrah bəsləmişdir. Onların arasında bəzən şairin fikrini, şerini mənimseyib öz adına

çıxanlar, hələ bu harasıdır, ona qara yaxanlar da tapılırdı" (4, 13-14). Bu haqda Nizami "Xosrov və Şirin" poemasında belə yazır:

Ço əbr bəhre-mən piraye puşənd
Ze pəs dozdəndo dər poştəm foruşənd.
(92, 778)
(Bulud tək dənizimlə geyinirlər,
Arxadan oğurlayıb, qabağımdaca satırlar.)

"Leyli və Məcnun" poemasında isə poeziya oğrularını özünün kəskin misraları ilə ifşa etmişdir (228, 75-76).

Bədii ədəbiyyatımızın və söz sənətimizin ən zəngin qollarından birini də, əsrlər boyu xalqın kollektiv əməyi sayəsində yaradılmış və inkişaf etdirilmiş şifahi xalq ədəbiyyatı təşkil edir. Xalqın arzu və istəklərini, məişət və görüşünü, adət və ənənələrini, bayram və matəm mərasimlərini, uğurlarını və uğursuzluqlarını, mübarizəsini və məhəbbət dolu dünyasını, elmini və təfəkkür tərzini, tarix və coğrafiyasını eks etdirən bu xəzinənin hər bir incisi mədəniyyət tariximizin canlı şahidləri və ölməz abidələridir. Bu abidələr həm də, əsrlər boyu klassik poeziyamızın korifeylərini qidalandıran ilham çeşmələri olmuşdur. "Xaqaniyə də, Nizamiyə də əsər yazmaqdə yol göstərib kömək edən, Xətainin əlindən tutan, hətta Füzuliyə də ilham və təxəllüs verən odur" (9, 6). Bu abidələrin hər biri uzun yüzilliklər boyu ozanların və aşıqların, eləcə də folklor bilicilərinin yaddaşlarında dolaşa-dolaşa nəslidən-nəslə verildikcə onlarda, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif əlavələr, dəyişmələr və ixtisarlar edilmiş və bunun nəticəsində də onların nəinki yeni-yeni redaksiyaları, hətta, biri-birindən fərqlənən variantları meydana gəlmişdir. Son dövrlər folklor nümunələrinin fəal şəkildə toplanaraq, oxucu kütləsinə və elm aləminə təqdim olunmuş nəşrlərində bu özünü daha qabarlıq şəkildə göstərir. Yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq folklor nümunələrində dəyişmələr daha ciddi olduğundan, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının, nağılların, atalar sözlərinin, bayatıların və s. biri-birindən ciddi şəkildə fərqlənən qolları və variantları folklor araşdırmaları sayəsində üzə çıxarılmışdır (60; 15; 9; 112; 5; 53; 27; 28; 26a; 18; 93). "Koroğlu" dastanının nəinki Azərbaycandakı, eləcə də türk və qeyri-türk xalqları arasındaki müxtəlif variantları elm aləminə məlumudur. "Asiyada və ümumiyyətlə Şərqdə elə bir guşə tapmaq olmaz

ki, bu ad (Koroğlu adı) orada məşhur olmasın. Siz onu hətta Bessarabiyada, Moldaviyada belə eşidirsiniz... Bir sıra xalqlarda bu eposun həm də "Qaraoğlu", "Goroğlu", "Qurqulu" və s. variantları əmələ gəlmışdır" (114, 14).

Məhəbbət dastanlarından isə yalnız "Qurbani-Pəri" dastanının biri-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən üç (113, 16), "Abbas-Gülgəz" dastanının isə yeddi (113, 19) variansi olması onların zaman-zaman nə qədər dəyişdirildiyinə dəlalət edir.

S. Əlizadə folklorumuzun ən qədim qaynaqlarından olan "Oğuznamə"dəki hikmətli sözlərin (46, 10) Sofiyada nəşr olunmuş "Türk ata sözləri" (115) kitabındaki variantlarını aşağıdakı şəkildə vermişdir (birinci nümunələr "Oğuznamə"dəndir):

1. Ac əsnər, aşiq gerinur - Ac esner, tok gerinir (s. 10).
2. Ağlama ölü üçün, ağlağıl dəli üçün - Ağlama ölü için, ağla dırı için (s. 13).
3. Az söylə, uz söylə - Ay söylə, öz söylə (s. 24).
4. Yol bilməzsən, yola get - Yola bilmezsən, yola get (s. 135).
Başqa nəşrlərdəki atalar sözlərindən:
"Bəxtini buzda sına, oğulda, qızda sına".
Başqa varianti: "Bəxtini qozda sına, oğlunu qızda sına".

Müxtəlif variantlı bayatılar daha çox yayılmışdır: "Şirin çayın qəndiyəm, Zülfərin kəməndiyəm, Aləm tufana getsə, Gözlərinin bəndiyəm". Başqa varianti: "Şirin çayın qəndiyəm, Zülfünün kəməndiyəm, Dünyanı sel aparsa, Gözlərinin bəndiyəm". Daha bir misal: "Ulduzlar sayışında, Qəlb-qəlbə qarişında, Çətin olur ayrılməq, Göz-gözə alışanda". Başqa varianti: "Arı bal sarı şanda, Baldan kam ali şanda, Çətin olur ayrılıq, Göz-gözə alışanda". Folklorun bütün janrlarında belə misallar çox göstərmək olar. Folklor nümunələri yalnız şifahi şəkildə yayıldığı dövrlərdə yox, həm də orta çağlarda yazıya alındıqdan sonra da onlara müəyyən əlavələr edilmişdir. Buna görə də folklor abidələrimizin əsaslı şəkildə mətnşunaslıq baxımından öyrənilməsi ədəbiyyatşunaslıq karşısındadır duran ən mühüm problemlərdəndir.

Beləliklə, yüzilliklər boyu kağızdan-kağıza, kitabdan-kitaba köçürülrək çoxaldıllar kən Şərq, eləcə də Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin mətnləri köçürürlən dövrün ictimai-siyasi mühitinə uyğunlaşdırılmış, köçürənlərin zövqünə münasib şəklə salınmış, onların anlamadığı sözlər və ifadələr başqası ilə əvəz edilmiş, arxaik sözlər müasirləşdirilmiş,

əsərin dili müxtəlif bölgələrin ləhcəsinə uyğunlaşdırılmış, imla xüsusiyyətləri pozulmuş, mətndə müəyyən ixtisarlar və əlavələr edilmişdir. Bir sıra hallarda isə eyni təxəllüsə yazış-yaratmış şairlərin əsərləri biri-birinə qarışdırılmış, yaxud onların şerləri bir əlyazmasına toplanaraq bir nəfərə aid edilmiş və ya bir şairin təxəllüsü başqası ilə əvəz edilərək, onun şerləri başqa şairin divanına və şerlər məcməsinə daxil edilmişdir. Hətta katib və xəttatlar mənsub olduqları ədəbi və fəlsəfi cərayanların, ayrı-ayrı dini məzhəblərin mənafeyini və ictimai-siyasi düşüncələrini əldə rəhbər tutmaları nəticəsində köçürdükləri əsərlərin mətnlərinə təhriflər daxil etmiş, onlardan şair təbəlilərin bəzisi, ya da az tanınmış şairlər öz qəzəllərini başqasının məsnəvilərinə daxil edərək, onu öz adına çıxmış, yaxud da şerlərini tanınmış klassiklərin divanlarına salaraq yaymışlar. Bunun nəticəsində də onlar bir şairin və ya alimin ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əsərlərinin biri-birindən fərqlənən müxtəlif redaksiyaları və nüsxələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuş və həmin əsərlərin, müasir mətnşunas alimlər tərəfindən mətnlərinin düzgün, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə bərpa olunması yolunda böyük çətinliklər, bəzən isə həlli dilməz problemlər yaratmışlar. Göstərilən amillərin təsirile ortaçağ mətnlərində yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər klassiklərin əsərlərindən verilən faktiki materiallar əsasında ətraflı şəkildə araşdırılmış və şərh edilmişdir.

IV FƏSİL ŞƏRHLƏR VƏ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR SİSTEMİ

Hər hansı bir əsərin hazırlanmış elmi mətni və onun mənbələri haqqında ətraflı məlumat almaq, tədqiqat və araşdırmlar əsnasında istifadə edilmiş metod və prinsiplərin öyrənilməsi, mətnin atribusiyası və şərhinin verilməsi, onun tərtibində qəbul edilmiş elmi mühakimələrin və nəticələrin düzgünlüyünün yoxlanması üçün müasir mətnşünaslıqda hər bir akademik nəşrə geniş elmi-məlumat aparatı tərtib olunur. Elmi-məlumat aparatı olmadan, tərtib olunmuş mətnin, ümumiyyətlə, aparılmış tədqiqatın düzgünlüyü haqqında müəyyən fikir söyləmək çox çətin olardı. Hazırlanmış mətnin oxucular və tədqiqatçılar tərəfindən yaxşı başa düşülməsi və lazımlı olan məlumatların oradan asanlıqla əldə edilməsi üçün geniş və aydın elmi-məlumat aparatı tərtib etmək mətnşünaslığın ən mühüm və mürəkkəb vəzifələrindən biridir (234, 140). Müasir mətnşünaslıqda olduğu kimi, orta əsrlərdə də tədqiq olunmuş mətnlərə elmi-məlumat aparatları tərtib olunmuşdur. S.A.Reyserin yazdığı kimi elmi-məlumat aparatının yaradılma tarixi uzaq keçmişin dərin qatları ilə bağlıdır (242, 143).

Elmi-məlumat aparatı tekstoloji araşdırmlarla bağlı rəngarəng bilgiləri əhatə edir. Hazırlanmış elmi-tənqid mətnə yazılan "ön söz", mətnin əlyazma mənbələri ilə bağlı şərhər, tərtib edilən göstəricilər və s. elmi-məlumat aparatında birləşdirilir. "Nəşrin elmi-məlumat aparatı ümumi adı altında birləşdirilən, nəşrlərdə çap etdirilən müşayətedici məqalələr, şərhər və göstəricilər bu məqsədə xidmət edir" (234, 140).

Müasir və klassik mətnşünaslıqda tərtib olunmuş elmi-məlumat aparatları müəyyən dərəcədə biri-birindən fərqlənirlər. Əgər müasir mətnşünaslıqda elmi-məlumat aparatına daxil olan bilgiləri mətnə yazılan "ön söz" və mətnin səhifələrinin aşağı hissəsində çıxarışda verilən göstəricilər və nüsxə fərqləri əhatə edirsa, klassik mətnşünaslıqda həmin bilgilərin və göstəricilərin hamısı mətnin haşiyələrində və səhifələr arasına salınmış əlavə vərəqlərə yazılmışdır. Bir sıra hallarda qısa izahların və nüsxə fərqlərinin birbaşa mətndə sətirlər arasında göstəril-diyyinə də təsadüf olunur. Əgər elmi-məlumat aparatı istilahını klassik mətnşünaslığı da tətbiq etmiş olsaq, bu zaman deyə bilərik ki, orta əsrlərdə elmi-məlumat aparatı mətnin haşiyələrində və səhifələr arasına salınmış əlavə vərəqlərdə yerləşdirilmiş və mətnə yazılmış şərhər və

izahlar, nüsxə fərqləri və s. öz əksini orada tapmışdır. Haşiyələrdəki şərhlər, izahlar, nüsxə fərqləri mətnin şriftinə nisbətən narin hərflərlə yazılmışdır. Elmi-məlumat aparatı tədqiqatçının mətnşunaslıq fəaliyyəti və onun əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində, ümumiyyətlə, demək olar ki, orta əsr mətnşunaslığının yaranma və inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində başlıca mənbə olmuşdur.

Mirzə Kazimbəy, müasir mətnşunaslıqda olduğu kimi, tərtib etdiyi mətnlərə ətraflı müqəddimələr yazmış və həmin müqəddimələrdə elmi-məlumat aparatına daxil olan əsas məlumatları əhatə etmişdir. Onun yazdığı müqəddimələr müasir mətnşunaslıqda yazılın ön sözlərin çoxundan geniş və müfəssəl olmuşdur. Mirzə Kazimbəy həmin müqəddimələrdə mətnin əlyazma mənbələri ilə yanaşı, tədqiqata cəlb etdiyi ən mühüm məxəzlər haqqında da ətraflı məlumat vermişdir. O, "Müxtəsər əl-viqa'yə" əsərinə yazmış olduğu müqəddimədə islam hüququnun ən qədim dövrlərindən başlayaraq, XIX yüzilliyədək keçdiyi inkişaf yolunu və "Müxtəsər əl-viqa'yə" əsərinin bu inkişaf mərhələlərində oynadığı rolu müfəssəl şəkildə şərh etmişdir. Buna görə də onun yazdığı müqəddimələr yalnız tekstoloji araşdırmaclarla bağlı məsələləri yox, eyni zamanda əsərin mövzusu ilə bağlı aparılmış tədqiqatları da əhatə etmişdir.

Orta əsrlərdə tərtib olunmuş ayrı-ayrı mətnlərə yazılmış şərhləri ümumiləşdirərək, aşağıdakı üç yere bölmək olar:

- 1) Tekstoloji şərhlər;
- 2) Mətnin şərhi;
- 3) Bioqrafik xarakterli şərhlər.

1. Tekstoloji şərhlər. Bu qəbildən olan şərhlərə orta əsrlərdə bir neçə əlyazma nüsxələri əsasında mətnləri tərtib olunmuş əsərlərin əlyazmaları, müəllisin bədii və elmi irsi haqqında verilmiş məlumatları, mətnlərin tərtibində istifadə edilmiş metod və prinsiplərin izahlarını, nüsxə fərqlərini və tədqiqatçıların onlara göstərdikləri münasibətlərini əks etdirən açıqlamalarını, mətnin atribusiyasını və s. daxil etmək olar. "Tekstoloji şərhlər - yazıçının ədəbi irsinin vəziyyətini xarakterizə edən və verilən hər hansı bir əsərin mətnini nəşrə hazırlayarkən mətnşunasının istiqamətini və xarakterini işıqlandıran məlumatların məcmusudur" (234, 149). Orta əsrlərin mətnşunaslığını xarakterizə edən tekstoloji şərhlər haqqında ikinci fəsildə müfəssəl məlumatlar verildiyindən təkrarən bu məsələyə qayıtmaga ehtiyac qalmır.

2. Mətnin şərhi. Orta əsr mətnlərinə yazılmış şəhərlər geniş və rəngarəng olub, elmi-məlumat aparatının əsas hissəsini əhatə etmişdir. Tekstoloji tədqiqatqa cəlb edilmiş əsərlər müxtəlif elm sahələrini, o cümlədən bədii ədəbiyyatı, ədəbiyyatşunaslığı, tarixi, dilçiliyi, hüquqşunaslığı, fəlsəfəni və s. əhatə etdiyinə görə onlara yazılmış şəhərlər də rəngarəng olmuşdur. Ümumiyyətlə, mətnlərin hər birinə yazılmış şəhərlərin özləri də ayrılıqda çoxcəhətli olmuşdur. Əsərin mövzusu ilə bağlı verilmiş şəhərlərə yanaşı, mətndə təsadüf olunan tarixi hadisələr, coğrafi adlar, keçmiş inamlar, ənənələr də izah edilmişdir. Bu qəbildən olan şəhərləri müasir mətnşunaslıqdakı şəhərlərle müqayisə etdikdə görərik ki, bir çox hallarda orta əsrlərdə mətnə yazılmış şəhərlər müasir dövrə yazılan şəhərlərdən daha genişdir. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, bir sura tədqiqatçılar tekstoloji baxımdan araşdırıldıqları əsərləri həm də tədris etmişlər. Buna görə də onlar tədris olunan materialın tələbələr tərəfindən yaxşı mənimənilməsi üçün onu dilçilik, ədəbiyyatşunaslıq, tarix, fəlsəfə və s. elm sahələri ilə bağlı şəkildə geniş şərh etmiş, əsərdə irəli sürülmüş fikirlərin və elmi məsələlərin tam şəkildə aydınlaşdırılmasına çalışmışlar. Deyilənləri orta əsrlərdə tərtib olunmuş mətnlərin haşiyələrində arasıqa qeyd edilmiş aşağıdakı qəbildən olan cümlələr də təsdiq edir:

"Tutuşdurma və təshih (yəni əsərin əlyazma nüsxələrinin müqayisəli surətdə araşdırılması və təshihi - Ş.K.) onun təlimilə başa çatdı." (479, 221b, 243b)

Digər tərəfdən alımlar dövrünün oxucularının az savadlı olduğunu nəzərə alaraq, tədqiq etdikləri əsərlərin mətnlərinə geniş şəhərlər yazmışlar ki, oxucular hər şeyi aydın və düzgün anlaşırlar. Bu baxımdan Əbdülqəni Nuxəvinin bir sıra əsərlərin mətnlərinə yazdığı şəhərlər öz mükəmməlliyi və genişliyi baxımdan ayrıca tədqiqat əsəri səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Bunlara misal olaraq, onun Sədəddin Sədulla Bərdəinin "Hədaiq əd-dəqaiq..." (503, 24b-64a), Saçaqlızadənin "Təqrir əl-qavanin" (501, 157b-186b), Yusif Muskuri Şirvaninin "Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf" (462, 450b-463a), Müsləhəddin əl-Larinin "Haşiyə alə şərh hidayət əl-hikmə" (483, 204b-285a), Cəlaləddin əl-Dəvvvaninin "Şərh təhzib əl-məntiq və-l-kəlam" (530), Mustafa bin Həmzənin "Nəticəic əl-əfskar fi şərh izhar əl-əsrar fi-n-nəhv" (479, 83a-268a) və digər əsərlərə yazdığı şəhərləri göstərmək olar. Bu əsərlərin mətnlərinə yazılmış şəhərlər onun uzun müddət apardığı elmi-tədqiqat işinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Alim yuxarıda göstərilən əsərləri

şərh edərkən, onlarla mənbələrə müraciət etmişdir. Mətnədə bu və ya digər bir fikri izah edərkən, müxtəlif mənbələrdən verdiyi çoxlu miqdarda sitatlarla öz mülahizələrini elmi surətdə əsaslandırmışdır. Mustafa bin Həmzənin "Nəticə əl-əskar fi şərhi izhar əl-əsrar fi-n-nəhv" adlı əsərinə yazdığı şərhlərdə Əbdülləqəni Nuxəvi 75-dən çox ayrı-ayrı klassiklərin əsərlərinə müraciət etmiş və yeri gəldikcə onlardan sitatlar vermişlər. Sintaksisə həsr olunmuş bu əsərin mövzusu və orada irəli sürülmüş fikirlər, elecə də qrammatik terminlər oxucuya tam şəkildə aydın olması üçün mətni müfəssəl surətdə şərh etmişdir. Yazdığı şərhin hər bir bəndində öz oxucusuna imkan daxilində daha geniş məlumat verməyə çalışmışdır. Məsələn, o, "nəhv" sözünün lügəti mənalarını və bir elmi istilah kimi belə şərh etmişdir:

"Bilirəm ki, bu kitabı (oxumağa - Ş.K.) başlayan "nəhv" sözünü dərk etməlidir. Əsərin (şərhiñə - Ş.K.) başlamazdan əvvəl məqsədi deyirik: "Nəhv" sözünün bir sıra lügəti mənaları vardır: Məqsəd, yanında, növ, miqdar, kimi, qism. Deyirsən: Sənin məqsədini güddüm; filan-kəsin evinin yanına getdim; onların ordusunun miqdarı min nəfərə yaxın idi; sənin kimi bir kişinin yanından keçdim; balığın bir qismini yedim. O, istilah kimi sözler və onların şəkilçilərinin flektiv, yaxud qeyri-flektiv olmalarını öyrədən üsullara malik bir elmdir. Aydır ki, termin kimi "nəhvin" məqsəd mənası götürülmüşdür. Alımlər qərara gəlmişlər ki, bu elmin əsasını birinci dəfə Əbu-l-Əsvad əd-Duili qoymuşdur. Sibaveyh, əl-Əxfəş, əl-Xəlil və başqaları bu sahədə fəaliyyət göstərmişlər" (479, 83a-268a).

Bu misaldan görünür ki, Əbdülləqəni Nuxəvi burada "nəhv" sözünün lügəti mənalarını və elm kimi hansı sahələri öyrəndiyini şərh etməklə bərabər, bu elmin əsasını kimlər qoysunu və bu sahədə hansı alımlər fəaliyyət göstərdiyini də izah etmişdir. Bununla da o, istər həmin sözün lügəti mənaları haqqında və istərsə də elm sahəsi kimi oxucuda tam təsəvvür yarada bilmışdır. Bu sözü şərh edərkən İbn Hisamın "əl-Ərab an qavaid əl-ərab" əsərinə Məhəmməd bin Süleyman Kaficinin yazdığı şərhdən istifadə etmiş və daha geniş məlumat almaq üçün həmin əsərlərə müraciət olunmasını məsləhət bilmışdır. Bu da onu göstərir ki, Əbdülləqəni Nuxəvinin yazdığı şəhərlər elmİ əsaslıra söykənir.

Bəzi hallarda müəllif əsərinin mövzusu ilə əlaqədar olaraq, bir sözə müəyyən tarixi hadisəyə, hərəkata, qədim inamlara və s. işarə edir. Bu da həmin hadisəni və ya hərəkatı bilməyən oxucu üçün anlaşılmazlıq

yaradır. Ona görə də mətnlər şərh edilərkən, belə sözlərin geniş izahına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bu baxımdan Əbdülqəni Nuxəvinin Zərdüştlüklə əlaqədar olan "əz-zəndi" sözünə yazdığı şərhə nəzər salaq:

"Əz-Zəndi zənd sözünə aiddir, o da atəşpərəst filosof Zərdüştün oda ibadət qanunları (yəni atəşpərəstlik qaydası) haqqında yazdığı kitabın adıdır. Sonra o, kitabı şərh edərək "Pazənd" adlandırmışdır" (538, 127).

Əsərlərin mətnlərində təsadüf olunan ədəbiyyatşunaslıq terminlərinin və coğrafi adların da şərhinə xüsusi diqqət yetrilmişdir. Hətta şəhər və yer adları ilə əlaqədar olan alimlərin nisbələrinin də oxucu üçün aydınlaşdırılmasına az əhəmiyyət verilməmişdir. Nümunə olaraq bir neçə misala müraciət edək. Mətndə olan Əbu Həfs əl-Məyaniçinin nisbəsi Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən belə şərh edilmişdir:

"Onun (yəni "Məyaniçi" nisbəsinin) cim hərfi, cimlə şin arasında olan bir səslə (yəni "ç" hərfi kimi - Ş.K.) tələffüz olunmalıdır. Mim hərfi fəthə, nun və cim hərfləri isə kəsrə ilə oxunmalıdır. Marağadan iki günlük məsaflədə yerləşən, Azərbaycan şəhərlərindən biri olan Məyanəyə nisbədir. Məyaniçi Miyanə adının ərəbləşdirilmiş forması və Əbu Həfs Ömər bin Əbd əl-Məcidin nisbəsidir" (440a, 27b).

Yaxud:

"Taqi əd-Din Əbu Ömər Osman bin əs-Salah Əbdürrəhman əş-Şəhrəzuri. Şəhrəzuri nisbəsində şin fəthə, hə sukun, ra fəthə, zeyn damma ilə oxunmalıdır. Mosulla Həmədan arasında bir şəhərdir. Onu Zur bin əd-Dəhhak tikdirmiş və ona Şəhrizur, yəni Zur şəhəri deyilmişdir" (440a, 27b).

Əbdülqəni Nuxəvi bu qısa izahları verdikdən sonra bu haqda daha geniş məlumat almaq üçün lazım olan mənbələri göstərmişdir. Onun mətnlərə yazdığı şəhərlərdə bu tipli izahlara çox rast gəlirik. Əgər XIX əsrədək, o cümlədən Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən mətnə yazılmış şəhərlər mətnin haşıyələrində verilmiş bir və ya bir neçə cümlələrdən ibarət olmuşsa, Mirzə Kazimbəyin şəhərləri daha geniş olmuşdur. Bəzən o, mətnin bu və ya digər hissəsi, orada işlədirən terminlərlə bağlı bir neçə səhifədən ibarət şərh yazmışdır. Nümunə olaraq, onun "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin mətninə yazdığı şərhə müraciət edək. Müəllif tədqiq etdiyi əsərin mətnində işlədirən "ilm əl-qiraət" ("Quranın qiraət elmi"), "ilm əl-münazira" ("diskussiya elmi", yaxud "elmi diskussiyanın qaydaları"), "ilm əl-təfsir" ("təfsir elmi"), "ilm əl-kəlam" ("kəlam

elmi") və başqa terminlərin konkret mənalarını şərh edirə, ictihad (biliyin yüksək pilləsinə çatmaq, hüquq və ilahiyat xarakterli bir sıra məsələləri müstəqil həll etmək hüququna nail olmaq - Ş.K.) və onun dərəcələrinin şərhi alının mətnə yazmış olduğu müqəddimənin böyük bir qismini əhatə etmişdir (188, 244-298). Mətnin bu dərəcədə geniş şərhinə müasir mətnşünaslıqda da təsadüf olunmur. Mirzə Kazimbəy yalnız "Müxtəsər əl-viqaya" əsərinə yox, həm də mətnşünaslıq baxımından tədqiq etdiyi bütün əsərlərin mətnlərinə bu şəkildə ətraflı şəhərlər yazmış və əsərlərin oxucular, eləcə də tədris olunan mədrəsələrdə tələbələr tərəfindən asan mənimşənilməsinə və düzgün dərk edilməsinə çalışmış, mətnin tərtibində qəbul etdiyi metod və üsulları işıqlandırılmışdır.

Orta əsr mənlərinə yazılmış şəhərlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafı sahəsində irəli atılmış ciddi bir addım kimi gələcəkdə ayrıca bir tədqiqat obyekti ola bilər. Orta əsərlərdə mətnşünaslıq baxımından aparılmış tədqiqat əsərlərinin dəyərli cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, tərtib olunmuş mətnlərə yazılmış şəhərlərdə həyat və yaradıcılıqları hələ tədqiq olunmamış, yaxud az tədqiq olunmuş və az tanınmış, yaxud da mədəniyyət tariximizə hələ məlum olmayan Azərbaycan alımlarının əsərlərindən çoxlu nümunələr və onlardan bəziləri haqqında isə məlumatlar da verilmişdir. Belə alımlarə nümunə olaraq, Məhəmməd Əmin Sədrəddin Şirvani Mollazadəni (Molla oğlu), Əbdülkərim Şirvanini, İbrahim Ərəsi Şəkəvini, Feyzulla Ağdaşı Çağanını, Hüseyn Xalxalını, Mövləvi Yusif Qarabağını, Sədəddin Sədulla Bərdəini, Cəmaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbilini, İzzəddin əz-Zəncanını, İsmayıł Şirvanini, Məhəmməd ibn molla Nemətulla Şəkəvi Şirvanini, Nürəddin Şirvanini və onlarla başqalarını göstərmək olar. Bu da gələcəkdə mədəniyyət tariximizdə müəyyən rol oynamış müəlliflərin həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi baxımından dəyərli məlumatlar və istiqamətlər verir. Bəzi hallarda haşiyələrdə mətnə yazılmış şərh və izahların çoxluğundan nüsxə fərqlərinin göstərilməsinə az yer qalmışdır. Buna görə də nüsxə fərqlərinin bir qismi birbaşa mətnlərdə sətirlərin arasında göstərilmişdir.

Mirzə Kazimbəy də mətnini tədqiq etdiyi əsərə şərh yazarkən onun məktəb və mədrəsələrdə tədris edilib-edilməyəcəyini nəzərə almışdır. O, araşdırduğu abidənin məktəblərdə tədris ediləcəyini bildiyindən onu daha geniş şərh etməyə çalışmışdır. Buna nümunə olaraq onun

"Müxtəsər əl-viqayə" əsərinə yazdığı şərhi göstərmək olar. "Bütün hənəfilik aləmində elə bir məktəb yoxdur ki, orada "Müxtəsər", yaxud ona yazılış şərhlər tədris olunmasın" (188, 289). Buna görə də Mirzə Kazimbəy "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin mətninə beş məqalədən ibarət şərh yazımışdır. Onun birinci məqaləsi islam hüququnun meydana gəlməsi, inkişafı və bu elmin XIX əsrəki vəziyyətinə, ikinci məqaləsi hüquqsünsəslərə, üçüncü məqaləsi "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin müəllifinə və onun yaradıcılığına, dördüncü məqaləsi "Müxtəsər əl-viqayə" və onun şərhlərinə və nəhayət, beşinci məqaləsi isə "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin nəşrinə həsr edilmişdir. Mirzə Kazimbəyin "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin mətninə yazdığı şərhər və izahlar o qədər geniş olmuşdur ki, hətta mətnin haşiyələrində bəzi nüsxə fərqlərini göstərməyə imkan olmamışdır. O, həmin nüsxə fərqlərini göstərməkdən çox, mətnə yazdığı şərhlərə üstünlük vermişdir. Bununla bağlı o, belə yazar: "Təəssüflər olsun ki, çox yerlərdə mətnin haşiyələrində mənim belə variantları yerləşdirməyimə şərhlər mane olurdu. Mən onları (variantları - Ş.K.) tərk etməli olurdum, çünki şərhlər onlardan vacib, yer isə az idi" (188, 296). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Kazimbəyin göstərə bilmədiyi nüsxə fərqləri mətn üçün o qədər də ciddi əhəmiyyət kəsb etmədiyindən şərhlərə üstünlük vermişdir. Mətnə yazdığı müqəddimədə belə nüsxə fərqlərindən bir neçə misallar vermişdir. Demək olar ki, həmin nüsxə fərqləri eyni mənalar daşıyan sinonim sözlər olmuşdur. Məsələn: mətndə olan "xərif" ("yüngül") sözünün eyni məna daşıyan nüsxə fərqi "xaff".

Keçmiş yüzilliliklərin alim və ziyalıları orta əsr abidələrinin müxtəlif xarakterli təhriflərdən və xətalardan təmizlənməsinə böyük səy göstərdikləri kimi, tərtib etdikləri həmin mətnlərin şərhinə də xüsusi qayıçı və məsuliyyətlə yanaşmışlar. Poetik əsərlərdən fərqli olaraq hüquqsünsəliliğə, tarixə, fəlsəfəyə, ilahiyyata və sair elm sahələrinə dair mətnlərin şərhində orta əsr mətnşünasları görkəmlı şəxsiyyətlərin əsərlərinə müraciət edərək, onlara isnad etmişlər. Yəni, əgər tekstoloji baxımdan mətni araşdırılan əsər hüquqsünsəliliğə, yaxud fəlsəfəyə, yaxud da başqa elm sahəsinə həsr olunmuşsa, tədqiqatçı hazırlanmış mətnin bu və ya digər qisminin, yaxud orada irəli sürülmüş ayrı-ayrı elmi fikir və məsələlərin şərhində hər hansı bir səhvə yol verməmək üçün əsərin həsr olunduğu elmi sahədə tanınmış alimlərin əsərlərindən sitatlar şəklində göstərdikləri nümunələrdən istifadə etmişlər. Mətnin haşiyələrində veril-

miş belə nümunələrin altında adətən ya əsərin, ya da müəllifin adını, bir sıra hallarda isə həm müəllifin, həm də əsərin adlarını göstərmişlər. Hətta dövrünün Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə kimi hərtərəfli inkişaf etmiş, müxtəlif elm sahələri üzrə yüksək səviyyəli təhsil almış və uzun müddət tədqiqatlar aparmış bir alim də orta əsr ənənələrinə riayət edərək, tərtib etdiyi əsərlərin mətnlərini, onların tədqiqində araşdırma-lara cəlb etdiyi onlarla müxtəlif məxəzələr əsasında şərh etmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, o hər bir əsərin mətninin şərhində bəzən yüzə yaxın ayrı-ayrı mənbələrdən yararlanmışdır.

Mirzə Kazimbəy kimi görkəmli bir şəxsiyyət də orta əsr alimlərinin qəbul etdikləri bu ənənəni pozmamışdır. O, "Müxtəsər əlvicəqaya" əsərinin mətnini tərtib etdikdən sonra, onu 14 ədəd məxəzdən gətirdiyi çoxsaylı nümunələrlə şərh etmişdir. Bununla əlaqədar o, belə yazar: "Mənim nəşrimdə verilmiş şəhərlər haqqında ancaq, Müxtəsərə mənim ərəb dilində yazdığım girişimdə dediyimi deyəcəyəm. Əvvəlcə həmin şəhərləri, əlbəttə, ən yaxşı şərhçiləri izləyərək və mənbələri göstərərək, özüm yazmaq istədim. Ancaq mənə tanış olan bəzi mol-laların tamamilə əsaslı hesab etdiyim məsləhəti, belə şəhərlərdən bəzi-ləri artıq çap olunsa da, mən öz fikrimi dəyişdim. Müxtəsər kimi əsərə təfsir və şəhərlər yazmaq üçün, mən mütləq qabaqcadan islam hüquq-şünaslığında hər hansı bir səlahiyyətli dərəcəyə yiyələnməli idim. Əks təqdirdə, əlbəttə, öz şəhərlərimlə hazırlı nəşrə ancaq xələl gətirə bilərdim... Mən məmənnuniyyətlə öz fikrimdən əl çəkdim və hər yerdə alimlər arasında qəbul olunmuş metoda riayət edərək, məşhur müəllif-lərdən əzx etdiyim lazımlı və faydalı şəhərləri haşiyələrdə yazdım və hər bir şəhərin sonunda onun müəllifini göstərdim" (188, 298).

İstər orta əsr mətnşünaslığı üzərində aparılan araşdırmalardan, istərsə də Mirzə Kazimbəyin yuxarıda dediklərindən aydın olur ki, alimlər və ziyalılar keçmiş yüzilliklərdə əsərlərin mətnlərinə və onların şərh edilməsinə böyük məsuliyyətlə yanaşmaları ilə bərabər, həm də mətnşünaslıqda yaradılmış klassik metodologiya və ənənələri pozma-yaraq, XIX əsrin sonuna dək davam etdirmişlər. Klassik metodologiyaya göstərilən diqqət öz əksini yalnız mətnlərin tərtibində və şəhərlərin yazılışında yox, eyni zamanda şərti işarələr sisteminde də tapmışdır. Mətnşünaslıq fikrinin meydana gəldiyi ilk mərhələlərdən başlayaraq, uzun inkişaf yolu keçmiş və XIV-XV əsrlərdən formalaşmağa başlamış şərti mətnşünaslıq işarələri sistemi nəsildən-nəsle verilərək inkişaf

etdirilmiş və XIX yüzilliyin sonuna dək mətnşunas alımlar tərəfindən elmi araşdırma larda istifadə olunmuşdur.

3. Bioqrafik xarakterli şərhlər. Tədqiqatçı tekstoloji araşdırma cəlb etdiyi əsərin mümkün qədər düzgün və etibarlı mətnini tərtib etmək üçün mətnin əlyazma mənbələrini dərindən öyrəndiyi kimi əsərin müəllifinin dövrünü, həyat və yaradıcılığını da ətraflı araşdırır, atribusiya və atateza məsələlərini həll edir, tərtib olunmuş mətnlə bağlı yazdığı şərhlərdə əsərin müəllifi haqqında da məlumat verir. Orta əsr mətnşunaslığında müəllif haqqında verilən bioqrafik məlumatlar da digər şəhərlər kimi qısa və konkret olmuşdur. Nümunə olaraq, Cəlaləddin Məhəmməd bin Əsəd əs-Siddiqi əd-Dəvvanının "Şərh təhzib əl-məntiq və-l-kəlam" adlı əsərinə müraciət edək. Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin mətnini şərh edərkən, həmin əsərə Hüseyin əl-Xalxalının yazdığı haşıyədən verdiyi sitatın sonunda belə yazar: "Molla Hüseyin əl-Ərdəbili əl-Xalxali əslən Xalxaldan olub, Şirvanın Şamaxı şəhərində məskən salıb, yaşayıb-yaratmışdır" (530, 178b).

Bununla da Əbdülqəni Nuxəvi qısa bir cümlə ilə Hüseyin əl-Ərdəbilinin doğulduğu və yaşayıb-yaratdığı şəhərlər haqqında, öz şəhərlərinin imkanları daxilində kifayət qədər məlumat vermişdir. Klassik mətnlərin haşıyələrində verilən belə məlumatlar az deyildir. Bu da galəcəkdə, elmi və bədii irsləri hələ öyrənilməmiş, yaxud az tədqiq olunmuş müəlliflərin həyat və yaradıcılıq yolunun müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu baxımdan Mirzə Kazimbəyin şəhərləri daha geniş və daha ətraflıdır. O, tədqiq etdiyi əsərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi, yəni əsərin atribusiyası istiqamətində apardığı araşdırmaları mətnə yazdığı müqəddimədə ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır. Buna nümunə olaraq "Dərbəndnamə"nin müəllifi Məhəmməd Abavi Ağdaşı ilə bağlı araşdırma lərini göstərmək olar. Bu araşdırma lərda o, abidənin müəllifi, bu abidənin yazılmasını sifariş etmiş Krim xanı Məhəmməd Girey II Semiz (1577-1588) ilə yanaşı, bir sıra başqa hökmədarlar və şəxsiyyətlər haqqında da bibliografiq məlumatlar vermişdir.

Tekstoloji tədqiqatla bağlı elmi-məlumat aparatının tərtib olunması və oraya daxil olan məlumatların göstərilməsi üçün hər şeydən öncə, müəyyən prinsiplərə əsaslanan şərti mətnşunaslıq işarələri sistemi yaradılmalıdır idi. Bu işarələr sistemi ayrı-ayrı hərflərdən, rəqəmlərdən və əlamətlərdən ibarət ola bilərdi. Bu işarələr elə seçilməli idi ki, onların başa düşülməsi və yadda saxlanması asan olsun. Şərti mətnşunaslıq işa-

rələrinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən D.S.Lixaçev belə yazar: "İşarələrin bu sistemi mətnşünasın özünə xas dilidir və o dil abidənin nəşrini oxuyan hər bir adama aydın olmalıdır" (211, 543).

Eyni zamanda həmin dil mətnşunas alımların bütün tekstoloji tədqiqatlarında biri-birindən fərqlənməməli, bu dilin yaradılmasında eyni nizam və eyni prinsip olmalıdır. Elmi-tənqidi mətn tərtib edən hər bir tədqiqatçı ancaq öz nəşrinə xas olan şərti işarələr sistemi yaratmamalıdır. Bunun zəruriliyini nəzərə alan D.S.Lixaçev haqlı olaraq qeyd edir ki, şərti mətnşunaslıq işarələri sistemi yalnız bu və ya digər bir seriya, nəşr növləri üçün yox, bütün abidələrin nəşri üçün eyni olmalıdır. Buna baxmayaraq, in迪yədək müasir mətnşunaslıq elmində abidələrin bütün nəşrləri üçün istifadə edilə biləcək eyni şərti mətnşunaslıq işarələri sistemi yaradılmamışdır. Müasir mətnşunaslıqda əsərin əlyazma nüsxələri əlifba sırasılı rus, ərəb, latin əlifbasının baş hərflərilə, yaxud əlyazma nüsxələri saxlanılan kitabxanaların, ya da bu kitabxanaların yerləşdiyi şəhərlərin adlarının baş hərfləri ilə işarələnir. Bir sıra hallarda isə rum rəqəmləri ilə göstərilmişdir. C.V.Qəhrəmanov Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən, şairin əsərlərinin Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan üç nüsxəsinin birini "A", digərini "B", o birisini isə "F", Leninqrad nüsxəsini "L", "Matenadaran" nüsxəsini "M", Özbəkistan nüsxəsini "T", İstanbul nüsxəsini "Y", Salman Mümtazın tərtib etdiyi nüsxəni "S" və s. hərflərlə işarələmişdir (33, 77-78). Ə.H.Məmmədov isə Şah İsmayıllı Xətai əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayarkən, müəllifin əsərlərinin Daşkənd nüsxələrini "ش", "س", "ل", Leninqrad nüsxəsini "ل", Britaniya nüsxəsini

"ب" və s. hərflərlə işaret etmişdir (71, 48-50). Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin Y.E.Bertelsin redaksiyası altında tərtib edilmiş elmi-tənqidi mətnində abidənin London nüsxəsi "L" hərfi, digər nüsxələri isə rum rəqəmləri ilə işaretənmişdir (263). Göstərilən misallardan aydın olur ki, müasir mətnşunaslığda istifadə olunan şərti işarələr sistemi ayrı-ayrı prinsiplərə və əlifbalara əsaslanır.

Orta əsr Şərq, o cümlədən Azərbaycan mətnşunaslığında tətbiq olunmuş şərti mətnşunaslıq işarələri isə əsasən ərəb əlifbasına, rəqəmlərə və qədim əlifbaları xatırladan əlamətlərə əsaslanan mürəkkəb bir sistem olmuşdur. Bu sistemi təşkil edən işarələr, mətnşunaslığın ilkin qaynaqlarının yarandığı gündən başlayaraq, XIX əsrədək böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Klassik mətnşunaslıq işarələri tədqiq olunmuş orta

əsr mətnlərində, xüsusən Xalisəqarızadənin tekstoloji fəaliyyətində öz aydın əksini tapmış və mükəmməl bir sistem şəklində formalşmışdır. Mirzə Kazimbəy isə bu sistemə daxil olan işaretləri müasirləşdirmiştir.

Ərəb qrafikası əsasında yaradılmış orta əsr yazılı abidələri, o cümlədən ərəbdilli, türkdilli və farsdilli əlyazma kitabları üzərində araşdırımlar aparmış Şərqi və Avropa tədqiqatçıları orada müxtəlif xarakterli işaretlər sistemi və ixtisarlarla rastlaşmışlar. Onlar ayrı-ayrı yazılı abidələr üzərində araşdırımlar apardıqlarından bu işaretlər sisteminə toxunmamış, onları açıqlamağa və şərh etməyə cəhd göstərməmişlər. Çünkü mətn və mətnşünaslıqla bağlı olan bu işaretlər sistemi və ixtisarlar kompleks tədqiqatlar tələb edir. Hər şeydən önce isə islam Şərqiinin ayrı-ayrı bölgələrində, o cümlədən Azərbaycanda, Türkiyədə, ərəb ölkələrinde, İranda, Orta Asiyada və başqa yerlərdə yaradılmış əlyazma abidələrinin paleoqrafik xüsusiyyətləri və onların arasında olan qarşılıqlı bağlılıqlar araşdırılmalıdır. Belə bir tədqiqat işi aparmadan həmin işaretlərin ayrı-ayrı əlyazma kitabları əsasında öyrənilməsi çox çətin və bəlkə də qeyri-mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan klassikləri əsərlərinin orta əsr əlyazmaları üzərində araşdırımlar aparan tədqiqatçılarımız bu işaretlərə toxunmamışlar. Qafqaz yazılı abidələri üzərində araşdırımlar aparmış bir sıra şərqsünaslar bu işaretləri əlyazmaların paleoqrafik xüsusiyyətləri ilə bağlı olduqlarını deməklə kifayətlənmiş, digərləri isə onlardan bəzilərini açıqlamağa çalışmış, ancaq buna tam mənada müvəffəq olmamışlar.

Şərqi əlyazmalarının, o cümlədən Azərbaycan əlyazma abidələrinin mətnləri üzərində uzun yüzilliklərdən bəri aparılan müqayisəli tekstoloji araşdırımlar və bu araşdırımlarla bağlı müəyyənləşdirilmiş nüsxə fərqlərinin tərtib olunmuş mətnlərin haşiyələrində göstərilməsi və tekstoloji tədqiqatla əlaqədar şərh və izahların yazılması üçün müxtəlif şərti işaretlər və ixtisarlar istifadə edilmişdir. Bizim fikrimizcə, bu şərti işaretlərin ilk nümunələri Quran-i-kərimin mətninin tərtibi və Peyğəmbər əleyhissəsləmin şərafətlə hədislərinin toplanması və araşdırılması ilə bağlı meydana gəlmiş, sonra isə onlar ədəbiyyatşünaslığa daxil olmuşdur. İstər Quranın mətninin tərtibində, istərsə də şərafətlə hədislərin düzgün mətnlərinin müəyyənləşdirilməsində ayrı-ayrı rəvayətləri və rəvayət müəlliflərini, eləcə də zəncirvari, biri-birinin ardınca sadalanan adlardan ibarət isnadları və nüsxə fərqlərini göstərmək üçün yəqin ki, çoxlu miqdarda şərti işaretlərə və ixtisarlara ehtiyac duyulmuşdur. Sonralar isə

həmin işarələr ədəbiyyatşunaslıqda şərhçilik sənətində özünü göstərmışdır. Bu işarələr sistemi Xətib Təbrizinin elmi yaradıcılığında, yəni şərhçilik fəaliyyətində geniş tətbiq olunmuşdur. Xətib Təbrizi ayrı-ayrı klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində tekstoloji araşdırmalar aparan kənəvə həmin mətnlərin şərhlərində uzun-uzadı adların, eləcə də tədqiqata cəlb edilmiş məxəzlerin müəlliflərinin tez-tez tekrar olunaraq, tədqiqatın həcmini sünə surətdə şırtməmək və mətndə ağırlıq yaratmamaq üçün müxtəlif ixtisarlardan istifadə etmişdir. Həmin ixtisarlar yalnız adlara yox, eyni zamanda mətndə tez-tez işlənən ayrı-ayrı sözlər və istilahlara da tətbiq edilmişdir. Bu ixtisarlar haqqında aşağıda ətraflı məlumat veriləcəkdir.

Bununla yanaşı Xətib Təbrizi özünün şərhçilik və mətnşunaslıq fəaliyyətində nüsxə fərqlərini və mətnlə bağlı ayrı-ayrı qeydlərini göstərmək məqsədilə tətbiq etdiyi şərti işarələr sistemindən də istifadə etmişdir. Bu şərti işarələr də bir, yaxud iki, yaxud üç, yaxud da dörd hərfdən ibarət olmuşdur. O, yalnız "Təhzibü əl-əlfaz" adlı tədqiqat əsərində aşağıda göstərildiyi qədər sadə və mürəkkəb mətnşunaslıq işarələri işlətmüşdür:

ت، ح، ذ، هـ، ز، ش، ض، ق، ك، ذر، رز، نح، زع، ض، ف
ف، س، ق، ك، دع، ح، زع
ح، زع
(287, 299)

Bu işarələrdən öz yaradıcılığında Yusif Xoysi da istifadə etmişdir.

Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan yazılı abidələrdə mətnşunaslıq işarələrinin ilk nümunələrinə, üzü XII əsrin əvvəllerində köçürülmüş, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz İsmayııl əl-Cövhərinin "əs-Sihah fi-l-luğə" adlı əsərinin əlyazmasında təsadüf edirik. Göstərilən əlyazmasında öz əksini tapmış şərti işarələr bunlardır:

ع، مـ، ح، زـ، لـ، حـ، عـ، حـ، قـ، سـ، فـ

Sonrakı yüzilliklərdə dövrünün ədəbiyyatşunas alimləri və ziyalıları tərəfindən orta əsr abidələrinin mətnləri üzərində aparılan tekstoloji araşdırmalar daha da inkişaf etdirildikcə, bu araşdırmalarda tətbiq edilən şərti mətnşunaslıq işarələri də çoxaldılmışdır. Bu işarələr kəmiyyətcə artmaqla bərabər, həm də onlar ərəb hərfəri ilə məhdudlaşmayaraq, başqa əlamətlərlə də zənginləşdirilmişdir. Deyilənləri açıqlamaq məqsədilə yuxarıda işıqlandırduğumız əl-Çarpərdinin və əl-Ucdu-

vanının şəhərlərinə müraciət edək. XIV yüzillikdə bir neçə əlyazma nüsxələri əsasında bu şəhərlərin mətnləri üzərində aparılmış tekstoloji araşdırmalarda aşağıdakı şərti işaretər tətbiq edilmişdir:

٤٤٣ - ح، خ، غ، ٥، ٦٥١٥

(٤٤٣ - ٦٦٧، ٢٠١٢)

(443; 444)

Göründüyü kimi, bu əsərlərin mətnlərində işlədilmiş şərti işaretər rəngarəng olub, ayrı-ayrı ərəb hərfələrdən və əlamətlərdən ibarətdir. Burada işaretərin bir qismi, o cümlədən ٤, ٦, (,), ٩, mətndən düşmüş sözləri göstərmək üçün istifadə edilmişdir. Mətnşünaslığın sonrakı inkişaf mərhələlərində mətndən düşmüş sözləri göstərmək məqsədilə bu iki işaret " ٤ " və " ٦ " tətbiq edilməyərək, yalnız bu üç işaret " ٤ ", " ٦ " və " ٩ " qalmışdır. Bununla yanaşı həmin şəhərlərin mətnlərində, ayrı-ayrı cümlələrin, fəsillərin, eləcə də əsərlərin sonunda bu şəkildə " ٤ " butalar yazılmışdır. Bəzi yerlərdə " قاتل " ("dedi") felindən sonra da həmin butalar göstərilmişdir. Bu da sanki fikrin, fəslin, əsərin və s. başa çatdığını göstərir.

Abidələr üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sonrakı yüzilliklərdə mətnlər üzərində aparılmış müqayisəli araşdırımlar get-gedə inkişaf etdikcə onunla bərabər şərti mətnşünaslıq işaretərinin tərkibi də genişləndirilərək, daha da təkmilləşdirilmiş və klassik Azərbaycan mətnşünaslığına xas olan işaretər sistemi yaradılmışdır. XIV əsrə və XV əsrin ilk onilliklərində tərtib olmuş mətnləri araşdırarkən, orada istifadə edilmiş şərti işaretərdən də aydın olur ki, artıq bu dövrdə, müsəlman Şərqindən fərqli olaraq, Azərbaycan mətnşünaslığının özünə xas xüsusiyyətləri və metodologiyası meydana gəlməyə başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan mətnşünaslığında istifadə edilmiş şərti işaretərin kəmiyyətcə genişləndirilməsi ilə yanaşı, həm də yeni işaretər sistemi tətbiq edilmişdir. Bu yeni işaretər sistemi mətnin daxili şəhri üçün nəzərdə tutulmuş və əsasən ərəbdilli mətnlərə tətbiq edilmişdir. Bu işaretər sisteminin aşağıda ayrıca geniş araşdırımlarını və şərhini verəcəyik. Deyilənlərə aydınlıq getirmək məqsədilə, yuxarıda geniş şərhini verdiyimiz Yusif Ərdəbilinin "el-Ənvar li əməl el-əbrar" əsərinin XV yüzillikdə tədqiq olunmuş mətnində istifadə edilmiş şərti işaretərə müraciət edək (439). Bu əsərin mətni üzərində aparılmış tekstoloji

araşdırılmalarda tətbiq olunmuş şərti mətnşünaslıq işaretləri ancaq ərəb hərfələri və hərf birləşmələrindən, rəqəmlərdən ibarət deyildir. Burada qədim yazıları xatırladan çoxlu miqdarda, rəngarəng əlamətlərdən istifadə olunmuşdur. Deyilənlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

XV əsrən sonraki yüzilliklərdə də orta əsr Azərbaycan mətnşünaslıq fikrinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində şərti işarələr də get-gedə inkişaf etdirilərək, XIX əsrə Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin və Mirzə Kazimbəyin mətnşünaslıq fəaliyyətlərində özünü tam bir sistem şəklində göstərmişdir. Əgər Əbdülqəni Nuxəvinin fəaliyyətində orta əsr mətnşünaslığında istifadə edilmiş şərti işarələr sistemi tətbiq olunmuşsa, Mirzə Kazimbəyin araşdırılmalarında həm klassik, həm də müasir mətnşünaslıqda olduğu kimi işarələmə üsullarından istifadə edilmişdir.

Klassik mətnlərdə tətbiq edilmiş şərti işarələr funksiyalarına görə müxtəlif qruplara ayrılır. Onların bir qismi tədqiq edilən əsərin əlyazma mənbələrini, bir qismi bu mənbələr arasında aşkar edilən nüsxə fərqlərini, bir qismi ixtisarları, bir qismi şərh və izahları göstərmək, başqa bir qismi isə mətnin daxili şərhini vermək üçün istifadə edilmişdir. Bu işarələrlə yanaşı bir sıra əlyazmaların sonluqlarında tarixləri və adları göstərmək üçün əbcəd hesabı və sərv (şəcərə) yazısı da tətbiq olunmuşdur. Bununla da funksiyalarına görə şərti mətnşünaslıq işarələrini aşağıdakı altı yerə bölmək olar:

- I. Mətnin əlyazma mənbələrini göstərən şərti işaretələr.
 - II. Mətnin haşiyələrində nüsxə fərqlərini vermək üçün tətbiq edilmiş şərti işaretələr.
 - III. İxtisarlar.
 - IV. Haşiyələrdə mətnə yazılmış şərh və izahların göstərilməsinə xidmət etmiş işaretələr.

V. Mətnin daxili şərhində istifadə edilmiş işarələr sistemi.

VI. Əbcəd hesabı və "sərvî" xətti.

I. Mətnin əlyazma mənbələrini göstərən işarələr.

Yuxarıda şərh edildiyi kimi, müasir mətnşünaslıqda mətnin mənbələri olan əlyazma nüsxələri ayrı-ayrı hərflərlə, o cümlədən kirill, latin və ərəb əlifbalarının hərflərilə işarələnmişdir. Bu hərfələr həmin əlyazma nüsxələrinin yerləşdiyi kitabxanaların və muzeylərin, yaxud bu kitabxanaların yerləşdiyi şəhərin, yaxud kitabxananın mənsub olduğu ölkənin adlarının baş hərflərinə əsasən seçilir. Bir sıra hallarda isə sadəcə olaraq sərbəst hər hansı bir hərfə göstərilir. Əgər əlyazma nüsxələri şəxsi kolleksiyalarda yerləşirsa, bu zaman həmin nüsxələr kolleksiya sahibinin soyadının baş hərfləri ilə qeyd edilir. Göründüyü kimi, müasir mətnşünaslıqda mətnin mənbələrinə şərti işarələrin verilməsində müxtəlif işarələmə prinsipiə söykənilir. Klassik mətnşünaslıqda isə əsərin ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrinin müxtəsər şərti işarələnməsində başqa prinsipdən istifadə edilmişdir. Orta əsr tədqiqatçısı araşdırmağa cəlb etdiyi əsərin əlyazma nüsxələrini topladıqdan sonra, onların üzərində işləməyə başlamış və həmin nüsxələri müqayisəli surətdə araşdırıldıqdan və onların mükəmməllik və etibarlılıq dərəcələrini müəyyənləşdirildikdən sonra, bu nüsxələrə şərti işarələr vermişdir. Həmin nüsxələrin şərti işarələri onların dolğunluğuna, mükəmməliyinə, kamiliyinə, düzgünlüyünə və s. xüsusiyyətlərinə görə işarələnmişdir. Yəni mətnin əlyazma mənbələrinə verilən şərti işarələr aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmışdır:

1. Hər şeydən önce müəllif nüsxəsi mətnin ən etibarlı və sehif mənbəyi hesab edilir. Bu nüsxəyə orta əsr mətnşünaslığında müxtəlif adlar verilmişdir:

- نسخة المصنف - müəllif nüsxəsi

- نسخة المؤلف - müəllif nüsxəsi

- من عينه، من عين الكتاب - onun (əsərin) gözündən, mənbəyindən

- الأصل، نسخة الأصل - əsl, əsl nüsxə.

Müəllif nüsxəsinin qısa şəkildə, müəyyən bir hərfə işarələnməsinə təsadüf olunmamışdır.

2. Müəllif nüsxəsindən köçürülmüş əlyazması belə adlandırılmışdır:

- النسخة الأولى - birinci nüsxə.

Belə nüsxələr "ن" hərfilə işaretlənmişdir ki, bu da "nüsxə" sözünün birinci hərfidir.

Mətnləri bir neçə nüsxə əsasında tədqiq edilmiş bir sıra yazılı abidələrdə müəllif nüsxəsindən köçürülmüş əlyazmasını "اصل الاصل" ("əslin əqli") kimi də adlandırmışlar (454, 116b).

3. Əsərin ən qədim və dolğun nüsxəsi isə **نسخة معتمدة**

mükemməl, etibarlı nüsxə kimi adlandırılmış və ona "م" ("mim") hərfindən ibarət şərti işarə verilmişdir. Bu da "معتمدة" sözünün baş hərfidir. Əgər mətnin haşiyəsində verilmiş nüsxə fərqinin sonunda "م" ("mim") hərfi göstərilmişsə, yaxud "نسخة م" ifadəsi yazılmışsa, deməli nüsxə fərqi əsərin etibarlı nüsxəsi hesab edilən əlyazmasından verilmişdir. Bəzi hallarda "نسخة معتمدة" ifadəsi tam şəkildə də yazılır.

4. Tədqiqatçılar tərəfindən mətnin başqa əlyazma mənbələri belə adlandırılmışdır:

a) **نسخة صحيحة** - düzgün nüsxə.

Şərti işaretəsi "ص" ("sad") hərfi olmuşdur ki, bu da "صحيحة" ("düzgün") sözünün baş hərfidir.

b) **نسخة ظاهرة** - aydın nüsxə.

Bu nüsxəyə "ظ" ("za") hərfi ilə işaretlənmiş şərti işaretə verilmişdir. Bu da "ظاهرة" ("aydın") sözünün baş hərfidir.

v) **نسخة سليمة** - sadə nüsxə.

Bu nüsxənin şərti işaretəsi "ب" ("ba") hərfi ilə göstərilmişdir. Bu işaretə "سليمة" ("sadə") sözünün baş hərfindən görülmüşdür.

q) **نسخة غير معتمدة** - etibarlı olmayan nuşxə.

Belə əlyazmaları mətnşünaslıqda yoxlama nüsxələri kimi istifadə edilmişdir. Onlardan tək-tək hallarda nüsxə fərqləri verilmişdir. Belə əlyazmalara "غير" ("qeyri") sözünün baş hərfi olan "غ" ("ğayn") hərfindən ibarət şərti işaretə verilmişdir.

Mirzə Kazimbəy müasir mətnşünaslıq elmində olduğu kimi, mətnin əlyazma mənbələrini ayrı-ayrı hərflərlə işaret etmişdir. Nümunə olaraq, alimin Yaziçıoğluunun "Məhəmmədiyyə" adlı mənzum əsəri üzərində apardığı tekstoloji işə müraciət edək (458). Tədqiqatçı alim göstərilən əsərin mətninin tərtibində istifadə etdiyi əlyazma nüsxələrini

، أ، ج، و، ف، ح، ع، ق، ر

və başqa hərflərlə işaretləmişdir.

Orta əsr mətnşünaslığında əsərin müxtəlif yüzülliklərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, əger ona şərhlər yazılmışsa, yuxarıda göstərildiyi kimi həmin şərhlərin özləri də çox vaxt tədqiqatçılar cəlb edilmişdir. Belə hallara Xətib Təbrizinin, Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə və Mirzə Kazimbəyin tekstoloji fəaliyyətində təsadüf olunur. Belə hallarda həmin şərhlərin hər birinə bəzi tədqiqatçılar ayrı-ayrı hərflərdən ibarət şərti işarələr vermişlərə, başqları həmin şərhləri müəlliflərinin adları ilə adlandırmışlar. Nümunə olaraq, onu qeyd etmək olar ki, Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə Ömər bin Əli əl-Qəzvini əl-Katibinin "ər-Risalət əş-şəmsiyyə fi qavaid əl-məntiqiyyə" adlı əsərinin mətni üzərində tekstoloji araşdırma apararkən, əsərin müxtəlif əlyazmaları ilə yanaşı, Qütbəddin Mahmud ibn Məhəmməd ər-Razinin və Sədəddin ət-Təftəzanının həmin əsərə yazdıqları şərhlərdən də istifadə etmişdir. Həmin şərhlərdən verilmiş nüsxə fərqlərinin sonunda onların şərti işarələri kimi "نَسْخَةُ سَعْدِيَةٍ قَطْبٌ" ("Qütbün nüsxəsi") və "نَسْخَةُ سَعْدِيَةٍ سَدِينٌ" ("Sədin nüsxəsi") sözlərini yazımışdır (488, 133b-142a).

Yuxarıda göstərilən nüsxələrlə yanaşı, klassik mətnşünaslıqda şərti işaretlər verilməmiş, bir növ yoxlama nüsxələr kimi istifadə edilmiş əlyazmalar da olmuşdur. Lakin həmin əlyazmalar heç də tamamilə əhəmiyyətsiz nüsxələr hesab edilməmiş, yeri gəldikcə onlardan da nüsxə fərqləri verilmişdir. Mətnin haşiyələrində belə əlyazmalardan verilən nüsxə fərqlərinin sonunda sadəcə olaraq "نسخه" ("nüsxə") sözü yazılmışdır.

II. Mətnin haşiyələrində nüsxə fərqlərini vermək üçün tətbiq edilmiş sərti işaretlər.

nüsxə fərquinin sağ tərəfində üstündə, nüsxə fərqi göstərilən əlyazma nüsxəsinin şərti işaretəsi isə sol tərəfdə, nüsxə fərquinin sonunda göstərilir. Nümunə olaraq, "Əsrarnamə"yə müraciət edək. Mənzumənin mətnində olan bir misranın nüsxə fərqi haşiyədə belə göstərilmişdir:

خ قدن چىخوبىن قصرە يىردىم نسخە ئى

(444, 59a)

Burada "خ" ("xa") hərfi nüsxə fərquinin, " ئى" ("za nüsxəsi") isə nüsxə fərqi göstərilən əlyazmanın şərti işaretəridir. Əgər nüsxə fərqlərini göstərən şərti işaretərdən biri mətndə sözün, cümlənin, misranın üstüne, yaxud iki sözün arasına qoyulubsa, deməli bu söz və ya cümlə, misra digər nüsxədə başqa cürdür, ya da artıqdır, yaxud mətndən nə isə düşübdür və ya ixtisar edilibdir. Eyni zamanda əgər bu işaretərdən biri şəxs və coğrafi adlar üzərinə qeyd edilibsə, deməli həmin adlar nöqsanlıdır, yəni düzgün yazılmayıb, ya da katib tərəfindən dəyişdirilərək, başqa ad yazılmışdır. Bir səhifədə nüsxə fərqləri çox verilirsə və qəbul edilmiş şərti işaretər buna kifayət etməzsə, belə hallarda şərti işaretər təkrarən müxtəlif rəngli mürəkkəblərlə (qırmızı, yaşıl, çəhrayı və s.) qeyd edilir. Bu da nüsxə fərqlərinin müəyyənləşdirilməsində anlaşılmazlığı yol vermir.

Bir söz, ifadə, cümlə, misra və ya beyt ayrı-ayrı nüsxələrde müxtəlifdir, bu zaman həmin nüsxə fərqləri əsas mətndə qoyulan şərti işaretə altında (hər nüsxə fərquinin qarşısında həmin işaretəni təkrar etməklə) mətnin haşiyəsində göstərilir və hər nüsxə fərqnindən sonra əlyazma nüsxələrinin şərti işaretəri qeyd edilir. Məsələn, əsas mətndə olan (462, 450b) **المنتخبين**

sözü üzərinə bu " ١ " şərti işaretə qoyularaq, bu sözün daha üc əlyazmasında olan nüsxə fərqi mətnin haşiyəsində aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir:

١ **المنتخبين** نسخة م
١ **المحبين** نسخة ص
١ **المجتبيين** نسخة

Dalbadal gələn bir neçə sözün nüsxə fərqləri verilərkən mətnin haşiyəsində nüsxə fərqləri göstəriləcək sözlərdən əvvəl və sonra gələn və nüsxə fərqləri göstərilməyəcək sözlər də yazılır ki, nüsxə fərqləri hansı sözlərə aid olduğu aydın olsun. Bu zaman mətndə şərti işaretə birinci, yəni nüsxə fərqləri göstəriləcək sözlərdən əvvəl gələn sözün

üzərinə qoyulur. Beləliklə də, mətnlərin haşiyələrində verilmiş bu tipli nüsxə fərqlərinin mətndə hansı sözlərə və ya parçalara aid olduğu aydın şəkildə görünür. Məsələn:

بودر ندر بيلمز ميسنك (444, 77b)

Əsas mətndəki bu misrada ح "şərti işarə

fərqi belə göstərilmişdir: بودر ندر بيلمز ميسنك

Buradan aydın olur ki, nüsxə fərqi mətndə olan

sözlərinə verilmişdir.

Verilən nüsxə fərqləri iki və daha artıq əlyazma nüsxələrində eynidirsə, yaxud ikisində eyni, digər nüsxədə fərqlidirsə, belə hallarda onlar aşağıdakı şəkildə göstərilir:

باعتبار ان ما بعد هما من حيث اولويته بالحكم المقدم
مخرج عما قبله سخة ظاهرة صحيحة

(451, 53a - mətnin haşiyəsində)

Daha bir misal:

صحيح . سخة . سخة صحيحة
سلیم . سخة . سخة صحيحة

(482, 102b - mətnin haşiyəsində)

Yuxarıda göstərilən birinci misalda nüsxə fərqi "aydın" və "düzgün" kimi adlandırılmış hər iki əlyazmasında eyni olduğu kimi göstərilmişdir. İkinci misal isə əsas mətndə olan حميم sözünün bir nüsxədə və digər iki nüsxədə, yəni "düzgün" və ح hərsi ilə işaretənmiş nüsxələrdə isə سلیم kimi olduğunu aydınlaşdırmışdır.

Mətndən düşmüş sözləri, misraları, beytləri və s. göstərmək üçün bu işaretəldən (✓, ˇ,

↙ , ↚ , ↛ , ↜) istifadə edilmişdir. Bu şərti işaretəldən ikisi, yəni sağa və sola maili şəkildə iki söz arasına qeyd edilən bu işaretələr ("↙ , ↚ ")

işlənmə dövrlərinə görə o birilərinə nisbətən daha qədimdir. Biz bu işaretələrə hələ XII-XIV əsr əlyazmalarında təsadüf edirik. Sonralar onların yerini yuxarıda göstərilən işaretələr tutmuşdur.

Əgər bu işaretlərdən biri iki söz arasında, yaxud cümlənin. Misranın, beytin sonunda qeyd edilibsə, deməli oradan ya söz, ya misra, ya beyt, ya da bir parça düşmüşdür. Nümunə olaraq belə bir misala müraciət edək:

دېدى ملکى قىلەم نشار

(444, 85b)

Bu misrada **دېدى** sözü ilə **ملکى** sözünün arasında qoyulmuş bu işaret " **و** " altında mətnin haşiyəsində misradan **ي** sözünün düşdüğünü göstərilmişdir.

Klassik poeziyanın mətnləri üzərində araşdırırmalar aparan alimlər orada söz sıralarının pozulması hallarına az təsadüf etməmişlər. Nizami əsərlərində sözlərin sırasının pozulması haqqında Y.E.Bertels yazır ki, belə hallara çox tez-tez təsadüf olunur. Bu qəbildən olan təhriflərə demək olar ki, hər səhifədə misal tapmaq mümkündür (155, 467). Belə hallar əsərin mənasına ciddi təsir göstərməsə də, onun müəllif iradəsinə uyğun gözəl səslənməsinə, hündürdən oxunarkən məntiqi vurguların güclənməsinə və yaxud zəiflənməsinə səbəb olur.

Poeziyada dil sərbəstliyinə böyük imkanlar verildiyindən, şairlər bu imkanlardan istifadə edərək, bəzən ifadələrdə sözlərin təsirini daha da artırmaq üçün yerdəyişmədən (inversiyadan) geniş istifadə etmişlər. Bu zaman bir növ qrammatik qaydalar pozulur. Belə ki, nitq hissələrinin sırası dəyişir. Məsələn, xəbər mübtədədan əvvəl gəlir. Bunu anlamayan bəzi katiblər isə bu inversiyaları istədikləri kimi dəyişərək, guya mətni qrammatik qaydalara uyğunlaşdırmaq istemişlər. Əslində isə bu sərbəstlikləri ilə klassiklərin əsərlərində bir çox təhriflərin yaranmasına səbəb olmuşlar. Ümumiyyətlə orta əsr mətnlərində katiblərin günahı üzündən yeri dəyişik, dal-qabaq salınmış sözlərin, misraların və beytlərin düzgün variantlarının göstərilməsi üçün iki şərti işaretdən istifadə edilmişdir. Bunlar " **م** " və " **خ** " hərfəridir. Burada " **م** " hərfi مقدمة (qabağa götirmə, qoyma) ərəb sözünün baş hərfi, " **خ** " hərfi isə معنون (arxa, arxaya qoyma) ərəb sözünü əmələ getirən felinin ikinci kök hərfidir. Əgər mətdə dalbadal golən iki sözdən birinin üzərinə

" **خ** " hərfi, digərinin üzərinə isə " **م** " hərfi qoyulubsa, deməli üzərinə " **خ** " hərfi qoyulmuş söz, üzərinə " **م** " qoyulmuş sözün yerinə və üzərinə " **م** " hərfi qoyulmuş söz isə, üzərinə " **خ** " hərfi qoyulmuş sözün yerinə keçməlidir. Fikrimizi izah etmək üçün bir misala müraciət edək:

عاشق شورىيده در ديوانه حل

(444, 79b)

Bu misrada üzərinə "م" hərfi qoymulmuş

،شورىيده سözü، üzərinə "خ" hərfi qoymulmuş

سözünүn yerinə، üzərinə "خ" hərfi qoymulmuş

شورىيده سözü isə، üzərinə "م" hərfi qoymulmuş سözünүn yerinə ديوانه keçməlidir. Deməli, misra belə olmalıdır:

عاشق ديوانه در شورىيده حل

Əgər beytlərdə misraların yeri dəyişik salınıbsa, bu zaman həmin şərti işaretlər misraların birinci sözlərinin üzərinə qeyd olunur. Lakin dalbadal gələn iki beytin yeri dəyişik salınıbsa, bu zaman həmin şərti işaretlər birinci və ikinci beytlərin birinci sözlərinin altında qeyd olunmuşdur. Bu da beytlərin bütünlükə yerlərinin dəyişik salındığını göstərir. Nümunə olaraq "Əsrarnamə"dən bir misal göstərək:

اوشاقلر داش اتلىر هينكادن طلو يغماعه باشладى هوادن
اوشاقلر ياغلر لىر باشىنە داش چىخىر صحرىيە دوغۇرۇمۇر دقلاش

(444, 48b)

Deməli, burada birinci beyt ikincinin, ikinci beyt isə birincinin yerinə keçməlidir.

Klassik mətnşunaslıqda "nüsxe" sözündən yalnız bir istilah kimi yox, həm də bir növ şərti işaret kimi də istifadə edilmişdir. Yəni tərtib olunmuş mətnlərdə bəzən nüsxe fərqi göstəriləcək sözün üzərinə şərti mətnşunaslıq işaretisi əvəzinə "nüsxe" sözü qeyd edildikdən sonra mətnin haşıyələrində də həmin söz altında nüsxe fərqi göstərilmüşdür. Bu üsuldan öz tekstoloji fəaliyyətində Mirzə Kazimbəy də istifadə etmişdir. Mirzə Kazimbəy tərtib etdiyi mətnlərdə nüsxe fərqlərinin göstərilməsi üçün müxtəlif üsullardan faydalananmışdır. Alim "Müxtəsər əl-viqayə" yazılı abidəsinin nüsxe fərqlərini göstərərkən yalnız bir sözdən, yəni "نسخة" ("nüsxe") sözündən istifadə etmişdir. O, abidənin nüsxlərini və şərhlərini əsas mətn kimi seçdiyi onun qədim və etibarlı əlyazması ilə tutuşturduqdan sonra, müəyyənləşdirdiyi variantları, yəni nüsxe fərqlərini öz qədim əlyazmasının haşıyələrində qeyd etmişdir. Nüsxlər arasında aşkar etdiyi fərqli cəhətləri isə deyildiyi kimi ("nüsxe") sözü ilə göstərmişdir. "Belə nüsxe fərqlərini mənim nəşrimdə hər yerdə sözün üzərində "nüsxe" işaretisi ilə göstərdim" (188, 295). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr mətnşunaslığında "nüsxe"

sözünüün köməyilə göstərilən variantların bir başqa forması da mövcud olmuşdur. Yəni mətndə nüsxə fərqi göstəriləcək sözün, ifadənin, misranın və s. üzərinə şərti mətnşunaslıq işarəsi yazılıraq, onun başqa variantı mətnin haşıyəsində "nüsxə" sözü altında göstərilmişdir. Əgər mətndə üzərinə şərti mətnşunaslıq işarəsi, yaxud "nüsxə" işarəsi qoyulmuş sözün, ifadənin, misranın və s. mətnin haşıyəsində həmin işarələr altında başqa nüsxə fərqləri göstərilirsə, deməli həmin söz, ifadə, misra və s. əsərin eksər əlyazma nüsxələrində mətndə olduğu kimidir, başqa nüsxələrdə isə mətnin haşıyəsində göstərilən kimidir.

Bir sıra hallarda isə yuxarıda göstərilənlərin eksini görürük, yəni tərtib olunmuş mətndə hər hansı bir sözün, ifadənin, misranın üzərinə "nüsxə" və ya başqa mətnşunaslıq işarəsi qoyulsada, onun müqabilində mətnin haşıyələrində heç bir nüsxə fərqi verilməyərək, sadəcə olaraq "nüsxə" sözü yazılmışdır. Bu o deməkdir ki, tədqiqatçı əsərin əsas mətnini onun başqa əlyazma nüsxələri ilə müqayisəli surətdə tutuşturduqda, əsas mətndəki bir sıra sözlərə, parçalara, beytlərə və s. bəzi nüsxələrdə başqa variantlar aşkar etdikdə, onlara nüsxə fərqləri göstərməyərək, sadəcə olaraq onların üzərinə və haşıyədə "nüsxə" sözünü yazmaqla kifayətlənmişdir. Belə nüsxə fərqləri mətnin mənasına xələl getirmədiyinə və o qədər də ciddi əhəmiyyət kəsb etmədiyinə görə tədqiqatçı onların göstərilməsini lazımlı bilməmişdir. Belə hallara klassik mətnşunaslıqda çox təsadüf olunur. Bu da onu göstərir ki, əsərin mətninin tərtibində istifadə edilmiş əsas əlyazmaları ilə yanaşı tədqiqata cəlb olunmuş ikinci dərəcəli yoxlama nüsxədə şərti işarə ilə göstərilən söz başqa variantda verilmişdir. Həmin söz əsərin məzmunu, müəllifin stilini, mətndəki məna ardıcılılığı və s. baxımından o qədər də əhəmiyyət kəsb etmədiyindən və katib tərəfindən təhrif olunduğu nəzərə alınaraq, ona nüsxə fərqi göstərilməmişdir. Bu üsul ilə tərtib olunmuş mətndə islah edilmiş bəzi sözlər də göstərilmişdir.

Mirzə Kazimbəy Yaziçıoğluunun "Məhəmmədiyyə" adlı poetik əsərinin mətnini tərtib edərkən, nüsxə fərqlərinin göstərilməsində başqa üsuldan faydalananmışdır. O, burada, əsərin mətnində və onun haşıyələrində nüsxə fərqlərinin göstərilməsi üçün klassik mətnşunaslıqdan fərqli olaraq, başqa mətnşunaslıq işarələrindən istifadə etmişdir ki, o da müasir mətnşunaslıqda olduğu kimi rəqəmli ibarətdir. Belə ki, tərtib etdiyi mətnin hər səhifəsində nüsxə fərqlərini göstərəcəyi sözlərin, ifadələrin, misraların və s. üzərinə sıra ilə \ , / , ۳ , ۴ , ۵ , ۶ , ۷ , ۸ ,

Λ , ፭ , və başqa rəqəmləri ardıcıl şəkildə yuxarıdan aşağıya doğru qeyd etdikdən sonra, mətnin haşiyəsində həmin ardıcılıqla yenə yuxarıdan aşağıya doğru həmin rəqəmlər yazılıraq, onlardan hər birinin arxasında nüsxə fərqi göstərilmişdir. Nüsxə fərqlərinin sonunda isə nüsxə fərqi göstərilən əlyazmasının mötərizədə şərti işarəsi verilmişdir. Əgər göstərilən nüsxə fərqi əsərin əlyazmalarının bir neçəsində eynidirsə, bu zaman haşiyədə qeyd edilən nüsxə fərquinin sonunda bir yox, bir neçə əlyazmanın şərti işarələri, - (خ), yaxud (أ و خ), - göstərilir (458).

Orta əsr mətnşünaslığında heç də nüsxə fərqlərinin hamısı əsas mətnin haşiyələrində göstərilməmişdir. Hər hansı əsərin nüsxələri qarşılıqlı surətdə tutuşdurularaq, onların mətnlərinin müqayisəli surətdə araşdırılması zamanı müəyyənləşdirilən nüsxə fərqlərindən bir qisminin mətnin haşiyələrində verilməsini tədqiqatçı lazımlı bilməmişdir. Mirzə Kazım bəy "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin mətnini tərtib etmək üçün seçdiyi əsas mətni onun digər nüsxələri və şərhləri ilə müqayisəli surətdə araşdırıldıqdan sonra, göstərəcəyi nüsxə fərqlərini əsas mətnin haşiyələrində qeyd etmiş, başqalarını isə yazmayaraq sadəcə olaraq islah etmişdir. Belə hallara müəyyən dərəcədə müasir mətnşünaslığın təcrübəsində də təsadüf olunur. Bununla da katiblərin əlyazma nüsxələrində diqqətsizlik üzündən və ya mexaniki surətdə yol verdikləri xəta və təhriflərə nüsxə fərqi göstərilməmiş, onlar digər nüsxələr, daha doğrusu ən qədim və mükəmməl əlyazmaları əsasında təshih olunmuşdur. Bununla yanaşı əsərin əlyazma nüsxələrinin qarşılıqlı araşdırılması nəticəsində müəyyən məqsədlərlə edilmiş təhriflər üzə çıxarıldıqdə və onların qədim nüsxələri əsasında düzgün variantları dəqiq müəyyənləşdirildikdə onlara nüsxə fərqləri göstərilmədən əsas məndə düzəlis edilmişdir. Bəzi hallarda isə bu cür xarakter daşıyan təhriflər islah edilməklə yanaşı həm də şərti mətnşünaslıq işarəsi altında mətnin haşiyəsində, yaxud birbaşa məndə, sətirlər arasında təshih edilmiş sözün üstündə "ص ح" ("düzgündür") ifadəsi qeyd edilir. Bu da bir tərəfdən oxucunun nəzərinə çatdırılır ki, həmin söz, ifadə və s. təshih edilmiş, digər tərəfdən isə düzəldilmiş variantın düzgün olduğu təsdiq edilir. "Düzəlis və əlavələrin əksəriyyəti katibin əli ilə edilmiş və onların düzgünlüyü "ص ح" əlamətilə (sözü ilə - Ş.K.) təsdiq edilmişdir" (247, 34). Bu üsulla yalnız ayrı-ayrı sözlərdən, ifadələrdən, misralardan və s. ibarət olan nüsxə fərqlərinin düzgünlüyü təsdiq olunmamış, eyni zamanda

müxtəlif tarixlərin dəqiqliyi də bu üsulla islah edilərək təsdiq olunmuşdur (204, 362).

Bütün yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, klassik mətnşünaslıqda əsərin əlyazma mənbələri arasında aşkar edilən nüsxə fərqlərinin heç də hamısı göstərilməmişdir. Həmin nüsxə fərqlərindən mətn üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edən fərqli cəhətlər oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır. Bir sıra hallarda isə orta əsr mətnşünasları tədqiq etdiyi əsərlərin mətnlərinə edilmiş əlavələri aşkar etsələr də və həmin əlavələrin müəllifə məxsus olmadığını müəyyənləşdirələr də, onları tərtib etdikləri mətnlərdən çıxarmamışlar. Lakin müəllif mətninə edilmiş bu əlavələr haqqında oxuculara məlumat vermək üçün onların üzərinə xüsusi şərti mətnşünaslıq işarəsi yazmışlar. Buna görk olaraq Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan və orta əsr mətnşünaslığının öyrənilmesi baxımından az əhəmiyyət kəsb etməyən Əbdürəhman Cami "Divan"ının bir əlyazma nüsxəsinə müraciət edək (525). Hicri 930 (mil. 1523-1524)-cu ildə dövrünün böyük poeziya bilicisi və ziyalısı tərəfindən tərtib olunmuş Cami "Divan"ının bu əlyazma nüsxəsi öz mükəmməlliyi baxımından nəzər-diqqəti özünə çekir. Əlyazmasının sonluğunda tərtibçi və katib haqqında məlumat verilmədiyindən, onun adı bizə məlum deyildir. Göstərilən əlyazmasını, Cami "Divan"ının müasir mətnşünaslar, daha doğrusu A.Əfsahzod tərəfindən tərtib olunmuş elmi-tənqidli mətnlə (144) müqayisəli surətdə öyrəndikdən sonra məlum olmuşdur ki, naməlum ziyanı, bəlkə də ədəbiyyatşunas alim həmin əlyazmasını köçürməzdən əvvəl, Cami "Divan"ının bir sıra mükəmməl nüsxələrini əldə edərək, onları müqayisəli surətdə öyrəndikdən sonra, haqqında danışilan bu nüsxəni yaratmışdır. O, dövrünün ziyalısı kimi divanın nüsxələrini qarşılıqlı şəkildə tutuşduraraq araşdırarkən, bəzi nüsxələrdəki qəzəllərdə əlavə beytlər aşkar etmişdir. Bu nüsxənin tərtibçisi görünür divanın bir yox, bir neçə nüsxəsində bu artıq beytləri aşkar etdiyindən, onları öz nüsxəsinə daxil etmişdir. Tərtibçi bu beytlərin Cami ırsınə kimlər tərəfindənə edilmiş əlavələr olduğuna əmin olmasına baxmayaraq, onu oxucuların və tədqiqatçıların mühaki-məsinə vermişdir. O, divanda müəyyənləşdirdiyi əlavə beytləri bir nüsxə fərqi kimi göstərmək üçün onların üzərinə "ج" ("zeyn") hərfi yazmışdır ki, bu da "نَسْد" ("artıq, əlavə") ərəb sözünün baş hərfidir. Klassik mətnşünaslıqda əsərlərin mətnlərinə edilmiş əlavələr məhz bu işarə altında göstərilmişdir.

Cami "Divan"ının bu nüsxəsini A.Əfsahzod tərəfindən tərtib olunmuş elmi-tənqidi mətnlə müqayisə edərək yoxladıqdə aydın olmuşdur ki, orta əsr ziyalisinin şairin ırsinə o dövrün katibləri tərəfindən edilmiş əlavə kimi göstərdiyi beytlər orada da yoxdur.

Klassik mətnlərdə "ም" ("mim") hərfi yuxarıda göstərilən mənalardan və funksiyalardan başqa şərti işaret kimi daha bir mənada da işlənmişdir. Lakin bu dəfə "mim" hərfi başqa bir sözün, yəni ^{şək} ("təkrar olunan") əreb sözünün baş hərfi kimi götürülmüşdür. "Mim" hərfi təkrar olunan söz və ifadələri, yaxud eyni mənəni ifadə edən sinonim sözləri göstərmək üçün istifadə edilmişdir. Nümunə olaraq, Cami "Divan"ının daha bir nüsxəsinə (526) müraciət edək. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan bu nüsxənin sonunda yazılmış müəmmalardan eyni məna verənlərdən birincinin qabağında mənəsi yazılmış, ikincinin qabağına isə "ም" ("mim") şərti işaretsi qeyd edilmişdir ki, bu da həmin müəmmmanın birincidə olan mənəni təkrar etdiyini bildirmişdir. Ona görə də ikinci müəmmmanın qarşısında təkrar olaraq, eyni mənəni bir daha yazmağa ehtiyac duyulmamışdır. Bu şərti işaretə lüğətlərdə də təsadüf olunur (510). Belə ki, lüğətlərdə sinonim sözlərdən birinin qarşısında, yaxud altında mənəsi yazıllarsa, başqalarında "ም" hərfini qeyd etməklə kifayətlənmişlər.

III. İxtisarlar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, orta əsr mətnşünashığında tədqiq olunan abidənin əlyazma nüsxələrini və bu nüsxələr arasında aşkar edilən fərqli cəhətləri, əlavələri, naqışlıkları və s. göstərmək üçün müəyyən şərti işaretlər sistemi tətbiq edildiyi kimi, mətnlərdə çox işlənən sözlərin, istilahların və adların müxtəsər şəkildə göstərilməsi üçün də müəyyən ixtisarlardan istifadə edilmişdir. Bir çox əlyazma abidələrinin əvvəlində, yəni titul vərəqinin ardınca gələn führistdən sonrakı vərəqdə mətndə işlədilmiş ixtisarların cədvəli verilir, yaxud həmin ixtisarlar əsərin müqəddiməsində şərh edilir (439; 426; 428). Deyildiyi kimi, bu ixtisarlar müxtəlif xarakterli və bir çox hallarda isə hər tədqiqatçının özünə xas ixtisarları olur. Bu ixtisarlar şərhçilik sənətindən, o cümlədən Xəbib Təbrizinin yaradıcılığından məlumdur. O, özünün mətnşünashığ fəaliyyətində istifadə etdiyi şərti işaretlərlə yanaşı ixtisarlardan da faydalanmışdır. Sonrakı yüzilliklərdə bu ixtisarlar daha da artırılmış və bir sıra istilahların ixtisarları bütün orta əsr əlyazmalarının hamisində eynən təkrar olunmuşsa, digərləri ayrı-ayrı əlyazmalarda müxtəlif

şekilde verilmiştir. Bu ixtisarların bəzisi bir hərfə, bəzisi iki hərfə, bəzisi isə üç hərfə göstərilmişdir. Hətta müəyyənlik artikel ilə göstərilən ixtisarlar da təsadüf olunur. Orta əsr mətnlərində tətbiq olunmuş bəzi xüsusi adların ixtisarlarına nəzər salaq:

تَعْلِب adı hərfilə;
الحَرْثِي nisbəsi ح hərfilə;
الرَّازِي nisbəsi ر hərfərlər; hərfərlərile;
الْمَعْرِي nisbəsi ع hərfilə;
مَوْهُوب adı مَوْهُوب hərfərlərile və s.

Ümumi adları bildirən ixtisarlar:

الْمَصْنُف ve المصْنَف (müəllif) - hərfəri və müəyyənlik artikel ilə;

سَلْسِلَةٌ - سَلْسِلَةٌ (silsilə, ardıcılılıq) - hərfərlərile;

ظَاهِرٌ (aydın) - ظَاهِرٌ hərfərlərile;
مَمْنُوعٌ (qadağan edilmiş) - مَمْنُوعٌ hərfərlərile;

حَفِيدٌ (nəvə) - حَفِيدٌ hərfərlərile;
جَيْشَنْ (o vaxt, onda) - جَيْشَنْ hərfilə;
شَرْحٌ (şərh) - شَرْحٌ hərfilə;
أَنْتَهِي (tamam oldu, qurtardı) - أَنْتَهِي hərfərlərile;

مِنْ الْمَصْنَفَا (müəllifdən) - مِنْ الْمَصْنَفَا ondan.

Göstərilən ixtisarların bir qismi, o cümlədən "أَنْتَهِي", "شَرْحٌ", "مِنْ الْمَصْنَفَا" və başqları demək olar ki, orta əsr mətnlərinin hamısında verilmişdir. Məsələn, mətnin axırında katib, yaxud tədqiqatçının ona yazdığı sonluq

أَنْتَهِي تَه (tətə), yaxud da أَنْتَهِي (başa çatdı, tamam oldu) sözlərile başlayır. Bəzi hallarda katib sözünü sadəcə olaraq müxtəsər şəkildə belə "أَنْتَهِي" yazımışdır. Bu ixtisar əlyazmaların haşıyələrində tədqiqatçı tərəfindən mətnə yazılmış ayrı-ayrı şərhlərin, müxtəlif müəlliflərdən gətirilən sitatların sonunda daha çox işlədir.

IV. Haşıyələrdə mətnə yazılmış şərh və izahların göstərilməsinə xidmət etmiş işarələr.

Orta əsr mətnlərinə haşıyələrdə yazılmış şərh və izahların mətn daxilində hansı sözə, ifadəyə, misraya, beytə və s. aid olduğunu göstərmək üçün də müəyyən şərti işarələrdən istifadə edilmişdir. Həmin

işarələr ayrı-ayrı əreb hərfərindən, hərf birləşmələrinəndən və müxtəlif əlamətlərdən ibarətdir. Onlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Göstərilən şərti işaretlərdən biri mətndə şərh, yaxud izah ediləcək sözün, ifadənin, cümlənin, misranın üzərinə qeyd edilib, sonra həmin işaret altında mətnin haşiyəsində şərh edilir. Məsələn, Saçaqlızadənin "Təqrir əl-qavanin" əsərinin mətnində قصيدة

كُلية ifadəsinin üzərinə bu şərti işaret (—○—) qoyularaq, həmin işaret altında həsiyədə belə sərh edilir:

سميت هذه القضية الكلبة قانوناً لأنّه ...

(501, 157b)

Bəzən mətndə şərh edilən söz, yaxud ifadə təkrarən şərti işaretən altında hasiyyədə

علم المناظرة مەندازىقىسىسى دە gösterilir. Məsələn, mətnde

(Diskussiya elmi) ifadəsinin üzərinə bu şərti işaret (—o—) qovularaq, mətnin həsiyəsində belə şərh edilir:

وعلم المناقضة... إنما قدمنا تعريف المناقضة وبيان موضوعها وأغراضها
ونأخذ منها على المقدمة (501، 157b)

(501, 157b)

(Diskussiya elmi... Müqəddimədə diskussiya elminin tərifini, onun mövzusunun izahını, məqsədini və faydasını təqdim etdi.)

Məhz göstərilən işaretlərin köməyi ilə haşiyələrdə yazılmış şərh və izahların mətndə hansı hissələrə aid olduğunu asanlıqla tapmaq olur.

V. Mətnlərin daxili şərhində istifadə edilmiş işarələr sistemi.

Klassik mətnşünaslıqda tərtib olunmuş mətnlərə yazılın şərh və izahlarla yanaşı, müxtəlif işaretlər sistemi ilə, onların bəzi hissələrinin daxili şərhləri də verilmişdir. Daxili şərhlər sözlə yox, ayrı-ayrı rəqəmlər, hərfələr, əlamətlər və hərf birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur. Bu şərti mətnşünaslıq işaretləri mətndə ayrı-ayrı sözlərin, şəxs və işaret əvəzliklərinin, şəxs sonluqlarının, bitişən əvəzliklərin, ədatların və s. altında, az-az hallarda işə üstündə qoyularaq, orada fikir ardıcılığının, ifadə olunan məna çalarlarının düzgün başa düşülməsində oxucuya

böyük kömək göstərir. Belə şərhlər bütün mətn boyu verilməyərək, onun çətin yerlərində müəllifin irəli sürdüyü fikirləri düzgün dərk etmək üçün istifadə edilmişdir. Bəzən bu işaretlər bir neçə səhifədə heç olmadığı halda, digər səhifənin hər sətrində onların sayı ona qədər, bəzən isə daha çox olur. Belə daxili şərhlərə bədii əsərlərdən çox, elmi əsərlərin mətnlərini aydınlaşdırarkən daha artıq ehtiyac duyulduğuna görə, bu işaretlər sistemində ədəbiyyatşunaslığa, dilçiliyə, hüquqşunaslığa, fəlsəfəyə və s. elm sahələrinə həsr olunmuş əsərlərin mətnlərində daha çox rast gəlinir. Bir neçə misala müraciət edək:

**فَلِمَّا دَخَلَ الْغَايَةَ فِي الْحُكْمِ وَخَرَجَ عَنْهُ
فَأَمْرَيْدَ وَرَدَ مَعَ الدَّلِيلِ فَهَذَا هُوَ الْمُخْتَارُ**

(446, 373b)

Burada verilmiş cümlələrdə istifadə olunmuş iki bitişən və bir işaretə əvəzliklərinin mənə baxımından hansı cümlə üzvləri ilə bağlı olduğunu göstərmək üçün üç işaretdən (٤ ، ٢ ، ٦) istifadə olunmuşdur. İkinci cümlədə verilmiş "həzə" işarə əvəzliyinin birinci cümlədə məhz izafətin birinci tərəfini təşkil edən "duxul" məsdəri ilə bağlı olduğu bu işaret () ilə göstərilmişdir. Əgər belə şərh olmasaydı, həmin əvəzliyin "əmr" isminə aid olduğu kimi də başa düşülərdi. Birinci cümlədəki iki bitişən əvəzlikdən birinin "əl-ğayə" ismi, digərinin isə "fi-l-hukm" zərfi ilə bağlılığı qalan iki işaret (٢ ، ٦) ilə şərh edilmişdir.

**فَهَذَا يَا قَصْدِيْهِ عَبَادُ اللَّهِ يَوْسُفُ بْنُ حَسَنِ
الْكَرْمَسِيِّ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمَا وَسَيِّدُهُمَا وَجِيرًا
اَخْتَامَهُ وَجِيرًا**

(446, 379b)

Bu parçada mənə ardıcılılığı tək və qoşa nöqtələrlə aydınca şərh olunmuşdur. Əgər belə şərh olmasaydı, burada ikilik bildirən bitişən əvəzliyin kimlərə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çətinlik törədərdi, çünkü burada ancaq bir nəfər haqqında danışılır. Lakin tək nöqtə ilə verilmiş şərhdən aydın olur ki, ikilik bildirən şəxs əvəzliyi əsərin müəllifi Yusifə və onun atası Hüseynə aiddir. Verilən parçada qoşa nöqtə ilə "mə" ədati, bitişən şəxs əvəzlikləri və vasitəsiz tamamlıq arasında olan mənə ardıcılığı tam aydınlığı ilə şərh edilmişdir.

**وَالْقَضْيَةُ الَّتِي جَعَلْتُ حِزَا قِيَاسَ تِسْمِي
مَقْدِمَةً وَالْمَقْدِمَةُ الَّتِي فِيهَا الْأَصْغَرُ**

الصغرى والثانية الأكبر الكبرى والمكرر بينهما

(488, 139b) حداً أو سط

Bu misalda isimlə bağlıyıcı və fellər, isimlə bağlıyıcı və bitişən əvəzlik, sıfətlə sıfət və bitişən əvəzlik, eləcə də bağlıyıcı ilə bitişən əvəzlik arasında olan məna çarpanlaşmaları bu işarələrlə (۲, ۷, ۵, ۶) şərh edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, daxili şərhlərdə istifadə edilmiş işarələr diakritik işaretlər və digər əlamətlərlə qarışdırılmışın deyə həmişə mətnin rəngindən fərqlənən başqa mürəkkəblə (qırımuzy, çəhrayı və s.) qeyd edilmişdir.

Qafqaz əlyazmalarında işlədilmiş şərti mətnşünaslıq işaretləri və onlarla bağlı tətbiq edilmiş ixtisarlar orta əsr Şərq yazılı abidələri üzərində araşdırırmalar aparan istər Şərq filoloqlarının, istərsə də Qərb şərqsünaslarının diqqətini özüne cəlb etmişdir. Onların bəziləri bu işaretlər sisteminin ayrıca bir tədqiqat obyekti olduğunu dərk edərək, onlar haqqında hər hansı şəhərlər və izahlar verməkdən çəkinmiş, başqaları isə bu işaretlərdən bəziləri haqqında bilgilər verməyə, onları açmağa çalışırlar da ona tam mənada müvəffəq olmamışlar, çünkü bu işaretlər ayrı-ayrı əlyazma abidələri əsasında yox, kompleks şəkildə orta əsr mətnşünaslığı ilə bağlı tədqiqatlar tələb edirdi. Əks təqdirdə onların tam şəkildə öyrənilməsi mümkünüsüz idi. İndiyə qədər də orta əsr mətnşünaslığının nəzəri məsələləri öyrənilmədiyindən həmin şərti işaretlər də bir sistem şəklində müəyyənləşdirilməmiş və hərtərəflı tədqiq olunmamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şərti işaretlərin bir qismi öz əksini ilk dəfə Azərbaycan əlyazma abidələrinin mətnlərində tapmış, sonra isə Qafqazın ayrı-ayrı müsəlman bölgələrində yayılmışdır.

Orta əsr Qafqaz əlyazma abidələrinin mətnlərində işlədilmiş şərti işaretlər 1932-ci ildə tanınmış rus şərqsünası, akademik I.Y.Kraçkovskinin nəzər-diqqətini özüne cəlb etmişdir. O, həmin işaretlərə, Əbdürəhman Cəmaləddin əl-Hüseyni əl-Qazi Qumuqi əl-Dağistani (204, 567) tərəfindən qələmə alınmış "Xülasət ət-təfsil an əhval əl-imam Şamil" (397) adlı əsərin əlyazması üzərində araşdırırmalar apararkən təsadüf etmişdir. Əlyazmanın tədqiq edərkən rast gəldiyi işaretlər görkəmli alimin diqqət mərkəzindən kənarda qalmamışdır. O, əlyazmasının çətinliklərindən danışarkən bu işaretlərə də toxunmuşdur. "Ayri-ayri hərfələr, hələ

ayrıca paleoqrafik təhlil tələb edən, az olmayan xüsusi işarələrlə təmin olunmuşdur. İlk baxışda onlardan bəziləri başa düşülməz qalır" (204, 569).

İ.Y.Kraçkovski tədqiq etdiyi əlyazmasında yalnız bu işaretə **(Հ)** qırıq dəfədən çox rast gəldiyini qeyd edir. O yazar ki, "Հ" hərfini "haşıya", yaxud "rəhmətullah" söz və ifadələrinin ixtisarı kimi hesab etməyə kontekst imkan vermir (204, 569). O, həmin işaretənin hansı məna daşdığını müəyyənləşdirə bilmədiyindən, istər onun, istərsə də başqa işaretənin daşıldığı mənaları və funksiyaları açmaq üçün ərəbdilli əlyazmaları üzərində xüsusi paleoqrafik araşdırılmalar aparılmasına ehtiyac duyduğunu söyləmişdir.

İ.Y.Kraçkovski sonralar Şamilin həyatı və mübarizəsi ilə bağlı aşkar edilmiş yeni əlyazmaları üzərində araşdırılmalar apararkən orada yenidən həmin şərti işaretərlə rastlaşmışdır. Həmin əlyazmalardan ikisi işaretər baxımından onun üçün daha maraqlı olmuş və həmin əlyazmaların ərəb paleoqrafiyasını və Qafqaz abidələrində istifadə edilmiş ixtisarların öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləmişdir. Burada o, yenidən yuxarıda göstərilən işaret **("Հ")** ilə də rastlaşmış və onun müəyyən dərəcədə açılmasına müvəffəq olmuşdur. "...əldə olan iki əlyazması ərəb paleoqrafiyasının bəzi məsələlərini və Qafqaz abidələrində qəbul edilmiş ixtisarları aydınlaşdırmaq üçün çox mühümdür. Xüsusən, indiyədək tədqiqatçılar üçün çətinlik yaranan və tez-tez işlədilən ixtisarın

Հ onların (yəni həmin əlyazmaların) sayesində müəyyənləşdirilməsini qeyd etmək maraqlıdır. Əlyazmaların tutuşdurulması aydınlaşdırır ki, o

حَدَّى "onda" sözünün ixtisarıdır" (204, 569).

İ.Y.Kraçkovski Şamilin əlyazmaları üzərində apardığı araşdırılmalar sayesində yalnız bir dənə bu ixtisarı açmağa müvəffəq olmuşsuda, o də tam şəkildə şərh edilməmişdir. Belə ki, göstərilən ixtisarın hansı mənəni daşdığını aydınlaşdırılsa da, onun üzərində qoyulmuş "məddə" (**Դ**) işaretinin funksiyası açıqlanmamışdır. Digər tərəfdən istər bu ixtisar, istərsə də digər ixtisarlar İ.Y.Kraçkovskinin dediyi kimi, heç də ancaq Qafqaz əlyazmalarına aid olan ixtisarlar deyildir. Orta əsr mətnlərində tətbiq edilmiş bu tipli ixtisarlar keçmiş yüzilliklərin dərin qatlarına gedib çıxır. Bir də onu qeyd etmək lazımdır ki, şübhəsiz, həmin ixtisarlar ilk dəfə ərəb əlyazmalarında tətbiq olunmuş, sonra isə başqa müsəlman

Şərqi xalqlarının əlyazma abidələrinə keçmişdir. İ.Y.Kraçkovskinin göstərdiyi qəbildən olan ixtisarlara biz ən qədim ərəb və Azərbaycan əlyazma abidələrində təsadüf edirik. Nümunə olaraq, Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunun ən qədim, ən nadir və ən dəyərli abidələrindən biri olan, yuxarıda haqqında danışdığımız İsmail əl-Cövhərinin "əs-Sihah fi-l-luğə" adlı əsərinin XII əsrə üzü köçürülmüş nüsxəsinə müraciət edək. Əlyazmanın titul vərəqində qeyd edilmiş aşağıdakı yazıya nəzər salaq:

"Bu kitabda üzərinə "مَوْعِدٌ لِلْحُكْمِ" və "مَوْعِدٌ لِلْحُكْمِ" sözləri (ixtisarları - Ş.K.) yazılmış hər bir haşıyə Mauhub əl-Bağdadiyə əl-Cavaliqiye və Seyyid əl-Maulidi əl-Dağışanının nəvəsinə aiddir. O, bu kitabı... tutuşturaraq, onun təshih edilməsi üçün bütün bilik və bacarığını sərf etdi" (454, titul vərəqi).

İndi isə əsərin, yəni "əs-Sihah"ın ikinci hissəsinə yazılmış başlıq'a nəzər salaq:

"Bu hissənin əslilə tutuşturulması və müqayisə edilməsi, onun düzəldilməsi və təshihi şeyx, dilçi alim İbn əl-Camal adı ilə tanınmış Əbu Mənsur Mauhub bin Əhməd Məhəmməd bin əl-Xidr əl-Cavaliqi tərəfindən rabi əl-əvvəl ayının 25-də 511-ci ildə başlandı... Bu hissədə üstündə "مَوْعِدٌ لِلْحُكْمِ" (ixtisarı - Ş.K.) yazılmış hər bir haşıyə ona məxsusdur. Bu işarə Mauhub adından götürülmüş və onun işarəsidir (ixtisarıdır - Ş.K.)" (454, 121a).

İ.Y.Kraçkovskinin Qafqaz əlyazmalarına aid etdiyi bu qəbil ixtisarlar nəinki yuxarıda göstərdiyimiz XII əsr ərəb yazılı abidəsi ilə bağlı meydana gəlmişdir, hətta onun yaranma tarixi qədim əsrlərin dərin qatları ilə bağlıdır. Əgər biz islam dininin müqəddəs kitabı Qurana müraciət etmiş olsaq, bu zaman yuxarıda deyilənlərə daha çox aydınlıq gətirmiş olarıq. Yuxarıda şəhər edildiyi kimi, klassik mətnşünaslıq Quranın və Peyğəmbərin (s) şərafəli hədislərinin düzgün mətnlərinin tərtibilə bağlı meydana gəlmişsə, klassik mətnşünaslıqda istifadə edilmiş şərti işarələrin və ixtisarların bir qismi də bu araşdırımlar prosesində yaradılmış və sonralar həmin işarə və ixtisarlar digər abidələr üzərində aparılmış tekstoloji tədqiqatlarda da istifadə edilmişdir. Bunu yuxarıda haqqında danışdığınıız ixtisarlar bir daha təsdiq edir. Bu qəbildən olan ixtisarlara Quranın Bəqərə, Ali-İmran, Nisə, Məidə, Yasin, Sad, Şura, Qaf, Qələm və s. surələrində çoxlu miqdarda təsadüf olunur.

Quranda mövcud olan "يَسِنْ", "الْمَوْعِدُ"

"يَا يَا" "عَسْقٌ" "قَ" "صَ" "بَهْ" və başqları bu qəbildən olan ixtisarlardır.

Bütün bu araşdırmlardan aydın olur ki, İ.Y.Kraçkovskinin haqqında bəhs etdiyi qəbildən olan ixtisarlar hər hansı regionla əlaqədar yox, böyük bir elmi sahə ilə, yəni mətnşünaslıqla bağlı meydana gəlmişdir. Buna görə də həmin qəbildən olan ixtisarlar yuxarıda göstərildiyi kimi rəngarəng olmuşdur. Bütün deyilənlərlə yanaşı, göstərilən ixtisarların üzərinə yazılmış "məddə" işarəsinin funksiyasını açmağa ehtiyac duyulur. Əlyazmalarda və Quranda təsadüf olunan bu qəbil ixtisarlar üzərində aparılmış araşdırmlardan aydın olur ki, əgər ixtisarla verilecek adın, yaxud hər hansı sözün birinci hərfindən sonra uzun sait, yaxud "au" diftonqu gəlirsə, bu zaman, yuxarıda göstərildiyi kimi, ixtisarın üstüne "məddə" işarəsi yazılır. Beləliklə də, aydın olur ki, İ.Y.Kraçkovskinin özünün dediyi kimi, istər ixtisarların, istərsə də başqa şərti mətnşünaslıq işarələrinin tam şəkildə açılması və şərh edilməsi üçün nəinki ancaq paleoqrafik tədqiqatlar aparılmalıdır, həm də kompleks şəkildə orta əsr mətnşünaslığı öyrənilməlidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ancaq belə araşdırmlar sayəsində orta əsr əlyazma abidələrinin sırları açıla bilər. İ.Y.Kraçkovskinin apardığı araşdırmlar isə yalnız bir neçə Şimali Qafqaz əlyazmaları ilə möhdudlaşdığını göro o, abidələrdəki işarələr və ixtisarların funksiyalarını və mənalarını aça bilməmişdir. O, araşdırduğu əlyazmalarda mətnlərin daxili şərhində işlədilmiş şərti işarələrə isə heç toxunmamış və həmin işarələr onun üçün qaranlıq qalmışdır.

İ.Y.Kraçkovskidən sonra mətnlərin daxili şərhində tətbiq olunmuş işarələr sistemi Şamilin məktubları üzərində araşdırmlar apararkən, Tbilisi universitetinin dosenti, tanınmış şərqşünas Q.V.Seretelinin diqqətini cəlb etmişdir (270, 97-114). Q.V.Sereteli 1934-cü ildə özünün "Şamilin Kaluqadan məktubu" adlı məqaləsində Şamilin A.Runovskiyyə yazdığı məktublardan birinin ətraflı elmi təsvirini və tərcüməsini verərkən, göstərilən şərti işarələr onun da diqqətindən yayınmamışdır. Göstərilən məktubda işlədilmiş çoxlu miqdarda izahədici işarələri, eləcə də ixtisarları o da Qafqaz əlyazmalarının paleoqrafik xüsusiyyətlərindən biri kimi izah etmişdir. İ.Y.Kraçkovskidən fərqli olaraq, Q.V.Sereteli mətnin daxili şərhində istifadə edilmiş şərti işarələrin bəziləri haqqında müəyyən mülahizələr yürüdərək, onlardan hər birinin bir sözü, yaxud hərfi ifadə etdiyini təxmin etmişdir. Şərqşünas alim bu işarələrin

bəzilərinin təsvirini vermiş, digərlərini isə aydınlaşdırmaq mümkün olmadığını demişdir. O, göstərilən işaretlər sisteminin əhəmiyyət və vəzifələrinin, nə vaxt, harada və necə meydana gəldiyinin ona məlum olmadığını qeyd etmişdir. Alim bu haqda belə yazmışdır: "Əlyazma paleoqrafik baxımdın daha maraqlıdır. Qafqaza xas olan xətt ilə yazılmışdır. Diakritik nöqtələr kimi, ayrı-ayrı ərəb hərfərinin yazılışı da xarakterikdir. Bəzi işaretlərin qeyri-adi istifadəsi diqqəti özünə cəlb edir. Bəzən hərfin altında həmzəyə (՚) bənzəyən işaret qoyulur...; sözün altında xətt çəkmək əvəzinə uzadılmış həmzə (՞) formasında olan işaret yazılır...; bəzən hərfin altında sukunu (՞) xatırladan işaret qoyulur. İlk baxışda fikirləşmək olar ki, bu ixtisarla verilmiş "mim" (՞) hərfidir. Lakin göstərilən işaret bəzəni elə sözlərin altında rast gəlinir ki, orada "mim" hərfi olmur...; bəzən işaret bu formada (՞) olur. Bundan başqa, bəzi sözlərin altında iki rəqəm (۲) durur...; bəzən ayrı-ayrı sözlərin altında rəqəmlərə oxşayan, aydınlaşdırılması çətinlik törədən işaretlər durur... Göstərilən işaretlər mənim üçün anlaşılmaz qalır. Onların mənalarını, ənənələrin elə qüvvəli olduğu yerde aydınlaşdırmaq daha asandır ki, orada bəzi vilayətlərdə ərəb dili lap axır vaxtlaradək yeganə ədəbi dil kimi xidmət etmiş olsun. Göstərilən xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılması Qafqazda ərəbdilli yazılı abidələrin həm paleoqrafik tədqiqi, həm də onların indiyədək başlanılmamış təngidi nəşri üçün mühümdür" (270, 113-114).

Bir ildən sonra, 1935-ci ilin iyun ayında Q.V.Sereteli ərəbşü-nasların Assosiasiyanın birinci sessiyasında oxuduğu "Şamilin yeni tapılmış məktubları" adlı məruzəsində yenə həmin şərti işaretlərə toxunmuş və özünün bu haqda əvvəlki mülahizələrini təkrar edərək demişdir: "Bu məktublar paleoqrafik baxımdan maraqlıdır. Aydın olmayan işaretlərin istifadə edilməsi diqqəti özünə cəlb edir...; bəzən ayrı-ayrı hərfərin altında yaxud üstündə rəqəmlərə rast gəlinir: ۱ , ۲ , ۳ , ۴ , ۵ və s. ... Bu işaretlərin əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq və ümumiyyətlə göstərilən sənədlərin paleoqrafik baxımdan öyrənilməsi üçün Qafqaz-dakı qalan ərəbdilli abidələrin araşdırımıya cəlb edilməsi zəruridir" (271, 112).

Uzun fasılədən sonra göstərilən şərti mətnşunaslıq işaretləri sistemi A.M.Barabanovun böyük marağına səbəb olmuş və onlardan bir qrupunun əhəmiyyəti və mətn daxilində işlənmə məqsədinin aydınlaşdırılması və bu sistemin yaranma yeri və tarixinin öyrənilməsi sahəsində

müəyyən cəhd göstərilmişdir (149). O, bu işarələr sistemi üzərində apardığı araşdırırmalar sayesində aydınlaşdırılmışdır ki, göstərilən işarələr, İ.Y.Kraçkovski və Q.V.Seretelinin dedikləri kimi, mətnin paleoqrafik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən əlamətlər olmayıb, mətndə rəngarəng mənalar və izahedici vəzifələr daşıyır. Apardığı araşdırırmaların məhdudluğundan A.M.Barabanov onların şərti mətnşünaslıq işarələri sisteminə daxil

olduğunu müəyyənləşdirə bilmədiyinə görə,
sadəcə olaraq, izahedici işarələr adlandırmışdır.

Şimali Qafqaz, daha doğrusu Dağıstan ərəbdilli əlyazmaları və sənədləri üzərində tədqiqat aparan A.M.Barabanovu, sözlərin altında və üstündə qoyulmuş çoxlu miqdarda işarələr düşündürmiş, nəşrə hazırladığı əsərin ayrı-ayrı hissələrinin mənə çalarlarını daha düzgün və daha dərinən dərk etmək məqsədilə onların öyrənilməsi sahəsində ilk təşəbbüs göstərmişdir. O, Məhəmməd Tahir əl-Kəraxinin "Bəriyat əs-suyuf əl-cəbəliyyə fi bəd əl-ğəzavat əş-Şamiliyyə" ("Bəzi Şamil vuruşlarında dağ qılınclarının parıltısı") (484) adlı əsərinin təqnidi mətnini və tərcüməsini hazırlayarkən, orada rast gəldiyi işarələr haqda belə yazar: "Məhəmməd Tahir əl-Kəraxinin "Bəzi Şamil vuruşlarında dağ qılınclarının parıltısı" kitabı ərəb mətninin təqnidi nəşrini və rus dilinə tərcüməsini hazırlamaqla bərabər, mən bu işarələrin tədqiqi ilə məşğul olmağı qərara aldum. Bu tədqiqata səbəb mənim sərəncamımdakı əlyazmalarla məzmunca bir sıra yerlərin anlaşılmazlığı olmuşdur. Adətən anlaşılmaz yerlərdə göstərilən işarələrdən böyük miqdarda yazılmışdır.

Geniş həcmli eyni əsərin bir neçə nüsxəsinin olması, ən müxtəlif birləşmə və quraşdırılmalardan ibarət işarələrin istifadəsinə dair çoxlu miqdarda nümunələr toplamağıma imkan verdi" (149, 184).

A.M.Barabanov, şərti mətnşünaslıq işarələri sisteminə daxil olmuş və mətnlərin şərhində tətbiq edilmiş şərti işarələrin Dağıstan ərəbdilli əlyazma kitablarından və sənədlərindən əldə etdiyi cüzi bir qismini iki qrupa bölmüşdür. Birinci qrupa ərəb rəqəmləri və literləri formasında olan işarələri daxil etmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

٨ ، ٧ ، ٦ ، ٥ ، ٤ ، ٣ ، ٢
ـ ، ـ ، ـ ، ـ ، ـ ، ـ ، ـ

İkinci qrupa aşağıdakı quraşdırma qrafik formaları adlandırdığı işarələri daxil etmişdir:

ع، ڦ، ڻ، ڻ، ڻ، ڻ، ڻ

Mətnin daxili şərhində tətbiq edilmiş həmin işaretləri də A.M.Brabanov bu qruplar əsasında şərh etmişdir. Əslində isə həmin şərti mətn-şünaslıq işaretləri aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimi miqdarda olduqca çox, mənə çalarları, qrafik quruluş və forma baxımından rəngarəngdir.

١	س	س	هـ	هـ	وـ	وـ	يـ	يـ	فـ	فـ	مـ
٢	ط	ط	صـ	صـ	يـ	يـ	هـ	هـ	لـ	لـ	غـ
٣	عـ	بـ	عـ	عـ	يـ	يـ	تـ	تـ	دـ	دـ	رـ
٤	قـ	غـ	عـ	عـ	يـ	يـ	لـ	لـ	لـ	لـ	ـ
٥	كـ	كـ	غـ	غـ	تـ	تـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
٦	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
٧	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
٨	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
٩	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١٠	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١١	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١٢	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١٣	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١٤	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١٥	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١٦	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١٧	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١٨	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
١٩	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ
٢٠	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ	ـ

Azərbaycan ədəbi-estetik fikrinin yaranma və inkişaf mərhələlərini özündə cəmləşdirən orta əsr yazılı abidələri və digər Şərq əlyazmaları üzərində aparılmış geniş araşdırmlar aydınlaşdırılmışdır ki, A.M.Barabanovun tədqiqatlarının birtərəfli və məhdud olması, şərti mətnşünaslıq işaretələri sisteminin mənşəyi, yaranma yeri və dövrü haqqında onu, elmi əsasları olmayan bir sıra ciddi səhv mühakimələr irəli sürməyə vadər etmişdir. Q.V.Sereteli haqlı olaraq, bu işaretələr sisteminin öyrənilməsi üçün bütün Qafqaz ərəbdilli əlyazmalarının tədqiqata cəlb edilməsi zərurətini irəli sürməsinə baxmayaraq (271, 11), A.M.Barabanov öz tədqiqatlarını yalnız bir neçə Dağıstan əlyazmaları ilə məhdudlaşdırmış və heç bir əsası olmadan yazmışdır ki, "Şimali Qafqazdan meydana gəlmış, biza məlum olan ərəbdilli əlyazma və sənədlərin böyük əksəriyyəti, heç yerdə, başqa ərəb və Yaxın Şərq ölkələri əlyazmalarında rast gəlinməyən özünəməxsus işaretələri əhatə edir" (149, 183).

A.M.Barabanov Yaxın Şərq ölkələrində və Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yaradılmış zəngin əlyazma kitab mədəniyyəti ilə tanış olmadan haqqında danışılan işaretələr sisteminin həmin regionlarda yaradılmış ərəbdilli əlyazma abidələrində olmadığı haqqında əsassız fikir söyləmişdir. O, yalnız Şimali Qafqazda yazılmış, sərəncamında olan bəzi əlyazma kitabları və sənədləri ilə kifayətlənərək, həmin işaretələr sistemini öyrənməyə çalışmışdır. Buna görə də şərqşünas alim bu sistemin yaranma tarixini, yerini, məqsədini, eləcə də işaretələr sisteminin özünü tam şəkildə düzgün müəyyənləşdirə bilməmiş, deyilən bu məsələlər haqqında qeyri-elmi hökmər vermişdir. Şərti mətnşünaslıq işaretələri sisteminin hansı elmi sahə ilə bağlı surətdə yarandığını düzgün müəyyənləşdirə bilmədiyinə görə, A.M.Barabanov onu yalnız ərəbdilli əlyazmalarda axtarmış və belə bir fərziyyə irəli sürmüştür ki, "...izahedici işaretələrə ehtiyac, müsəlman mədəniyyətinə və islama dair ərəbdilli ədəbiyyatın mənimsənilməsi prosesində meydana gəlmişdir" (149, 209).

A.M.Barabanov orta əsr mətnşünaslığı ilə bağlı meydana gəlmiş və mətnlərin daxili şərhində tətbiq edilmiş şərti işaretələr sisteminin yaranması haqqında qeyd edir ki, ayrı-ayrı orta əsr abidələrinin mətnlərinə şəhərlər, haşıyələr və izahlar adətən mətnin kənarlarında buraxılmış ağ zolaqlarda, səhifələr arasına salınmış əlavə vərəqlərdə yazılmış. Hətta, bəzi qısa izahlar bir sıra hallarda sətirlər arasında da

verilmişdir. Bütün bunlar da bu və ya digər əsərin mətnindən istifadə edilməsini çətinləşdirmişdir. Bəzən şərhlərin düzgün verilməməsi, yaxud səhv olması isə əlavə dolaşıqlıqlara səbəb olmuşdur. Buna görə də orta əsr yazılı abidələrinin asanlıqla oxunması və dərk edilməsi üçün hər hansı sadə və müxtəsər izah vasitələrinə ehtiyac duyulurdu. Belə izah vasitələri mətnlərdə ayrı-ayrı sözlər və onlara aid olan əvəzliklər üzərində qeyd edilə biləcək şıflər olardı. Buna görə də hər hansı bir kitab oxucusu əsəri şərh etmək üçün özünün qabaqcadan müəyyənləşdirdiyi işaretələri mətnə tətbiq etmiş və ondan sonra həmin kitabı oxuyan şəxs bu işaretələri izahədici işaretələr kimi başa düşmüştür. Get-gedə izahədici işaretələr inkişaf etdirilərək təkmilləşdirilmiş və bu sistemə müxtəlif birləşmələr daxil edilmişdir (149, 210). A.M.Barabanovun şərti mətnşünaslıq işaretərinin yaranması haqqında söylədiyi bu fikir tamamilə əsassızdır.

Orta əsrlərdə tekstoloji tədqiqatlar və şərhlər sahəsində bir sıra metod və üsullar tətbiq olunmuşdur. Ayrı-ayrı rəqəm və hərfərdən, birləşmə və əlamətlərdən ibarət olan və cədvəldə göstərilən şərti mətnşünaslıq işaretələri sistemi də orta əsrlərdə mətnin şəhri sahəsində istifadə edilmiş üsullardan biridir. Bu işaretələr sistemi A.M.Barabanovun dediyi kimi ancaq ərəbdilli əlyazmalarda yox, həm də az-az hallarda farsdilli abidələrin mətninin şərhində də tətbiq olunmuşdur. Ərəb və farsdilli abidələrin mətnlərini tədqiq edən Azərbaycan alim və ziyahları onların məzmununu və ayrı-ayrı çətin yerlərini milli oxuculara tam aydınlığı ilə çatdırmaq məqsədilə, mətnin haşiyələrində yazdıqları şərhər və izahlarla yanaşı bu işaretələr sistemindən də geniş faydalananmışlar. Türkdilli abidələrdə isə bu işaretələrə nadir hallarda, ərəb və fars tərkibli ifadələrin çox işləndiyi yerlərdə təsadüf olunur, çünki milli oxucu türkdilli abidələrin bu işaretələrə şərh olunmasına o qədər də ehtiyac duymamışdır. Beləliklə də, istər mətnin daxili şərhində, istərsə də elmi-məlumat aparatının tərtibində istifadə olunmuş şərti mətnşünaslıq işaretələri sistemi A.M.Barabanovun yazdığı kimi heç də hər hansı bir kitab oxucusu tərəfindən yaradılmamış, əksinə həmin sistem böyük bir ədəbi proseslə, yəni mətnşünaslıq fikrinin meydana gəlməsi və inkişafi ilə bağlı yaranmışdır. Deyildiyi kimi həmin işaretələrin ilk nümunələrinə hələ XII yüzilliğə aid olan abidələrin mətnlərində təsadüf olunur. Bəs mətnin daxili şərhində istifadə edilmiş işaretələr hansı zərurətdən meydana gəlmişdir?

Orta əsrlərdə əsasən ərəbdilli yazılı abidələrin mətnləri üzərində dövrünün alımları və ziyalıları tekstoloji araşdırmaqlar apararkən, mətnlərdə aşkar etdikləri nüsxə fərqlərini və onlara yazdıqları müxtəlif xarakterli şərhləri mətnlərin haşiyələrində yerləşdirməli olurdular. Şərhlərin və nüsxə fərqlərinin çoxluğundan, yuxarıda deyildiyi kimi tədqiqatçılar nüsxə fərqlərinin göstərilməsini ən aşağı həddə endirmişlər. Lakin bu da mətnin kifayət qədər oxucuya açıqlanması və aydınlaşdırılması üçün kifayət etməmişdir. Belə ki, ərəb mətnlərində xüsusi və ümumi isimlərin əvəzinə şəxs sonluqlarının və xüsusən bitişən əvəzliklərin həddindən çox işlədilməsi bir çox hallarda mənaların düzgün başa düşülməsində böyük çətinliklər yaradır. Həmin əvəzliklərin və şəxs sonluqlarının mətndə hansı sözlərə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çox da asan olmur. Bu da ərəb dilinin sintaksisində məxsus olan qrammatik qanunlardan irəli gəlir. Bu çətinlikləri dünya şərqşünaslarının çoxu qeyd etmişdir. Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz "Müxtəsər əl-viqayə" əsəri üzərində Mirzə Kazimbəy tekstoloji araşdırmaqlar apararkən ərəb mətnlərinin bu çətinliklərinə toxunaraq yazar ki, "Müxtəsər əl-viqayə" əsərinin mətni olduqca çətindir. Onu, bu əsərlə fasiləsiz surətdə məşğul olan şəxsdən başqa heç bir alim tezliklə başa düşə bilməz. Hətta, tam zəmanət vermək olmaz ki, bu əsərlə ardıcıl şəkildə məşğul olan şəxs belə onu asanlıqla, düşünmədən anlayacaqdır. Əvəzliklər o qədər çox işlənir ki, onlardan hər birinin hansı cümlə üzvünə aid olduğunu müəyyənləşdirmək böyük çətinliklər yaradır. Tez-tez işlədilən bağlayıcılarla mənalar o dərəcədə dolaşdırılır ki, onlardan sonra gələn söz və ifadələrin nəyə aid olduğunu ancaq uzun-uzadı düşündükdən sonra anlamaq olur. O, eyni zamanda qeyd edir ki, mətnin daxili şərhində istifadə olunmuş şərti işarələrin tətbiq olunmadığı hissələrdə çətinlik və dolaşıqlıq daha çox olmuşdur. Buradan da aydın olur ki, mətnin daxili şərhində istifadə olunmuş şərti işarələr heç də A.M.Barabanovun dediyi kimi hansısa oxucu tərəfindən yox, mətnşünaslıq fikrinin inkişaf prosesində dövrünün qabaqcıl ziyalıları və alımları tərəfindən yaradılmışdır. Mirzə Kazimbəy kimi Şərqi dillərinə və elmlərinə dərindən yiyeñənən, dünya şöhrəti qazanmış bir alim bu işarələrin tətbiqini zəruri hesab etmişdir (188, 286). Ərəbdilli yazılı abidələrin bu qəbildən olan çətinlikləri haqqında Əbdülqəni Nuxəvi Xalisoqarızadə də dəfələrlə qeyd etmişdir.

Ərəb dili qrammatikasının bu növ mürəkkəbliyi yalnız Azərbaycan alımlarını yox, Avropa şərqşünaslarını da narahat etmişdir. Bununla əlaqədar V.R.Rozen belə yazar ki, bələğətsiz yanan ərəb tarixçisini başa düşmək olduqca asandır. Ancaq ərəbşunas olmayan tarixçilərin ondan tam əminliklə istifadə edə biləcəkləri şəkildə tərcümə etmək olduqca çətin işdir. Ərəb, ümumiyyətlə, semit nitqi öz sintaktik quruluşu və isimlərin olduqca tez-tez əvəzliklərlə ifadə olunması bir sırə çətinliklər yaradır. Ərəb dili qrammatikasının bu xüsusiyyətləri tərcüməcılən olduqca böyük diqqət tələb edir. Ərəb dilindən edilmiş tərcümələrdə dilin bu çətinliklərinə görə çox zaman müəyyən səhv'lərə yol verilir ki, bu da tədqiqatçıların hər hansı bir məsələ ilə bağlı yanlış fikir söyləməsinə səbəb olur (245, VIII).

Deyilənlərdən ərəb mətninin nə dərəcədə mürəkkəb, başa düşülməsi və tərcüməsi çətin olduğu aydın olur. Bu çətinlikləri A.M.Barabanovun özü də qeyd etmişdir: "...ərəbdilli ədəbiyyatı oxuyarkən və öyrənərkən mütləq oxunan mətnin mənasının başa düşülməsində bir sırə çətinliklərlə qarşılaşmışıq. Bu çətinliklər əsasən ərəb sintaksisinin xüsusiyyətlərindən meydana gəlirdi. Bu sintaksis isimlərin təkrarlanmasıın əvəzinə böyük miqdarda müxtəlif əvəzlik formaları və şəkilçilərinin tətbiq edilməsinə geniş imkanlar yaradır ki, bu da mütləq müxtəlif nüsxə fərqlərinin yaranmasına gətirib çıxarıır" (149, 209).

Görkəmli Azərbaycan və Avropa şərqşünaslarının dedikləri kimi, ərəb dili qrammatikasının sintaksisində əsasən təkrarlanan isimlər əvəzinə çoxsaylı bitişən əvəzliklərin, şəxs sonluqlarının, müxtəlif bağlayıcıların istifadə edilməsi orta əsr mətnlərinin oxunub düzgün başa düşülməsi və tərcüməsində böyük çətinliklər yaratmışdır. Mirzə Kazimbəy, A.M.Barabanov və V.R.Rozenin dedikləri kimi, hətta ərəb dilini əla bilən tanınmış mütəxəssislər belə orta əsr abidələrini tərcümə edərkən, ərəb dilinin bu çətinlikləri üzündən bir sırə xətalara yol vermişlər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması bağılı məsələ ərəbdilli yazılı abidələrin mətnləri üzərində müqayisəli araşdırılmalar aparan və onları öyrənən Azərbaycan alım və ziyalılarını düşündürməyə bilməzdi. Mətnin çətin yerlərində fikir ardıcılığını, ifadə edilən məna çalarlarını, bitişən əvəzliklərin və şəxs sonluqlarının hansı cümlə üzvlərinə aid olduğunu şərh edən şərti mətnşünaslıq işaretlərini Azərbaycan filoloqları artıq XV əsrдə araşdırıldıqları mətnlərdə bir sistem şəklində istifadə etmişlər.

Daxili şərhdə istifadə edilmiş şərti mətnşünaslıq işarələri sisteminin yaranma tarixinin öyrənilməsində A.M.Barabanovun əsas götürdüyü ən qədim yazılı abidə, 1664-65-ci illərdə Məhəmməd əl-Quduqi tərəfindən köçürülmüş Abdulla bin Umar əl-Baydavinin "Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil" əsərinin əlyazması olmuşdur. Məqaləsində verdiyi işarələrdən ibarət bütün misalları isə 1903-1904-cü illərdə üzü köçürülmüş Həbibulla əl-Kəraxinin "Kitab əl-vakaat əd-Dağıstanıyyə fi-l-asar əş-Şamiliyyə" ("Şamil dövründə Dağıstan hücumları kitabı") adlı əsərinin (149, 208) əlyazmasından götürmişdir. Ümumiyyətlə onun tədqiqat obyekti XIX əsr Dağıstan əlyazmaları, sənədləri və məktubları ilə məhdudlaşmışdır. Buna görə də A.M.Barabanov şərti işarələr sisteminin orta əsr mətnşünaslıq fikrinin yaranması ilə bağlı surətdə meydana gəldiyini aça bilməmiş və bu sistemin yaranma tarixi və yeri haqqında düzgün olmayan mülahizələr yürütülmüşdür. O, yazır: "Hələlik bizdə izahedici işarələr sisteminin ixtira yeri və müəllifi haqqında heç bir sənədləşdirilmiş məlumat yoxdur. Bu haqda ancaq bəzi dolayı məlumatlara əsaslanan fərziyyələr qurmaq olar. Bu sistem şərq və qərb dillərinin heç birində işlənmir, yəqin ki, onlara məlum deyildir. O, yerli Dağıstan və ümumiyyətlə Qafqazın yafetik dillərindən və dialektlərindən də iqtibas oluna bilməzdi. Belə ki, bu sistemin meydana gəldiyi dövrdə (təqribən XVI əsrin sonu-XVII əsrin birinci yarısı) gürcü və erməni dillərindən başqa bütün bu dillər yazısız idi; gürcü və erməni dilləri də bu sistemi bilmir. Beləliklə, izahedici işarələr sisteminin orada, Dağıstanda meydana gəlməsi şübhəsizdir" (149, 208).

A.M.Barabanovun verdiyi bu əsəssiz və qeyri-elmi hökmərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, o, sadəcə olaraq, Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə, eləcə də Şərq əlyazma kitab mədəniyyətinə bələd olmamışdır. Buna baxmayaraq o, geniş və dərin tədqiqatlar tələb edən bir sıra elmi problem və məsələlərlə bağlı, heç bir əsası olmadan müxtəlif hökmər verməkdən çəkinməmişdir. Göründüyü kimi, böyük bir elmi fikrin yaranma tarixini və yerini A.M.Barabanov, XVII əsrə Dağıstanda üzü köçürülmüş əl-Beyzavının yuxarıda göstərilən əsərinin əlyazması əsasında müəyyənləşdirərək, olduqca səhv, qəti və qeyri-elmi hökm vermişdir. Şərti mətnşünaslıq işarələri sisteminin heç bir Şərq dillərinə məlum olmaması haqqında verdiyi hökm də elmi baxımdan əsəssizdir, çünki yuxarıda deyildiyi kimi, onların yaranma tarixi olduqca qədimdir və Şərq dillərinə də məlumdur.

XVII əsrədək "Kitabi-Dədə Qorqud", "Oğuznamə", "Qisseyi-Yusif", "Dastani-Əhməd Hərami" və s. kimi mədəniyyət abidələri yaratmış, Xətib Təbrizi, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Nəsirəddin Tusi, Qazi Bürhanəddin, Kışvari, Həbib, Şah İsmayıllı Xətai, Məhəmməd Füzuli, Məsihi və başqaları kimi dünya şöhrəti qazanmış klassiklər yetişdirmiş, onlarla tərcümə abidələri yaratmış Azərbaycan xalqının dili hansı əsaslara görə yafetik dillər sırasına daxil edildiyi də məlum olmur.

Türk, ərəb və farsdilli orta əsr yazılı abidələri üzərində aparılmış uzunmüddətli axtarışlar, göstərilən işarələr sisteminin digər Şərq ölkələrində köçürülmüş əlyazmalarında olmadığını aydınlaşdırılmışdır. Bu sistem Azərbaycan ədəbi fikir tarixində mətnşünaslığın yaranması və irəliləməsi ilə (36, 19-20) bağlı surətdə meydana gəlmiş və uzun inkişaf yolu keçmişdir. Digər tərəfdən onun yaranma tarixi A.M.Barabanovun dediyi kimi, XVI əsrin sonu-XVII əsrin birinci yarısı olmayıb, daha qədimdir. Belə ki, həmin işarələrin bəzi nümunələrinə hələ XIV əsrə Azərbaycanda üzü köçürülmüş, haqqında yuxarıda məlumat verdiyimiz bir əlyazma toplusunda rast gəlirik (442; 443). Topluya daxil olan birinci əsər, dövrünün tanınmış Azərbaycan dilçisi Əhməd bin əl-Hüseyn bin Yusif bin İbrahim əl-Çarpərdinin (öl. 1346) XIII əsr ərəb alimi İbn əl-Hacibin "Əş-Şafiyə fi-n-nəhv" adlı traktatına, ikinci abidə isə yenə də İbn əl-Hacibin "əl-Kafiyə fi-n-nəhv" əsərinə Əhməd bin Əli əl-Ucduvaninin yazıqları şərhlərdir (442, 131b-312b; 443, 1b-130b). Bu şərhlərin mətnləri onların başqa əlyazma nüsxələri ilə müqayisəli surətdə tutuşdurularaq, haşıyələrində nüsxə fərqləri və qısa izahlar qeyd edildikdən sonra, bəzi şərti mətnşünaslıq işarələri ilə əsərlərin ayrı-ayrı hissələrində mətnlərin daxili şərhi verilmişdir. Əli-Ucduvanının şərhini köçürülmüş və onun mətnini ayrı-ayrı nüsxələri əsasında daha mükəmməl şəkildə araşdırmuş azərbaycanlı filoloq Abdullah bin Əhməd əl-Çarpərdi bu üsuldan daha çox istifadə etmişdir.

XIV əsrə köçürülmüş və mətni naməlum filoloq tərəfindən ayrı-ayrı nüsxələri əsasında diqqətlə araşdırılmış və etibarlı nüsxəsi hazırlanmış Nəsirəddin Tusinin "Şərh əl-işarət və-t-tənbihat fi-l-məntiq və-l-hikmə" (487) adlı traktatının bu əlyazması mətnlərin daxili şərhində tətbiq olunmuş şərti işarələr sisteminin yaranma tarixini öyrənmək baxımından daha əhəmiyyətlidir. Həmin işarələrin bir qismi

(عـ، عـ، عـ، عـ، عـ، عـ، عـ، عـ) bu əlyazmasında öz əksini tapmışdır. Bu işarələr mətndə nüsxə fərqlərini

göstərən işarələrlə qarışmasın deyə onlar sözlərin üzərində qırımızı, nüsxə fərqlərini göstərən işarələr isə qara mürəkkəblə qeyd edilmişdir. Göstərilən abidələr mətnlərin daxili şərhində tətbiq olunmuş şərti işarələr sisteminin daha əvvəlki dövrdə yarandığı haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Bu şərti mətnşünaslıq işarələri XV əsrдə artıq bir sistem kimi tətbiq olunmağa başlamışdır. 1428-ci ildə üzü köçürülmüş və az sonra mətni tədqiq olunmuş, XIV əsrin görkəmli Azərbaycan hüquqşunası Camaləddin Yusif bin İbrahim əl-Ərdəbilinin yuxarıda geniş şərhini verdiyimiz "əl-Ənvar li əməl əl-əbrar" ("Günahsızların əməlləri üçün işıqlar") adlı İslam hüquqşünaslığına həsr edilmiş əsərinin əlyazmasında (439), daxili şərhlər üçün yaradılmış şərti işarələr artıq bir sistem kimi istifadə edilmişdir. Əsər köçürüldükdən sonra, bir neçə nüsxə əsasında tədqiq olunmuş və əlyazmanın kənarlarında nüsxə fərqləri göstərilməklə bərabər mətnə geniş şərh və izahlar yazılmışdır. Tədqiqatçı mətnin müxtəlif çətin hissələrini, mətnin daxili şərhi üçün yaradılmış şərti işarələr sisteminin ayrı-ayrı rəqəm, hərf, birləşmə və əlamətlərlə həryönlü şərh edərək, müəllifin fikrini tam aydınlığı ilə oxucuya çatdırmağa çalışmışdır.

Camaləddin Yusif bin İbrahim əl-Ərdəbilinin göstərilən əsərinni hicri 833-cü (1429-30) ildə üzü köçürülmüş nüsxəsi də (440) mətnin daxili şərhində tətbiq olunmuş işarələrin yaranma tarixini öyrənmək baxımından qiymətli məxəzdir. Alimin əsərinin bu nüsxəsi də katib Musa bin Mühyəddin əl-Mahmudabadi tərəfindən tədqiq olunmuş və mətnin ayrı-ayrı hissələrinin daxili şərhində işarələr sistemindən geniş istifadə edilmişdir. Sonrakı əsrlərdə ayrı-ayrı əsərlər üzərində aparılmış daha mükəmməl tədqiqatlar mətnşünaslıq fikrinin inkişafına böyük təsir göstərmiş və get-gedə şərti işarələri də təkmilləşdirmişdir. Bu işarələr, XIX əsrin görkəmli alimi Əbdülləqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin məhsuldar mətnşünaslıq fəaliyyəti sayəsində, müəyyən qanuna uyğunluqlara əsaslanan ən mükəmməl bir sistem kimi formalasılmışdır. Mətnlərin daxili şərhində istifadə olunmuş şərti işarələr heç də A.M.Barabanovun göstərdiyi kimi ancaq ərəbdilli əlyazmalarda yox, eyni zamanda farsdilli əsərlərdə də tətbiq olunmuşdur. Buna nümunə olaraq, tacik-fars ədəbiyyatının görkəmli klassiki Əbdürəhman Caminin (1414-1492) "Yusif və Züleyxa" (527) poemasını göstərmək olar. XIX əsrin şair təbli qabaqcıl ziyalisi Hacı Abdullah əfəndi İmam

Hicri 1281-82 (1864-65)-ci illerdə bu poemanın üzünü köçürdükdən sonra, onun mətnini tədqiq etmiş və Azərbaycan dilinə sətiraltı filoloji tərcüməsini vermişdir. O, əlyazmanın haşiyələrində əsərə yazdığı geniş şəhrlərə yanaşı, göstərilən şərti işaretlər sistemi ilə mətnin ətraflı daxili şərhini vermişdir. Burada həmin sistemə daxil olan işaretlərin demək olar ki, hamisindən istifadə olunmuşdur. Bununla da aydın olur ki, mətnin daxili şərhində istifadə edilmiş şərti işaretlər Azərbaycan tənqidi fikrinin yaranması ilə bağlı meydana gəlmışdır. Bu işaretlər mətnşünaslığın sonrakı inkişaf mərhələlərində daha geniş ərazidə yayılıraq, Şimali Qafqaz əlyazmalarında da öz əksini tapmışdır. Son dövrlər, yəni XVIII əsrin sonlarından başlayaraq, onlar ərəb dilində yazılan məktub və sənədlərə də tətbiq olunmuşdur.

Şərti mətnşünaslıq işaretləri mənşeyinin öyrənilməsində onların qrafik formaları da xüsusi maraq doğurur. Bu işaretlərin qrafik formalarını araşdırarkən A.M.Barabanov belə nəticəyə gelir ki, şərti işaretlər sisteminin qrafik formaları ərəb rəqəmləri, hərfələri və onlardan yaradılmış birləşmələr əsasında meydana gəlmış, heç bir başqa yazı və əlifbalardan istifadə olunmamışdır (149, 208). Onları tam sistem şəklində tədqiq edərkən aydın olur ki, bu işaretlər əsasən ərəb qrafikası zəminində yaradılsa da, bizim fikrimizcə onların bir qismi qədim əlifbalardan görülmüşdür. Materialın məhdudluğundan A.M.Barabanov bu işaretləri bir sistem şəklində öyrənə bilməmişdir. Onun araşdırıldığı işaretlər bu sisteminancaq az bir qismini təşkil edir və orada ərəb rəqəm və hərfələrdən başqa yalnız dörd ədəd qrafik birləşmələr adlandırdığı əlamətlər (—, ፲, ፳, ፴) vardır (149, 183).

Birinci iki əlamətin hansı qrafik birləşmələr əsasında yarandığını izah etməmiş, üçüncüünün ፲ hərfindən, dördüncüünün isə ፳ ("ayn") hərfindən, yaxud ፴ ("dörd") rəqəmindən yaradıldığı haqqında fərziyyə irəli sürmüştür (149, 190). Əslində isə daxili şərhdə istifadə edilmiş, cədvəldə göstərilən şərti işaretlərin böyük əksəriyyəti qədim yazıları xatirladan əlamətlərdən, Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş damğa və yazılarından (124, 243) istifadə edilmişdir. Cədvəldə göstərilmiş işaretlərdən

፲, ፻, ፳, ፵, ፶, ፷, ፸, ፹, ፺, ፻, ፻, ፻
፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻
፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻
፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻, ፻

və bir

çox başqaları qədim yazıların qrafik formaları ilə tam eyniyət təşkil edir. Bu da əyani surətdə göstərir ki, tədqiqatçılar şərti mətnşünaslıq işarələrinin tərtibində ərəb qrafikası ilə bərabər, yuxarıda göstərilən qədim yazıldan da geniş istifadə etmişlər. Onlar həmin sistemin işarələrini mümkün qədər ərəb qrafikasından fərqləndirmək məqsədilə qədim yazılar və damğalara müraciət etmişlər.

Əvvəldə göstərildiyi kimi, mətnin daxili şərhlərində istifadə olunmuş şərti mətnşünaslıq işarələri demək olar ki, ancaq sözlərin altında, tək-tək hallarda isə sətrin üstündə göstərilmişdir. Bu işarələrin yerinin seçilməsi heç də təsadüfi olmayıb, uzun əsrlərdən bəri klassik mətnşünaslıqda şərti işarələr sisteminin yaranması və inkişafı ilə bağlı olub, müəyyən üsul və qanuna uyğunluqlara əsaslanmışdır. A.M.Barabanov onlardan istifadə edilmə prinsiplərini də doğru şəhər edə bilməmiş və çox zaman ayrı-ayrı qeyri-real fərziyyələrə əl atmalı olmuşdur. O, həmin işarələri dörd qrupa bölmüşdür. Onun fikrincə birinci qrupun işarələri (—, —, ۴, ۲, ۱, ۷, ۰, ۴, ۳, ۲, ۱, ۴, +) ərəb

yazısının diakritik işarələri, yazıda istifadə olunan bəzək hərfəri və əlamətləri ilə qarışdırılmaması üçün həmşə sözlərin altında yazılmışdır (149, 206-207). Lakin məlum olduğu kimi diakritik işarələr, bəzək hərfəri və əlamətləri yalnız sətrin üstündə yox, həm də altında yazılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzək hərfəri və əlamətləri adətən əsərlərin ünvanlarının, bölmə və fəsillərinin adlarının yazılışında istifadə olunur. Mətn daxilində isə demək olar ki, heç rast gəlinmir. Digər tərəfdən, əsərin mətni adətən qara mürəkkəblə yazılığundan, şərti işarələr sistemi əsasən qeyri rəngli - qırmızı, çəhrayı, mavi - mürəkkəblə göstərilmişdir. Odur ki, onlar diakritik işarələrlə heç vaxt qarışdırıla bilməzdi. Buradan da birinci qrup şərti işarələrin işlənmə yeri haqqında onun irəli sürdüyü fikrin tamamilə əsassız olduğu aydınlaşır. Digər üç qrupa daxil etdiyi daha dörd işarə isə (۹, ۲, ۱)

(۱, ۲) bu sistemin inkişafı sayəsində sonralar meydana gəldiyinə görə, həm sözün üstündə, həm də altında yazılması haqqında onun irəli sürdüyü fikir də yanlışdır (149, 207). Daxili şəhərlərdə istifadə olunmuş işarələrin bəzisinin ayrı-ayrı hallarda sözlərin üstündə də yazılıması, sadəcə olaraq, mətnin müəyyən yerlərində onların çoxlu miqdarda tətbiq olunmasından irəli gəlmişdir. Belə yerlərdə bu işarələrin çoxluğu anlaşılmazlıq və qarışılıqlı salınması üçün onların bəziləri

tədqiqatçı tərəfindən sözlərin üzərində göstərilmişdir. Bu zaman həmin işarələrin yerləri elə seçilir ki, onlar digərlərindən fərqlənir və qarışmur.

İzahedici işaretler adlandırdığı şartı mətnşünaslıq işaretlerinin işlənmə yerləri haqqında irəli sürdüyü göstərilən mülahizələrin o qədər də inandırıcı və elmi olmadığını başa düşən A.M.Barabanov sonra yazır ki, "Burada hansı istisna qaydaların fəaliyyət göstərdiyi hələ bizi aydın deyildir. Ancaq fərz etmək olar ki, bu işaretlərin yazılmış yerinə dair sabit qayda müəyyənləşdirilməmiş və hər bir müəllif onların (işarələrin - Ş.K.) hər halda sətrin üstündə yazılmamasına üstünlük verərək, harada münasib və məqsədə uyğun hesab edirdisə, orada yerləşdirə bilirdi" (149, 207).

Şərti mətnşunaslıq işarələri sistemi uzun əsrlərdən bəri ayrı-ayrı alim və ziyalıların mətn üzərində apardıqları araşdırımlar prosesində təkmilləşdirilərək, onun istifadə üsulları işlənib hazırlanmışdır. Bu sistem A.M.Barabanovun dediyi kimi, heç də hər kəsin istədiyi kimi tətbiq olunmamış, müəyyən metod və prinsiplərə əsaslanmışdır. Bu prinsiplərə əsasən nüsxə fərqlərini və mətnin haşıyələrində verilmiş şərhləri göstərmək üçün istifadə edilmiş şərti mətnşunaslıq işarələri həmişə sətrin üstündə, daxili şərhlərdə tətbiq olunan işarələr isə əsasən sözlərin altında göstərilmişdir. Bir sıra hallarda daxili və mətnin haşıyələrində yazılmış şərhləri göstərmək üçün aşağıdakı müstərək hərf və işarələr də istifadə edilmişdir:

ط، خ، ح، ب، ي، ئ، ص، س، سـ

Bu da şorti mətnşunaslıq işaretləri sistemində həddindən çox mürəkkəblik yaradılması məqsədini güdmüşdür.

A.M.Barabanov öz məqaləsinin sonunda, mətnin daxili şərhində tətbiq olunmuş şərti mətnşünaslıq işarələri sistemi haqqında verdiyi hökmlərin bəzilərinin elmi əsaslara söykənmədiyini və araşdırmalarının məhdudluğunu hiss edərək yazar: "Bu sistem Dağıstan ərebşünaslarından başqa kiməsə qeyrisinə məlum olmuşdurmu haqqında məsələ hələlik açıq qalır. O sonrakı tədqiqatlarla həll edilməlidir" (149, 212).

VI. Əbcəd hesabı və "servi" xətti.

Yuxarıda şərh edilən şərti işaretlərlə yanaşı, orta əsr mətnlərində ayrı-ayrı tarixlərin, adların və fikirlərin gizli şəkildə göstərilməsində bir sıra üsullardan, o cümlədən əbcəd hesabı və "sərv" xəttindən istifadə edilmişdir ki, bu da klassik abidələr üzərində texstoloji araşdırırmalar

aparan çağdaş tədqiqatçılar qarşısında, öz həllini tələb edən ciddi bir məsələ kimi ortaya çıxmışdır (491; 475; 522; 514; 392; 485; 524).

Dünya xalqları yazısının əsasını təşkil edən bir sıra əlifbalar öz funksiyalarından əlavə həm də onların hər bir hərfi müəyyən rəqəm bildirir. Ərəb əlifbası da belə xüsusiyyətlərə malikdir, yəni onun hərfləri əbcəd hesabına uyğun olaraq, birdən minə qədər ayrı-ayrı rəqəmləri ifadə edir. Bu da rasional rəqəmlərin meydana gəlməsindən əvvəl, həyatın müxtəlif sahələrində onlara olan ehtiyacların ödənilməsində hərflərdən istifadə edildiyini göstərir (96, 91). Rəqəmlər yaradıldıqdan sonra da bu üsul orta əsr yazılı abidələrində istər müəlliflər, istərsə də katib və xəttatlar tərəfindən ayrı-ayrı hadisələrin tarixinin, müəllifin doğum və ölüm tarixinin, əsərin yazılıb başa çatdırıldığı ilin, hər hansı bir hökmədarın hakimiyətə gəldiyi tarixin, əsərin üzünün köçürüldüyü ilin, ayrı-ayrı adların və s. göstərilməsində istifadə edilmişdir. Göstərilən məlumatları orta əsr klassikləri tərtib etdikləri müəmmalarda da vermişlər. Şərq, o cümlədən Azərbaycan şairləri əbcəd hesabı üzrə çoxlu müəmmalar tərtib etmişlər. Əbcəd hesabı üzrə müəmma tərtibi və ya kəşfi hər bir şəxsən böyük istedad və dərin elmi bilik tələb edir. Dövrünün görkəmli şəxsiyyətləri müəmma janrlarında yazib-yaratmışlar. Onlara nümunə olaraq, Azərbaycan poeziyasının fəxri olan Xaqani, Nizami, Nəsimi, Əssar Təbrizi, Füzuli və başqalarının yaratdığı müəmmaları göstərmək olar.

Çağdaş tədqiqatçılar tərəfindən əbcəd hesabı ilə bağlı kifayət qədər araşdırımlar aparıldığından və istər elmin, istərsə də kütłevi nəşrlərdə kifayət qədər məlumatlar verildiyindən bir daha bu haqda yazmağa ehtiyac olmadığından bununla kifayətlənirik (20; 96; 105).

Gizli yazı sisteminə malik olan, yazılış və oxunuş prinsipi ərəb əlifbasına, əbcədə əsaslanan sərvî xətti də orta əsr yazılı abidələrində istifadə edilmişdir. Hərfləri şaquli xətdən sağa və sola ayrılan qollar vasitəsilə göstərilən sərvî xətti də əbcəd hesabında olduğu kimi ayrı-ayrı tarixlərin və adların, elecə də gizli yazıların göstərilməsi üçün tətbiq edilmişdir. Bu yazı növü öz əksini Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinde, xalçalarda, tikmələrdə və s. yerlərdə də tapmışdır. Sərvî xətti haqqında da müasir nəşrlərdə kifayət qədər məlumat verildiyindən onu bir daha şərh etməyə ehtiyac qalmır (96).

Aparılan araşdırımlar göstərir ki, hər hansı bir əsərin hazırlanmış elmi mətni və onun mənbələri haqqında ətraflı məlumat almaq, mətnin

tərtibində istifadə edilmiş metod və prinsiplərin öyrənilməsi, mətnin atribusiyası və şərhitin verilməsi, qəbul edilmiş elmi mühakimələrin və nəticələrin düzgünlüğünün yoxlanması üçün mətnə elmi-məlumat aparatı yazılsın. Müasir mətnşünaslıqdan fərqli olaraq, klassik mətnşünaslıqda elmi-məlumat aparatı mətnin haşıyələrində və səhifələr arasına salınmış əlavə vərəqlərdə yerləşdirilmişdir.

Orta əsr mətnlərində yazılmış şəhərlər ümumiləşdirilərək üç yerə (1. Tekstoloji şəhərlər; 2. Mətnin şərhinə; 3. Bibliografik şəhərlərə) bölünmiş və hər biri ayrılıqda, klassik mətnlərdən verilmiş çoxsaylı misallar əsasında şərh edilmişdir.

Tekstoloji tədqiqatla bağlı elmi-məlumat aparatının tərtib olunması və oraya daxil məlumatların göstərilməsi üçün orta əsr Azərbaycan mətnşünaslığında tətbiq olunmuş şərti mətnşünashıq işarələri isə əsasən ərəb əlifbasına, rəqəmlərə və qədim əlifbaları xatrladan əlamətlərə əsaslanan mürəkkəb bir sistem olmuşdur.

Şərti mətnşünaslıq işarələri funksiyalarına görə altı yerə bölüñərək hər qrup ayrılıqda geniş işıqlandırılmışdır. Azərbaycan mətnşünaslığı ilə bağlı meydana gəlmiş və mətnlərin daxili şərhində istifadə olunmuş şərti işarələr sonralar Şimali Qafqazın müsəlman xalqlarının ərəbdilli əlyazmalarında da tətbiq olunmuşdur. Bu işarələr Şimali Qafqaz əlyazmalarını və Şamilin məktublarını araşdırın İ.Y.Kraçkovskinin və Q.V.Seretelinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Onlar bu işarələrin öyrənilməsi üçün Qafqaz əlyazmaları üzərində ayrıca tədqiqat işi aparılmasının zəruriliyini söyləmişlər. Uzun fasılədən sonra bu işarələr sistemi daha bir rus şərqşünasının, A.M.Barabanovun marağına səbəb olmuşdur. O, bir neçə dəfə Şimali Qafqaz əlyazmalarına söykənərək, bu işarələr sisteminin ancaq cüzi bir hissəsinin mətndə izahedici funksiyalar daşıdığını aşkar etmişdir. Lakin aparılan araşdırmaların məhdudluğundan o, bu işarələri bir sistem şəklində öyrənə bilməmiş və onların hansı elm sahəsilə bağlı meydana gəldiyini müəyyənləşdirməkdə imkansız olmuşdur. A.M.Barabanov bu işarələr sisteminin yaranma zərurəti, tarixi və yeri, funksiyası, tətbiq prinsipi, qrafik formaları və s. haqqında heç bir elmi əsası olmayan yanlış mülahizələr söyləmişdir. O, məqaləsinin sonunda bu işarələr sistemi haqqında verdiyi hökmərin elmi əsaslara söykənmədiyini və araşdırmalarının məhdudluğunu hiss edərək, onların dəqiq öyrənilməsi işini gələcək tədqiqatçıların ixtiyarına verir.

Orta əsr Azərbaycan mətnşünaslığında tətbiq olunmuş, müxtəlif funksiyalar daşıyan şərti işarələr sistemi də ilk dəfə bu tədqiqat işi sayəsində öyrənilmişdir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

AZƏRBAYCAN DİLİNĐƏ

1. Abbasəli Sarovlu. Məhəbbət və gözəllik abidəsi. - Fəxri Gürgani. Vis və Ramin. Bakı. "Azərbaycan dövlət nəşriyyatı". 1974.
2. Abbaslı Mirzə. Şah İsmayııl Xətainin ömür yolu miniatürlərdə. Bakı. "Işıq". 1981.
3. Abdulla Fazili. Azərbaycanın qədim və ilk orta əslər tarixi İran tarixşünaslığında. Bakı. "Elm". 1984.
4. Azadə R. Nizami Gəncəvi. Bakı. "Elm". 1979.
5. Azərbaycan bayatıları (Toplayanı N.Əlizadə). Bakı. "Azərnəşr". 1938.
6. Azərbaycan bayatıları (Tərtib edənlər: B. Abdullayev, E. Məmmədov, Q. Babazadə). Bakı. "Elm". 1984.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
- 8a. Azərbaycan incəsənəti. Bakı. "Işıq". 1992.
9. Azərbaycan məhəbbət dastanları (Tərtib edənlər: M. Təhmasib, Fərzəliyev, İ. Abbasov, N. Seyidovdur). Bakı. "Elm". 1979.
10. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. VI c. Bakı. "Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası". 1982.
11. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. VIII c. Bakı. "Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası". 1984.
- 11a. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. X c. Bakı.
"Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası". 1987.
12. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. IX c. Bakı. "Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası". 1986.
13. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. VII c. Bakı. "Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası". 1983.
14. Azərbaycan tarixi. I c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1958.
15. Azərbaycan xalq dastanları (Toplayanı və tərtib edəni Ə. Axundov). Bakı. "Yazıcı". 1983.

16. Allahverdiyev Qaley. Xətib Təbrizinin "Şərh əl-həmasə"si. Bakı. "Sabah". 1992.
17. Anar. Dədə Qorqud dünyası. - "Azərbaycan". № 11. Bakı. 1985.
18. Arazam Kürə bəndəm (Tərtib edəni B.Abdullayevdir). Bakı. "Elm". 1986.
19. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı. "Elm". 1980.
20. Araslı H. Büyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı. "Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı". 1958.
21. Araslı H. XVI-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. "ADU-nun nəşriyyatı". 1956.
22. Araslı H. Məhsəti. - Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
23. Araslı H. Məhsəti rübaiłarı. - Məhsəti Gəncəvi. Rübaiłar. Bakı. "Azərnəşr". 1940.
24. Araslı H. Məhsəti xanım və onun rübaiłarı. - Məhsəti Gəncəvi. Rübaiłar. Bakı. "Azərnəşr". 1957.
25. Araslı H. Giriş. - Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı. "Elm". 1981.
26. Araslı H. Füzuli əsərlərinin nəşri haqqında. - Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1958.
- 26a. Atalar sözü (Tərtib edəni Ə.Hüseynzadədir).
Bakı. "Yazıcı". 1985.
27. Bayatılar (Toplayanlar V.Vəliyev, S.Paşayevdir). Bakı. "Yazıcı". 1985.
28. Bayatılar (Tərtibçi A.Məmmədovadır). Bakı. "Elm". 1977.
29. Qasimzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı. "Azərbaycan dövlət nəşriyyatı". 1962.
30. Qafar Kəndlİ Herişçi. Xaqani Şirvani. Bakı. "Elm". 1988.
31. Qafar Kəndlİ. Zərdüşt, "Avesta" və Azərbaycan (Zərdüşti mənbələr əsasında). - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). № 1, 2, 3, 4. Bakı. "Elm". 1973.
32. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabının tarixindən. - Əlyazmalar xəzinəsində. VIII c. Bakı. "Elm". 1987.
33. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi əsərlərinin təqiqidi mətninin tərtibi. - İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. I c. Bakı. "Elm". 1973.
34. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi divanının leksikası. Bakı. "Elm". 1970.

35. Qəhrəmanov C.V., Hacıyeva Z.T. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah. Bakı. "Elm". 1988.
36. Qəhrəmanov C.V., Şərifov K.K. Mətnşünaslıq. - "Elm və həyat". № 11. Bakı. 1985.
37. Qövsi. Şerlər (Tərtib edəni S.Mümtaz). Bakı. "Kommunist" qəzeti nəşriyyatı". 1925.
38. Quliyev Vilayət. "Dərbəndnamə" haqqında nə bilirik? - "Ədəbiyyat və incəsənət". 6 iyul 1990.
39. Quran (Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevdir). Bakı. "Azərnəşr". 1992.
40. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dili. Bakı. "APİ-nin nəşriyyatı". 1959.
41. Əbdürəhman Fərfur. Dəməşq əlyazmalarının paleoqrafik və tekstoloji tədqiqi. F.e.n.d. Bakı. 1994.
42. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtibçi Ə.Mirəhmədovdur). Bakı. "Maarif". 1978.
43. Əli Nəzmi. Əlişir Nəvai və biz. - "Kommunist". 19 oktyabr 1985.
44. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanda mətnşünaslığın inkişafı tarixindən. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). № 2. Bakı. "Elm". 1970.
45. Əlizadə Ə.Ə. Müqəddimə. - A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı. "Elm". 1970.
46. Əlizadə S. Müdrikliyin sönməz işığı. - Oğuznamə. Bakı. "Yazıcı". 1987.
47. Əliyev Q. Qəhrəmanlıq dastanı. - Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı. "Yazıcı". 1982.
48. Əliyev Ə. Əhməd Tantarani Marağı və onun "Tantaraniyyə" qəsidi. - Əlyazmalar xəzinəsində. VIII c. Bakı. "Elm". 1987.
49. Əlyazmalar kataloqu. I c. Bakı. "Elm". 1963.
50. Əhmədi Təbrizi. Əsrarnamə (Əlyazmanın fotofaksimeli, lüğəti və izahat C.V.Qəhrəmanovundur). Bakı. "Elm". 1964.
51. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. Bakı. "Yazıcı". 1982.
52. Zəkiyev İmadəddin. Mirzə Məhəmmədəli Qasımov kimdir? - "Xalq". 20 may 1992.
53. İraq-Kərkük bayatları. Bakı. "Yazıcı". 1983.
54. İsmayıllı Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. Bakı. "Azərnəşr". 1928.

55. Yusifov X. Nizami lirikası. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1968.
56. Yusifov X. Məhsəti Gəncəvi. Bakı. "Yaziçı". 1984.
57. Yusifov X. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı. "Yaziçı". 1982.
58. Kərimov K. Sadiqı bəy Əfşar. Bakı. "İşiq". 1987.
59. Kərimov Paşa Əli oğlu. Əlican Qövsi Təbrizi "Divan"ının tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətni. F.e.n.d. Bakı. 1991.
60. Koroğlu. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1959.
61. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c. Bakı. "Elm". 1978.
62. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı. "Elm". 1983.
63. Mahmudov M. Yusif Tahir oğlu Xoynu və onun "Tənvir" əsəri. - Ərəb filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı. "Elm". 1973.
64. Mahmudov M. Xətib Təbrizi. Bakı. "Elm". 1972.
65. Mahmudov M. Xətib Təbrizinin Şərq ədəbi fikrinin inkişafına təsiri. - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). № 4. Bakı. "Elm". 1978.
66. Məmmədbəyli H. Məhəmməd Nəsimiaddin Tusi. Bakı. "Gənclik". 1980.
67. Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi. Bakı. "Maarif". 1985.
68. Məmmədəliyev V. Ön söz. - Quran. Bakı. "Azərnəşr". 1992.
69. Məmmədzadə Q. Müqəddimə. - Şeyx Mahmud Şəbüstəri. Gülsənəraz. Bakı. "Elm". 1979.
70. Məmmədzadə K. Şeyx Səfi kitabxanası. - "Yeni fikir". 6 iyun 1992.
71. Məmmədov Ə. Xətai əsərlərinin nəşri, istifadə olunan əlyazmalarının təsviri və tənqidi mətninin tərtib prinsipləri haqqında. - Şah İsmayıllı Xətai. Əsərləri. I c. Bakı. "Elm". 1966.
72. Məmmədov Ə. Xətainin "Dəhnamə" və "Nəsihətnamə" əsərlərinin nəşri, istifadə olunan əlyazmalarının təsviri və tənqidi mətnin tərtib prinsipləri haqqında. - Şah İsmayıllı Xətai. Əsərləri. II c. Bakı. "Elm". 1973.
73. Məmmədov Ə. Xətainin əlyazma "Divan"larında şerlərin tərtibi. - Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı. "Elm". 1979.
74. Məsihi. Vərqa və Gülsah. Bakı. "Azərnəşr". 1977.

75. Məhərrəmov T. Əmir Xosrov Dəhləvinin "Mətləu-l-ənvar" poemasının elmi-tənqidi mətni və onun mətnşünaslıq və filoloji tədqiqi. F.e.d.d. Bakı. 1974.
76. Məhərrəmov T. Tənqid mətn tərtibində vahid üsul yaradılması haqqında. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). № 2. Bakı. "Elm". 1974.
77. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı. "Azərnəşr". 1937.
78. Minayi Ə., Rəhimov Ə. Yaxın Şərqiñ orta əsr kitabxanaları haqqında. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). № 2. Bakı. "Elm". 1967.
79. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. - Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı. "Elm". 1979.
80. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlar (XIX-XX əsrlər). Bakı. "Maarif". 1983.
81. Mirəhmədov Ə. Müqəddimə. - Azərbaycan kitabı (biblioqrafiya). Bakı. 1963.
82. Musayeva A. Rövşəni və Gülşəni Bərdəi "Divan"larının naməlum birgə əlyazması. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri. XXXIX c. № 3. Bakı. "Elm". 1983.
83. Musayeva A.Ş. Əlyazma kitabı və XV-XVII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmamış problemləri (tekstoloji-filoloji tədqiqat). F.e.d.d. Bakı. 1994.
84. Mühəmməd Müti əl-Hafiz. Dəməşqdə Qurani-kərimin qiraətləri və qareləri (hicrətin I-XIV əsrləri). F.e.n.d. Bakı. 1994.
85. Nağıyev M.Z. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri. F.e.d.d. Bakı. 1994.
86. Nağıyev M.Z. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri. F.e.d.d. avtoreferati. Bakı. 1994.
87. Nağıyev M.Z. XIX əsr Azərbaycan tərcümə əsəri "Tutinamə". - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri. XLX c. № 3. Bakı. "Elm". 1989.
88. Nağıyeva C.M. Ön söz. - Füzuliyyə təxmislər. Bakı. "Yazıcı". 1993.
89. Nəsimi İmadəddin. Əsərləri. I, II, III c. (Elmi-tənqidli mətnin və müqəddimənin müəllifi C.V.Qəhrəmanovdur). Bakı. "Elm". 1973.
90. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı. "Yazıcı". 1982.

91. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə R.Əliyevindir). Bakı. "Elm". 1981.
92. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Elmi-tənqidi mətn A.Xetaqurovundur). Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
93. Oğuznamə (Tərtibçi S.Əlizadədir). Bakı. "Yazıcı". 1987.
94. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı. "Elm". 1982.
95. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı. - Nizami. I kitab. Bakı. "Azərnəşr". 1940.
96. Ramiz Əskər. İqlimdən-iqlimə, təqvimdən-təqvimə. Bakı. "İşıq". 1987.
97. Rəhimov Ə. Cahanşah Həqiqinin şerləri Nəsimi divanında. - Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı. "Elm". 1979.
98. Rübailər aləmində (Tərtib və tərcümə edəni M.Sultanovdur). Bakı. "Azərnəşr". 1989.
99. Rüstəmov S. Qasım bəy Zakirin əsərlərinin nəşri tarixindən. - Qasım bəy Zakir. Əsərləri. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1964.
100. Seyidov Y., Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Bakı. "ADU-nun nəşriyyatı". 1977.
101. Səfərli Ə. Şəhidlik abidəsi. - Füzuli. Hədiqətü-s-süəda. Bakı. "Gənclik". 1993.
102. Səfərli Ə. Məsihi. Bakı. "Gənclik". 1992.
103. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. "Maarif". 1982.
104. Səfərli Ə. Ön söz. - Məhəmməd Şəhriyar. Bakı. "Yazıcı". 1987.
105. Sultanov M. Orta əsr əlyazmalarında müəmma, onun tərtibi və kəşfi. - Respublika əlyazmalar fondunun əsərləri. II c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1977.
106. Sultanov M.S. Əhmədi Təbrizi və "Əsrarnamə" əseri haqqında. - Əhmədi Təbrizi. Əsrarnamə. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1964.
107. Talibzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı. "Maarif". 1984.
108. Tərbiyət M. Danişməndəni-Azərbaycan. Bakı. "Azərnəşr". 1987.
109. "Tərcüman". 4 fevral 1896.

110. "Tərcüman". 7 fevral 1897.
111. "Tərcüman". 17 fevral 1897.
112. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı. "Elm". 1972.
113. Təhmasib M.H. İlk söz. - Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı. "Elm". 1979.
114. Təhmasib M.H. Müqəddimə. - Koroğlu. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1959.
115. Türk ata sözləri. Sofiya. 1965.
116. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. I c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1958.
117. Füzuli Məhəmməd. Hədiqətü-s-süəda. Bakı. "Gənclik". 1993.
118. Füzuliya təxmislər (Tərtibçi C.Nağıyevadır). Bakı. "Yazıcı". 1993.
119. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Azərnəşr". 1978.
120. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1956.
121. Hüseyni Əbülfəz. Nizami "Xəmsə"sinin bir nəşrinə dair. - Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı. "Elm". 1979.
122. Hüseynov R. Məhsəti necə varsa. Bakı. "İşıq". 1989.
123. Cəfərov C.İ. Azərbaycan damğaları. - Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı. "Elm". 1984.
124. Şah İsmayıllı Xətai. Dəhnama. Bakı. "Gənclik". 1982.
125. Şah İsmayıllı Xətai. Əsərləri. I c. Bakı. "Elm". 1966.
126. Şah İsmayıllı Xətai. Əsərləri. II c. Bakı. "Elm". 1973.
127. Şərifov K. Mənəvi ırsınızın faciası. - "Vətən səsi". 7 mart 1991.
128. Şərifov K. Aleksandr Düma "Kitabi-Dədə Qorqud"u aparmadı. - "Kitablar aləmində". № 4. Bakı. 1983.
129. Şərifov K. Ulu nəvənin ulu nənəsi. - "Azərbaycan qadını". № 9. Bakı. 1986.

RUS DİLİNDE

130. Абдаррахман Джами. Фатихат аш-шабаб (Критический текст и предисловие А.Афсахзода). Москва. "Наука". 1978.
131. Абдуллаев И. О загадочном бейте в сатире Фирдовси. - Общественные науки в Узбекистане. № 1. Ташкент. "Фан". 1974.
132. Акимушкин О.Ф. Вдохновенный из Рума. - Джалаляддин Руми. Поэма о скрытом смысле. Москва. "Наука". 1986.

133. Акимушкин О.Ф. Заметки о персидской рукописной книге и ее создателях. - Очерки истории культуры средневекового Ирана. Москва. "Главная редакция восточной литературы". 1984.
134. Акперов Т.Ф. Текстологическое исследование поэмы "Юсуф и Зулейха" Хатаи Табризи. Автограферат д.к.ф.н. Баку. 1978.
135. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва. "Наука". 1985.
136. Алиев Р.М. Большой вклад русских ученых и писателей в низамиведение. - Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баку. "Язычы". 1981.
137. Алиев Р. Низами и его поэма "Лейли и Меджнун". - Низами Гянджави. Лейли и Меджнун. Баку. "Элм". 1981.
138. Алиев Р. Основные публикации "Гюлистан" Сади, описание использованных рукописей и принципы составления текста. - Сади. Гюлистан. Москва. "Наука". 1959.
139. Алиев Р.М. О судьбе "Дивана" Низами. - Низами Гянджави. Лирика. Баку. "Язычы". 1981.
140. Алиев Р.М. Проблема восстановления поэтического наследия Сади Ширази (Критический текст "Бустан" а, его автор и значение поэмы в истории иранской литературы). Автограферат д.д.ф.н. Баку. 1968.
141. Ализаде А.А. От составителя научно-критического текста. - Фазлуллах Рашид ад-Дин. Джами ат-таварих (Составитель научно-критического текста на персидском языке Абдул-Керим Али оглы Али-заде). III т. Баку. "Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР". 1957.
142. Али-заде А.А. Предисловие. - Рашид ад-Дин. Джами ат-таварих (Критический текст А.А.Рамоскевича, А.А.Хетагурова, А.А.Али-заде). I т. часть I. Москва. "Наука". 1965.
143. Асадуллаев С. Лейли и Меджнун в фарсиязычной литературе (Библиографический обзор). Душанбе. "Изд-во "Дониш". 1981.
144. Афсахзод Алхон. Предисловие. - Абдаррахман Джами. Фатихат аш-шабаб (Критический текст и предисловие А.Афсахзода). Москва. "Наука". 1978.
145. Бадр Ширвани. Диван. Москва. "Наука". 1985.
146. Бакиханов А.К. Сочинение, записки, письма. Баку. "Элм". 1983.

147. Бакиханов Кудси Аббас-Кули-Ага. Гюлистан-Ирам. Баку. "Издание общества обследования и изучения Азербайджана". 1926.
148. Байрамов С. Текстологическое исследование, языковые и переводческие особенности "Лисану-т-тейр" Мухсина Насири. Д.к.ф.н. Баку. 1990.
149. Барабанов А.М. Пояснительные знаки в арабских рукописях и документах Северного Кавказа. - Советское востоковедение. III выпуск. М-Л. "Изд-во Академии Наук СССР". 1945.
150. Бартольд В.В. Введение. - Книга моего деда Коркуда. Машинопись. Музей Азербайджанской литературы им. Низами. Инвентарь № 912.
151. Баскаков В.Н. Рукописный отдел Пушкинского дома. Ленинград. "Наука". 1982.
152. Белеконъ С.И. Предмет и задачи литературоведческого источниковедения. Автореферат д.к.ф.н. Москва. 1978.
153. Беруни Абу Рейхан. Индия. Избранные произведения. II т. Ташкент. "Изд-во Академии Наук Узбекской ССР". 1963.
154. Бертельс Е.Э. Вопросы методики подготовки критических изданий классических памятников литературы народов Ближнего и Среднего Востока. - Первая всесоюзная конференция востоковедов (тезисы докладов и сообщений). Ташкент. "Изд-во Академии Наук Узбекской ССР". 1958.
155. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. Москва. "Изд-во восточной литературы". 1962.
156. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. Москва. "Наука". 1965.
157. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. Москва. "Наука". 1988.
158. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. - Избранные труды. I т. часть I. Москва. "Изд-во восточной литературы". 1960.
159. Бертельс Е.Э. Низами, творческий путь поэта. Москва. "Изд-во восточной литературы". 1956.
160. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва. "Изд-во восточной литературы". 1965.
161. Библиотека в саду. Москва. "Книга". 1985.

162. Бузескул Б.П. Из истории критического метода. Ранке и Штицел. - Известия Академии Наук СССР, сер. VI, т. XX. Москва. "Изд-во Академии Наук СССР". 1926.
163. Бузескул Б.П. Из истории критического метода. Герен. - Известия Академии Наук СССР, сер. VI, т. XXI. Москва. "Изд-во Академии Наук СССР". 1927.
164. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225 годы). Баку. "Элм". 1978.
165. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана VII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. Москва. "Наука". 1966.
166. Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской письменности Азиатского ареала. Москва. "Наука". 1983.
167. Вахидов Р.М. Мингечаур в III-VIII вв. (По материалам археологических раскопок). Автореферат д.к.и.н. Баку. 1960.
168. Ворожейкина З.Н. Литературная служба при средневековых иранских дворах. - Очерки истории культуры средневекового Ирана. Москва. "Главная редакция восточной литературы". 1984.
169. Воронина В.Л. Ислам и изобразительное искусство. - "Народы Азии и Африки". № 5. Москва. 1965.
170. А.Ф.Габен. Культура письма и печатания у древних тюрков. - "Зарубежная тюркология". I выпуск. Москва. "Наука". 1986.
171. Гаджиева З.Т. Язык азербайджанского письменного памятника XIV века поэмы "Варга и Гюлшах". Д.к.ф.н. Баку. 1980.
172. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку. "Элм". 1987.
173. Гибб Х.А. Арабская литература (классический период). Москва. "Изд-во восточной литературы". 1960.
174. Джалаладдин Руми. Поэма о скрытом смысле. Избранные притчи. Москва. "Наука". 1986.
175. Джаярзаде И.М. Кобустан. Баку. "Элм". 1973.
176. Джавалидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы. Джалааддин Руми. Тбилиси. 1979.
177. Джамшидов Ш.А. Текстологическое исследование "Китаби-Деде Коркуд". Автореферат д.д.ф.н. Баку. 1985.
178. Джидди Г.А. Средневековый город Шамаха (IX-XVII вв.). Баку. "Элм". 1981.

179. Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения. III т. Москва. "Наука". 1980.
180. Дмитриева Л.В. Турецкая арабописьменная рукописная книга. - Рукописная книга в культуре народов Востока. Книга первая. Москва. "Главная редакция восточной литературы". 1987.
181. Дмитриева Л.В. Тюркоязычная арабописьменная рукописная книга по ее ареалам. - Рукописная книга в культуре народов Востока. Книга первая. Москва. "Главная редакция восточной литературы". 1987.
182. Жуковский В.А. Омар Хайям и странствующие четверостишия. - В сборнике статей учеников В.Р.Розена. С.-Петербург. 1897.
183. Из сокровищницы рукописей Азербайджана. Баку. "Элм". 1983.
184. Ирано-таджикская поэзия. Москва. "Художественная литература". 1974.
185. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку. "Элм". 1990.
186. Каграманов Дж.В. Критический текст произведений Имадеддина Насими. - Имадяддин Насими. Ясярляри. II ж. Бакы. "Елм". 1973.
187. Каграманов Дж.В. Описание археографических документов. Баку. "Элм". 1969.
188. Казем-Бек М. Избранные произведения. Баку. "Элм". 1985.
189. Казем-Бек М. Ислам. - "Русское слово". № 8. С.-Петербург. 1860.
190. Казем-Бек М. Исследования об уйгурах. ЖМНП. ч. XXXI, отд. II. 1841.
191. Казем-Бек М. О появлении и успехах Восточной словесности. ЖМНП. ч. XI. 1836.
192. Казем-Бек М. Предисловие. - "Семь планет". Казань. 1882.
193. Казем-Бек М. Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. Статья 2-ая. - "Современник". № 4. отд. 3. 1853.
194. Кази Ахмед. Трактат о каллиграфах и художниках. Москва-Ленинград. "Искусство". 1947.
195. Казиев А.Ю. Миниатюры рукописи "Хамсэ" Низами 1539-1543 гг. Баку. "Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР". 1964.

196. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. Москва. "Книга". 1977.
197. Казиев А.Ю. Художественно-технические материалы средневековой рукописи. Баку. "Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР". 1966.
198. Каталог арабских рукописей. I т. Баку. "Элм". 1984.
199. Каталог персидских рукописей. I т. Баку. "Юрняк". 1994.
200. Керимов П.А. Текстологическое исследование и научно-критический текст "Диван"а Алиджана Говси Табризи. Автореферат д.к.ф.н. Баку. 1991.
201. Кондырева Н.Б. Таинственная книга. - Самак-айяр. Книга первая. Москва. "Наука". 1984.
202. Конрад Н.Н. Запад и Восток. Москва. "Наука". 1972.
203. Крачковский И.Ю. Арабская рукопись воспоминаний о Шамиле. - Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. VI т. Москва-Ленинград. "Изд-во Академии Наук СССР". 1960.
204. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. VI т. Москва-Ленинград. "Изд-во Академии Наук СССР". 1960.
205. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. II т. Москва-Ленинград. "Изд-во Академии Наук СССР". 1956.
206. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку. "Элм". 1981.
207. Куделин В.Б. Поэзия Юниса Эмре. Москва. "Наука". 1980.
208. Лебедев Е.Д. Текстология. Вопросы теории. Москва. "Наука". 1982.
209. Лихачев Д.С. Текстология (краткий очерк). Москва-Ленинград. "Наука". 1964.
210. Лихачев Д.С. О некоторых задачах специальных филологических дисциплин. - Вестник АН СССР. № 4. Москва. "Наука". 1976.
211. Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X-XVII веков). Ленинград. "Наука". 1983.
212. Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X-XVII вв.). Москва-Ленинград. "Изд-во Академии Наук СССР" (Ленинградское отделение). 1962.
213. Магеррамов Т.А. Введение. - Дахлави Амир Хусров. Меджнун ве Лейла (Научно-критический текст и введение Магеррамова Т.А.). Москва. "Наука". 1965.

214. Макавелский А.О. *Авеста*. Баку. "Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР". 1960.
215. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград. "Изд-во Академии Наук СССР". 1951.
216. Мамедбейли Г.Д. Основатель марагинской обсерватории Мухаммед Насираддин Туси. Баку. "Элм". 1961.
217. Мамедов Г.А. Текстологическое исследование и научно-критический текст произведений Шах Исмаила Хатаи. Автореферат д.д.ф.н. Баку. 1970.
218. Мамедова М.Г. Об одном списке XVII века рукописи Низами Гянджави "Хамса". - Материалы всесоюзного совещания "Принципы научного описания археографических памятников народов Востока. Баку. "Элм". 1987.
219. Махмудов М. Арабоязычные поэты и литературоведы Азербайджана (VII-XII вв.). Автореферат д.д.ф.н. Баку. 1975.
220. Мусаева А.Ш. Деде Омар Ровшани и научно-критический текст его произведений. Д.к.ф.н. Баку. 1982.
221. Нагиев М.З. Азербайджанский переводный памятник XVI века "Шухада-намэ" (Вопросы палеографии, орфографии и перевода). Д.к.ф.н. Баку. 1978.
222. Нагиева Дж.М. Бакинские рукописи Алишера Навои. Баку. "Элм". 1986.
223. Нагиева Дж.М., Нуралиева Т.Н. Личные и казенные печати. Баку. "Элм". 1991.
224. Низами Арузи Самарканди. Собирание редкостей или четыре беседы. Москва. "Изд-во восточной литературы". 1969.
225. Низами. - Материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта 3-6 июня 1947 г. Баку. "Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР". 1947.
226. Низами Гянджави. Шараф-наме (Составитель научно-критического текста А.А.Ализаде). Баку. "Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР". 1947.
227. Низами Гянджави. Махзан ал-асрап (Составитель научно-критического текста А.А.Ализаде). Баку. "Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР". 1960.
228. Низами Гянджави. Лейли и Меджнун (Составитель научно-критического текста Аскер-заде и Бабаев). Москва. "Наука". 1965.

229. Ниязов Х.Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 8. Москва. "Наука". 1979.
230. Османов М.Н. Омар Хайям: проблема и поиски. - Омар Хайям. Рубайят. Москва. "Художественная литература". 1972.
231. Османов М.Н. Предисловие. - Фирдовси. Шах-намэ. I т. Москва. "Наука". 1991.
232. Основы текстологии (Под редакцией В.С.Нечаевой). Москва. "Изд-во Академии Наук СССР". 1962.
233. Петрушевский И.П. Ислам в Иране VII-XVII веках. Ленинград. "Изд-во ЛГУ". 1966.
234. Прохоров Е.И. Текстология. Москва. Изд-во "Высшая школа". 1966.
235. Прохоров Е.И. Текстология новой русской литературы. - Лебедев Е.Д. Текстология. Вопросы теории. Москва. "Наука". 1982.
236. Рагимов А. Бадр Ширвани и рукопись его дивана. - Бадр Ширвани. Диван. Москва. "Наука". 1985.
237. Рафили М. Мирза Шафи в мировой литературе. Баку. "Азернешр". 1958.
238. Рафили М. Низами. Жизнь и творчество. Москва. "Молодая гвардия". 1941.
239. Рашид ад-Дин Фазлуллах. Джами ат-таварих. I т. часть I. (Критический текст А.А.Ромаскевича, А.А.Хетагурова, А.А.Али-заде). Москва. "Наука". 1965.
240. Рашид ад-Дин. Переписка. Москва. "Наука". 1971.
241. Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. Москва. "Просвещение". 1970.
242. Рейсер С.А. Основы текстологии. Ленинград. "Просвещение". 1978.
243. Ремезов С.У. Чертёжная книга Сибири. С.-Петербург. 1822.
244. Рзаев А. Мирза Казем-Бек. "Азербайджанское Государственное издательство". 1965.
245. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца. - Советское востоковедение. Выпуск III. Москва-Ленинград. "Изд-во Академии Наук СССР". 1945.
246. Сади. Гюлистан. Москва. "Наука". 1959.
247. Салимзянова Ф.А. Введение. - Вейси. Хаб-наме. Москва. "Наука". 1976.

248. Саид-заде А.А. Мирза Шафи или Баденштедт? Баку. "Изд-во АГУ". 1940.
249. Сейидов М. Из истории азербайджано-армянских литературных связей (Насими и Маран). Ереван. 1960.
250. Семенов А.А. Гератская художественная рукопись и ее творцы. - Алишир Навои. Москва-Ленинград. "Гослитиздат". 1946.
251. Семенов А.А. Рецепты оформления старинных восточных рукописей. - Труды И.И.Я.Л. Таджикского филиала АН СССР. XXIX т. Душанбе. "Изд-во Таджикского филиала АН СССР". 1951.
252. Семенов А.А. Насири Хосроу - "книга путешествия", "книга просвещения", "книга счастья". - Известия Российской Академии Наук. I т. "Изд-во Российской Академии Наук". 1926.
253. Сидоров А.А. Друг книги - Советский библиофил. Москва. "Книга". 1981.
254. Список семейству Шамиля, отправляемому из Темур-Хан-Шуры в Калугу (Акты, собранные Кавказской археографической комиссией). XII т. Тифлис. 1904.
255. Стариakov А.А. Фирдоуси и его поэма "Шах-наме". Москва. 1957.
256. Стори И.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. II т. Москва. "Наука". 1972.
257. Струве В.В. Родина зороастризма. - Советское востоковедение. IV т. Москва. "Изд-во Академии Наук СССР". 1948.
258. Тагирджанов А.Т. О сатире, приписываемой Фирдоуси. Востоковедение. № 9 (серия восточных наук, выпуск № 25). Ленинград. "Изд-во ЛГУ". 1984.
259. "Тифлисские ведомости". № 4. 25 января 1829.
- 259а."Тифлисские ведомости". № 16. 16 октября 1829.
260. Фалиной А.И. Рашид ад-Дин и его переписка. - Рашид ад-Дин. Переписка. Москва. "Наука". 1971.
261. Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод. Москва. "Наука". 1983.
262. Фильшинский И.М. История арабской литературы. Москва. "Главная редакция восточной литературы". 1985.
263. Фирдовси А. Шах-наме. Москва. "Наука". 1960.
264. Фридрих И. История письма. Москва. "Наука". 1979.

265. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Москва. "Главная редакция восточной литературы". 1985.
266. Халидов А.Б. Предисловие. - Абу-ль-Фарадж ал-Исфахани. Книга песен. Москва. "Наука". 1980.
267. Хамид Сулейман. Текстологическое исследование лирики Алишира Навои. Д.д.ф.н. Ташкент. 1961.
268. Хамид Сулейман. Текстологическое исследование лирики Алишира Навои. Автореферат д.д.ф.н. Ташкент. 1961.
269. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. II т. Москва. "Изд-во иностранной литературы". 1961.
270. Церетели Г.В. Письмо Шамиля из Калуги. - Записки института востоковедения. V т. Москва-Ленинград. "Изд-во Академии Наук СССР". 1935.
271. Церетели Г.В. Вновь найденные письма Шамиля. - Труды первой Ассоциации арабистов. - Известия Академии Наук СССР. Москва-Ленинград. "Изд-во Академии Наук СССР". 1937.
272. Чайкин К.И. Литература Ирана X-XV вв. - "Восток". № 2. Москва-Ленинград..1935.
273. Шарифов К.К. Abd ал-Гани Нуҳави Ҳалисақарызаде и его литературно-текстологическая деятельность. Д.к.ф.н. Баку. 1984.
274. Эрнст Добльхофер. Знаки и чудеса. Москва. "Изд-во восточной литературы". 1963.

TÜRK, ƏRƏB VƏ FARS DİLLƏRİNDE

275. Abbas İqbal. Tarixe mufassale İran. IV c. Tehran. h. 1312.
276. Ayan H. Nesimiye aid olduğu sanılan şerlər. "Atatürk universiteti edebiyat fakültəsi dergisi". Ankara. 1975.
277. Ahmed Ateş. İstanbul kitablıqları farsca eserler kataloqu. İstanbul. 1968.
278. Baba Əfzəl Kaşani. Rubaiyyat (hazırlayan S.Nəfisidir). Tehran. h. 1311.
279. Badauni. Müntəxabat ət-təvarix. III c. Kəlküttə. 1968.
280. Bahar M. Səbkşinası. III c. Tehran. h. 1319.
281. Əl-Behbiti Nəcib Muhamməd. Əbu Təmmam ət-Tai. Həyatihu və həyat şirihi. Qahirə. "Dər əl-kutub əl-misriyyə". 1970.

282. Bədiu-z-Zaman Buşruyei-Xorasani. Suxan və Suxanvəran. II c. Tehran. h. 1312.
283. Bəyani M. Əhval və əsəri-xoşnevisan. Nəstəlik nevisan. Bəxş 1. Tehran. h. 1345.
284. Bəyani M. Əhval və əsəri-xoşnevisan. Nəstəlik nevisan. Bəxş 3. Tehran. h. 1348.
285. Vahid Dəstgirdi. Dəftəre həftom gəncineyi-Gəncəvi. Tehran. "Azərmah". h. 1318.
286. Qazi Mir Əhmədi Münsiyi Qumi. Gülüstani-hünər (Əhməd Suheyli Xansarinin nəşri). Tehran. h. 1352.
287. Qəbabə Fəxrəddin. Minhəc ət-Təbrizi və şuruhu. Hələb. h. 1395.
288. Qəzvini M.A. Həvaşı çahar makale. Leyden. 1909.
289. Qiyyasəddin Xondəmir. Həbib əs-siyər. Tehran. h. 1270.
- 289a. Quran.
290. Daneşpejuh Muhamməd. Fehristi-kitabxanei-mərkəzi-daneşgahi. Tehran. XIV c. Tehran. "İntişarati-daneşgahi". Tehran. h. 1340.
291. Dehxuda M.A. Havaşı və mulahazat (mukaddime). - Divani-Nasiri Xusrav. Tehran. h. 1304.
292. Dövlətşah Səmərqəndi. Təzkirət əş-şüəra. Bombey. h. 1318.
293. Ekrem Ziya Umeri. Hadis tarihi. Konya. "Esra yayınları". 1990.
294. Eraslan Kamal. Manzum Oquzname. İstanbul. 1976.
295. Ergin M. Dede Korkut kitabı. I c. Giriş-mətn, faksimile. Ankara. 1958.
296. Əbu Səd Səmani. Kitab əl-ənsab. Leyden. 1912.
297. Əbu əl-Fərəc əl-İsfahani. Kitab əl-əğəni. IV c. Beyrut. "Dər əl-kutub əl-ilmiyyə". 1955.
298. Əsəməhu Nasır ən-Nəqşbəndi, Ziya Muhəmməd Abbas. Məxtutat əl-hədis ən-nəbəvi əş-şərif və ulumu. Bağdad. "Məktəbət əl-müsənnə". 1988.
299. Əsər Əbu əl-Əla əl-Məərri. Əs-Səfər əs-səni. Şuruh "Siqt əz-zənd". Əl-Qism əl-əvvəl. Qahirə. "Mətbəət əl-hilal".
300. Əhməd bin Umar bin Əli ən-Nizami əl-Əruzi əs-Səmərqəndi. Kitabe çahar məqale. Leyden. h. 1327.
301. Əhməd Əmin. Fəcr əl-islam. Qahirə. "Dər əl-maarif". 1955.
302. Əhməd Şəlbı. Tarix ət-tərbiyə əl-islamiyyə. Bağdad. "Məktəbət əl-musənnə".

303. Zəbihullah Səfa. Tarixi-ədəbiyyat dər İran. Cilde əvvəl. Tehran. h. 1333.
304. Əz-Zəhəbi Muhamməd bin Əhməd. Təzkirət əl-hüffaz. Beyrut. "Dər əl-kitab əl-cədid".
305. İbn Quteybə Abdullah. Əş-Sir və-ş-şüəra. Beyrut. "Dər əl-kutub əl-ilmiyyə". 1964.
306. İbn ən-Nədim. Əl-Fihrist. Tehran. h. 1325.
307. İbn əl-Fuvati. Təxxis məcmə əl-ədəb fi mucəm əl-əlqab. IV c. I hissə. Dəməşq. "Məktəbət ən-nuri". 1962.
308. İsmail Hikmət Ertaylan. Varka və Gülsah. İstanbul. 1945.
309. İstanbul kitablıqları türkçe yazmalar kataloqu. I c. İstanbul. 1947.
310. Yaqut əl-Həməvi. Mucəm əl-buldən. II c. Qahirə. "Məktəbət nahdat Misr".
311. Yaqut əl-Həməvi. Mucəm əl-buldən. IX c. Qahirə. "Məktəbət nahdat Misr".
312. Yunis Emre. Divanı (hazırlayanı Faruk K.Timurtaş). İstanbul. "Karvan kitabçılıq basın". 1972.
313. Yunus Emre. Qüldəste (hazırlayanlar Sevgi Göğdemir və Ayvaz Göğdemir). Ankara. "Kültür bakanlığı". 1990.
314. Yunus Emre. Divan. İstanbul. "Hicrət yayınları, yaylacık matbası". 1977.
315. Yusif İbn Tahir əl-Xoyi. Şərh "ət-Tənvir" alə "Siqt əz-zənd" li Əbi əl-Əla əl-Məərri. II c. Qahirə. h. 1286.
316. Yusif əl-İş. Dur əl-kutub əl-ərəbiyyə əl-ammə və şibh əl-ammə li biləd əl-İraq və-ş-Şam. Dəməşq. "Dər əl-fikr". 1992.
- 316a. Əl-Kəşgari Mahmud bin əl-Hüseyn bin Muhamməd. Divani-lügət ət-türk. İstanbul. "Dər əl-xilafə əl-aliiyyə". h. 1335.
317. Gölpinarlı A. Yunus Emre və tasavvuf. İstanbul. 1961.
318. Levend A.S. Arab, fars və türk edəbiyyatlarında Leyla və Məcnun hekayəsi. Ankara. 1959.
319. Levend A.S. Türk edəbiyyatı tarixi. I c. Ankara. 1984.
320. Lütfəli bəy Azər. Ataşkədə. I c. Tehran. 1959.
321. Mauləvi Ağa Əhməd Əli Əhməd. Həft asiman. Kəlkütte. 1873.
322. Əl-Mərzuqi Əbu Əli Əhməd. Şərh divan "əl-Həmasə". Qahirə. "Mətbəət əl-hilal". 1967.
323. Məhsəti Gəncəvi. Divan (hazırlayanı Tahir Şəhab). Tehran. h. 1347.

324. Mirzə Səngilah. Təzkirət əl-xəttatin. II c. Təbriz. h. 1295.
325. Munzəvi Əhməd. Fehriste nüsxəhayi-xətti farisi. I c. Tehran. h. 1348.
326. Munzəvi Əhməd. Fehriste nüsxəhayi-xətti farisi. IV c. Tehran. h. 1348.
327. Mustafa bin Abdullah əş-şəhir bi Hacı Xəlifə və bi Katib Çələbi. Kəşf əz-zünun an əsəmi əl-kutub və-l-funun. I c. İstanbul. h. 1310.
328. Muhamməd bin İmran əl-Mərzubani. Mucəm əş-şüəra. Beyrut. "Dər əl-mərifə". 1960.
329. Muhamməd Əli Təbrizi (Mudərris). Reyhanət əl-ədəb. II c. Tehran. "Çapxaneyi-əlmi". h. 1327.
330. Muhamməd Əli Tərbiyət. Danişməndəni-Azərbaycan. Tehran. h. 1314.
331. Muhamməd Muhsin əş-şəhir bi Şeyx Ağa Bozorq ət-Tehrani. Əz-Zəriə ilə təsənif əş-şıə. IX c. II hissə. Tehran. "Çap islamiyyə". h. 1378 (1959).
332. Muhamməd Muhsin əş-şəhir bi Şeyx Ağa Bozorq ət-Tehrani. Əz-Zəriə ilə təsənif əş-şıə. XIX c. Tehran. "Çap islamiyyə". h. 1389 (1969).
333. Muhamməd Həsəneyn. Nizami əl-Gəncəvi. Qahirə. 1954.
334. Muhamməd Hüseyn Səba. Təzkirei-ruzi-rouşən. Tehran. h. 1343.
335. Nasiri Xusrov. Divan. Tehran. h. 1304.
336. Nəfisi S.T. Tarixi-nəzmu nəsr dər İran və dər zəbani farisi. I c. Tehran. h. 1344.
337. Nizaməddin Xacə. Tabaqati-Əkbəri. II c. Kəlkütte. 1929.
338. Nizami Gəncəvi. Məxzən əl-əsrar (V.Dəstgirdinin nəşri). Tehran. h. 1313.
339. Nizami Gəncəvi. Divane qasayido ğəzaliyyat (hazırlayanı S.Nəfisidir). Tehran. h. 1338.
340. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tehran. 1934.
341. Nuray Yıldız. Eskiçaq kütübhaneləri. İstanbul. 1985.
342. Osman Kəsikoglu. Nüzulundan günümüze Qurani-kerim bilqiləri. Ankara. "Türkiye diyanet vakfi". 1989.
343. Ömər Xəyyam. Rubaiyyat (hazırlayanı S.Nəfisidir). Tehran. h. 1306.
344. Ömər Xəyyam. Rubaiyyat (hazırlayanı Hüseyn Daneşdir). İstanbul. 1927.

345. Sadreddin Nuzhet Erqün. Bektaşî edebiyyatı antolojisi. On yeddinci əsr dən bəri Bektaşî. - Qızılbaş şairləri və nefesləri. İstanbul. 1955.
346. Səmək əyyar. Tehran. h. 1343.
347. Ət-Təbrizi əl-Xətib. Şərh ixtiyarat əl-Mufaddal. Dəməşq. 1970.
348. Ət-Təbrizi əl-Xətib. Şərh qəsaid əl-aşar. Hələb. 1969.
349. Ət-Təbrizi əl-Xətib. Şərh divan "əl-Həməsə". I c. Beyrut. "Aləm əlkutub".
350. Ət-Təbrizi əl-Xətib. Şərh divan Əbu Təmmam. I c. Qahirə. 1964.
351. Təzkirəi Nəsrabadi. Tehran. h. 1316.
352. Topkapı sarayı kütüphanası türkçe yazmalar kataloqu. İstanbul. 1961.
- 352a. Türkiye yazmaları toplu kataloqu. I c. Ankara. "Türk tarix qurumu basım evi". 1981.
353. Fehriste nüsxəhayi-xətti kitabxanahayı-Rəşt və Həmədan (hazırlayanlar Muhamməd Dərviş, Cavad Məqsud, Pərviz Əzkaidir). Tehran. h. 1353.
354. Fehriste nüsxəhayi-xətti kitabxane-i-daneşkədei-ədəbiyyat (Tərtibçi Muhamməd Təqi Daneşpejuhdur). Tehran. h. 1339.
355. Fəridəddin Əttar. İlahinamə. Tehran. h. 1339.
356. Xeyrəddin Zirikli. Əl-Əlam. IX c. İstanbul. Mətbəət Kusta Tomas. h. 1376.
357. Həbib əz-Ziyat. Əl-Viraqa və sinaat əl-kitəbə. Beyrut. 1992.
358. Həmdullah Qəzvini. Tarixi-qozide. Tehran. h. 1328.
359. Hidayət R. Məcmə əl-füsəha. Tehran. h. 1294.
360. Hüseyin Arif. Divanı və həyatı ile Yunus Emre. İstanbul. 1977.
361. Cahit Özelli. Kul Nesimi. Ankara. 1963.
362. Şeyx Muhamməd Əbdüləzim əz-Zərqani. Mənahil əl-ürfan fi ulum əl-Quran. I c. Qahirə.
363. Şəmsəddin Muhamməd bin Qeys ər-Razi. Əl-Mucəm fi-l-məayir əl-əşar əl-əcəm. Tehran. h. 1314.
364. Şəmsəddin Muhamməd bin Qeys ər-Razi. Əl-Mucəm fi-l-məayir əl-əşar əl-əcəm. Tehran. h. 1338.
365. Şəmsəddin Sami. Qamus əl-əlam. VI c. İstanbul. h. 1316.
366. Şuruh "Siqt əz-zənd" li-t-Təbrizi və-l-Bətəlyavsi və-l-Xarəzmi. Əs-Səfər əs-səni. Əl-Cuz əl-əvvəl. - Ət-Təqdim. Qahirə.
- Avropa dillərində

367. A history of Ottoman Poetry by the late E.Y.W. Gibb. vol. 3, London. 1907.
368. Bacher W. Nizamis Leben und Werke und der Feildes Nizamischen Alexanderbuches. Mit persischen Fexten als Anhang. Beitrage zur Ceschichte der persischen Literatur und der Alexsandersage Leipzig. 1871.
369. Binyon L. Poems of Nizami described by. London. 1928.
370. Biographical notes-Biographical Notes of Persian poets. London. 1846.
- 370a. Codices manuscripts VII. Handlist of arabic manuscripts in the Library of the university of Leiden and other collections in the Netherlands. Compiled by P.Voorhoeve in *bibliotheca unwersitatis Lugduni Batavorum*, 1957.
371. Denison. E.Ross. Rudaki and Pseudo-Rudaki, - JRAS, 1924.
372. Derbent-nameh. Translated from a select turkish version and published with the texts and with notes. Occurring throughout the work, by Mirza A.Kazem-Beg. Sanct-Petersbourg. 1851.
373. Ethe H. Nasir ibn Khusraus Leben, Denken und Dichten. Leiden, 1884.
374. Ethe. H.Rudagi, der Samanidendifchter, - "Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften Zu G(ttingen)", 1873.
375. Fagnan. Ed. Le Livrede la felicite par Nasir ed Din ben Khosrov - LDMG. Bd. 34, 1880.
- 375a. Geschichte der arabischen Litteratur. Von. prof. Dr. C.Brockelmann. Supplement band II. Leiden. E.J. Brill. 1938.
376. H.F.Von Dies. Denkwurdigkeiten. Berlin, 1815.
377. Houtsma M. Some remarks on the divan of Nizami "Ajabname". A volume of oriental studies presented to E.G.Brown. Cambridge. 1922.
378. Meier Fritz. Die sch(ne Mahsati. E in meitrag zur geschichte der persischen viezeibers. Wiesbaden, 1963.
379. Minorsky V. The Poetry of Shan Ismail I, London. 1942.
380. Rieu Ch. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. vol. 1-3, London, 1879-1883.
381. Rieu Ch. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, v. I-III. Published by the trasters of the British Museum, 1996.

382. Rieu Ch. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. Supplement. London. 1895.
383. Rieu Ch. Supplement to the Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. London. 1895.
384. The Rahat-us-Sudur wa Ayat-us-surur being a history of the Saljugs by Muhammad ibn Ali ibn Suleyman ar-Rawandi ed. With notes, glossary and indices by Muhammad Iqbal. Leyden. 1921.
385. Welch St. A Kings book of the Kings. The Shah-nameh of Shah Tahmasp. N. Y. 1972.

ƏLYAZMA MƏNBƏLƏRİ

386. Abdullah ibn Məsud əl-Məhbubi əl-Hənəfi. Tənqih əl-üsul. M-64. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu, səh. 74-255.
387. Əl-Baydavi Əbu-l-Xeyr Nəsirəddin Abdullah bin Umar əl-Qadi. Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil. D-241. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
388. Bakıxanov A. Qanuni-Qüdsi. B-7768. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 38b-53b.
389. Budaq Qəzvini. Cavahir əl-əxbər. D-288. S-Peterburq şəhəri M.Y.Saltikov-Şedrin adına Ümumi Dövlət kitabxanası.
390. Burhanəddin bin Kamaləddin Həmid. Şərh əl-istiarət və ət-təşbihət. B-451. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 2b-12a.
391. Vanqulu. Tərcüman əs-sihah. M-370. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
392. Qaili. Miftəh əl-əsəmi. M-44. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
393. Qırx hədis. B-2873. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
394. Qövsü Təbrizi. Divan. B-4366. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu
395. Əbdülqafur əl-Lari. Haşıyə alə şərh əl-kafiyyə fi-n-nəhv. B-679. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 162a-278a.
396. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Kitabxana dəftəri. A-410. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu
397. Əbdürəhman ibn Cəmaləddin əl-Hüseyni əl-Qumuqi. Xülasət ət-təfsil an əhval əl-imam Şamil. A-710. Rusiya Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq institutu.

398. Əli ibn Hüseyn Əlaəddin Çələbi. Tac əl-ədəb. M-315. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
399. Əli ibn Hüseyn Əlaəddin Çələbi. Tac əl-ədəb. M-311. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
400. Əli ibn Hüseyn Əlaəddin Çələbi. Tac əl-ədəb. B-1167. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
401. Əlyazma toplusu. B-451. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
402. Əlyazma toplusu. B-503. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
403. Əlyazma toplusu. B-6834. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
404. Əlyazma toplusu. A-420. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
405. Əlyazma toplusu. B-5846. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
406. Əlyazma toplusu. B-7492. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
407. Əlyazma toplusu. A-149. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
408. Əlyazma toplusu. A-1481. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
409. Əlyazma toplusu. A-1478. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
410. Əlyazma toplusu. B-701. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
411. Əlyazma toplusu. A-100. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
412. Əlyazma toplusu. B-6710. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
413. Əlyazma toplusu. B-390. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
414. Əlyazma toplusu. B-689. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
415. Əlyazma toplusu. B-3982. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.

416. Əlyazma toplusu. B-5207. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
417. Əlyazma toplusu. B-588. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
418. Əlyazma toplusu. B-576. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
419. Əlyazma toplusu. B-1745. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
420. Əlyazma toplusu. S-610. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
421. Əlyazma toplusu. B-7492. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
422. Əlyazma toplusu. A-410. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
- 422a. Əlyazma toplusu. B-3982. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
423. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
B-733. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
424. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
B-612. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
425. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
M-64. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
426. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
B-139. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
427. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
B-626. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
428. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
B-477. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
429. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
B-474. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
430. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
B-435. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
431. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
B-729. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
432. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülpən Nuxəvi Xalisəqarızadədir).
B-679. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.

433. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadədir). B-769. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
434. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadədir). B-5545. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
435. Əlyazma toplusu. B-234. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
436. Əlyazma toplusu. B-5266. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
437. Əlyazma toplusu B-1236. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
438. Əmir Əhməd Razi. Həft iqlim. M-273. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
439. Əl-Ərdəbili Yusif bin İbrahim. Əl-Ənvar li əməl əl-əbrar. D-542. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
440. Əl-Ərdəbili Yusif bin İbrahim. Əl-Ənvar li əməl əl-əbrar. B-5743. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
- 440a. Əl-Əsqałani Əhməd bin Həcər. Nüzhət ən-nəzər fi taudih nüxbət əl-fikr. B-626. Azərbaycan EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 27a-82a.
441. Əsirəddin əl-Əbhəri. İsağoci. B-5100. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
442. Əhməd bin Əli əl-Ucduvani. Şərh əl-Kafiyə fi-n-nəhv. B-7492. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 131b-297b.
443. Əhməd bin əl-Hüseyn əl-Çarpərdi. Şərh "əş-Şafiyə fi-n-nəhv". B-7492. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 1b-130b.
444. Əhmədi Təbrizi. Əsrarnamə. B-5266. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 38b-103a.
445. Əhmədi Təbrizi. Əsrarnamə. B-1236. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 1a-55a.
446. İbadullah Yusif bin Hüseyn əl-Kərməsti. Əl-Vaciz. B-733. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 379b-398b.
447. İbn Əcrum Əbu Abdullah Muhamməd bin Davud əs-Sinhaci. Əl-Əcrumiyyə fi-n-nəhv. B-234. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 152b-163a.
448. İbn Sabit. Əl-Fiqh əl-əkbər. M-64. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 136b-141a.
449. İbn Sina. Əl-Qanun fi-t-tibb. M-219. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.

450. İbrahim əl-Ərəsi əş-Şəkəvi. Haşıyə alə şərh əl-ənnüümuzəc fi-nəhv. B-474. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 47b-91a.
451. İbrahim əl-Ərəsi əş-Şəkəvi. Haşıyə alə şərh əl-ənnüümuzəc fi-nəhv. S-813. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 47b-91a.
452. İsa. Mehri və Vəfa. B-7768. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
453. İsa. Mehri və Vəfa. B-5655. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
454. İsmail əl-Cövhəri. Əs-Sihah fi-l-luğə. M-389. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
455. İshaq Rzayı əz-Zəncani. Mənzumeyi-əqaid. B-2985. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
456. İshaq Rzayı əz-Zəncani. Mənzumeyi-əqaid. B-5275. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
457. İshaq Rzayı əz-Zəncani. Mənzumeyi-əqaid. M-315. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
458. Yaziçıoğlu Muhammed. Muhammədiyyə (Mirzə Kazımbəyin hazırladığı mətn). FS-572. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
459. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah. B-5266. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 1a-37a.
460. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah. B-4228. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
461. Yusif Muskuri Şirvani. Bəyan əsrar ət-talibin. B-6080. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 1b-47b.
462. Yusif Muskuri Şirvani. Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf. B-733. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 450b-463a.
463. Yusif Muskuri Şirvani. Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf. B-5447. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 14a-51b.
464. Yusif Muskuri Şirvani. Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf. B-1746. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 1b-42a.
465. Yusif Muskuri Şirvani. Silsilət əl-'uyun. B-5447. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 1b-11b.
466. Yusif Muskuri Şirvani. Tifl əl-məani. B-2246. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 1b-105b.
467. Yusif Muskuri Şirvani. Tifl əl-məani. B-2342. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 155b-204a.

468. Yusif Muskuri Şirvani. Tifl əl-məani. B-830. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 1b-42b.
469. Kitabi-Dədə Qorqud. FS-669. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
470. Kitabi Gülüstannameyi-Şeyx Sədi. T.N.S. № 237. S.-Peterburq şəhəri M.Y.Saltikov-Şedrin adına Ümumi Dövlət kitabxanası.
471. Gülsəni Bərdəi. Divan. V-1206. Rusiya EA Şərqşünaslıq institutu (S.-Peterburq şöbəsi).
472. Məqsədi. Möcüznamə. B-668. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
473. Məsud. Mərah əl-ərvah. B-4778. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
474. Məhsəti və Əmir Əhməd. M-9. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
475. Molla Muhamməd Hüzni Nuxəvi. Üveysnamə. B-6136. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
476. Muinəddin Əhməd bin Əbdürəzzəq ət-Təntərani əl-Marağı. Əl-Qasidət ət-Təntəraniyyə. B-6817. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
477. Muinəddin Əhməd bin Əbdürəzzəq ət-Təntərani. Əl-Qəsidiə ət-Təntəraniyyə. B-2402. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
478. Mustafa bin Abdullah əl-məruf bi Hacı Xəlifə və Katib Çələbi. Kəşf əz-zünun an əsəmi əl-kutub və-l-funun. M-64. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
479. Mustafa bin Həmzə. Nəticəc əl-əfkar fi şərh izhar əl-əsrar fi-n-nəhv. B-626. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 83a-268a.
480. Muhəmməd bin Musa əl-Quduqi. Haşıyə alə haşıyə əl-fəvid əd-diyaiyyə. B-679. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 111b-160b.
481. Muhəmməd bin Pir Əli Birgəvi. İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv. B-733. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 62b-71a.
482. Muhəmməd bin Hüseyin əl-Bəhşəni əl-Məktəbi Molla Ömərzadə Hicabi Əfəndi. Şərh əl-vələdiyyə fi-l-ədəb. B-474. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 102a-176a.
483. Muhəmməd Muslahəddin bin Salah əl-Lari. Haşıyə alə şərh hidayət əl-hikmə. B-477. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 204b-285a.

484. Muhəmməd Tahir əl-Kərəxi. Bəriqət əs-suyuf əl-cəbəliyyə fi bəd əl-qəzavat əş-Şamiliyyə. V-3712. Rusiya EA Şərqşünaslıq institutu.
485. Müəmma. A-175. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
486. Nəsimi İmadəddin. Divan. M-227. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
487. Nəsirəddin Tusi. Şərh əl-işarət və-t-tənbihət fi-l-məntiq və-l-hikmə. M-92. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
488. Nəcməddin Ömər bin Əli əl-Qəzvini əl-Katibi. Ər-Risalət əş-şəmsiyyə fi-l-qavaid əl-məntiqiyyə. B-733. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 133b-142a.
489. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. M-203. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
490. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. M-207. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
491. Rəhməti Təbrizi. Divan. B-143. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
492. Rəşid bəy Əfəndiyevin arxiv. Inventar 8/Q-1/1. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
493. Risaleyi-müəmma. B-2304. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
494. Rövşəni Dədə Ömər. Divan. B-778. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
495. Rövşəni Dədə Ömər. Divan. B-3972. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
496. Rövşəni Dədə Ömər. Divan. M-502. Upsala universitetinin kitabxanası.
497. Rövşəni Dədə Ömər. Divan. N-928. İstanbulun Top-Qapı sarayı.
498. Rukopisğ, xranəhaəsə v Qosudarstvennoy Publiquey bibliotekə im. M.E.Saltikova-Hedrina v Peterburqe, arx. 1829 q., op. 1, d. 4.
499. Salman Savici. Divan. M-214. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
500. Saçaqlızadə Muhəmməd əl-Mərəsi. Əl-Valadiyyə fi-l-ədəb. B-733. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 149b-153a.
501. Saçaqlızadə Muhəmməd əl-Mərəsi. Təqrir əl-qavanin. B-733. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 157b-186b.

502. Əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Muhəmməd əl-Cürcani. Haşıyə alə-risalət əş-şəmsiyyə. B-451. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 12b-153a.
503. Sədəddin Sədulla əl-Bərdəi. Hədaiq əd-dəqaiq. B-5522. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 24b-64a.
504. Əs-Səxavi Muhəmməd bin Əbdürrəhman. Ət-Təhsil və-l-bəyan fi siyaq qıssət əs-Seyyid əs-Salman. № 234. ABS "Yale" universitetinin kitabxanası.
505. Sudi. Şərh "Gülüstan". Dorn-373. S.-Peterburq M.Y.Saltikov-Şedrin adına Ümumi Dövlət kitabxanası.
506. Süruri. Şərh "Gülüstan". Dorn-37. S.-Peterburq M.Y.Saltikov-Şedrin adına Ümumi Dövlət kitabxanası.
507. Tutinamə. B-3465. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
508. Tutinamə. B-4359. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
509. Tutinamə. B-5239. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
510. Farsca-azərbaycanda lüğət. B-7649. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
511. Fəridəddin Əttar. Məntiq ət-teyr. V-151 (188). Rusiya EA Şərqşünaslıq institutu (S.-Peterburq şöbəsi).
512. Füzuli. Divan. M-236. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
513. Füzuli. Divan. M-216. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
514. Füzuli. Külliyyat. № 1924. S.-Peterburq. Şərqşünaslıq institutu.
515. Xaqani Şirvani. Qəsidiə və mədhiyyələr. S-263. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
516. Xaqani Şirvani. Divan. M-204. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
517. Xaqani Şirvani. Divan. M-247. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
518. Xəlili. Firqətnamə. V-3759. Rusiya EA Şərqşünaslıq institutu (S.-Peterburq şöbəsi).
519. Xəlili. Firqətnamə. V-4143. Rusiya EA Şərqşünaslıq institutu (S.-Peterburq şöbəsi).
520. Xətai Təbrizi. Yusif və Züleyxa. B-5460. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
521. Hafiz Şirazi. Divan. B-4291. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
522. Həqirnamə. S-978. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.

- 522a. Hətəm Tai dastanı. A-121. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
523. Hüseyin bin Əhməd əz-Zinizadə. Ənvər əl-aşıqin. A-552. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
524. Hüseyin ibn Muhamməd əl-Hüseyni. Müəmma. A-282. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
525. Cami Əbdürəhman. Divan. M-453. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
526. Cami Əbdürəhman. Divan. M-434.
527. Cami Əbdürəhman. Yusif və Züleyxa. B-4682. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
528. Cami Əbdürəhman. Ləvami fi şərh əl-qasidət əl-xəmriyyə əl-Fəridiyə. M-64. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 888-903.
529. Cəlaləddin Muhəmməd bin Əsəd əs-Siddiqi əd-Dəvvani. Şərh əl-əqaid əl-əzdiyyə. B-435. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
530. Cəlaləddin Muhəmməd bin Əsəd əs-Siddiqi əd-Dəvvani. Şərh təhzib əl-məntiq və-l-kəlam. B-477. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 133a-203b.
531. Cəmaləddin Yusif bin İbrahim əl-Ərdəbili. Kitab əl-fəraiz. B-5762. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
532. Əl-Cövhəri İsmail. Əs-Sihah fi-l-luğə. M-389. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
533. Cüng. B-1496. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
534. Şami. Şərh "Gülüstan". Dorn-374. S.-Peterburq M.Y.Saltikov-Şedrin adına Ümumi Dövlət kitabxanası.
535. Şah İsmayıł Xətai. Dəhnəmə. V-289 (297). S.-Peterburq. Asiya xalqları institutu.
536. Şah İsmayıł Xətai. Dəhnəmə. № 1413. Özbəkistan EA Şərqşünaslıq institutu.
537. Şah İsmayıł Xətai. Divan № 1339/1412. Özbəkistan EA Şərqşünaslıq institutu.
538. Seyxzadə Mühyəddin Muhamməd bin əş-Seyx Musləhəddin Mustafa əl-Qucəvi. Haşıyə alə "Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil". B-3589. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.
539. Şəbüstəri Mahmud. Gülsəni-rəz. OR-959. Britaniya muzeyi.
540. Şərh əl-bina. B-5061. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu.

541. Şihabəddin Əhməd bin Həcər əl-Askalani. Nuzhat ən-nəzər fi taudih nuxbat əl-fikr. B-626. Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutu. Vərəq 27a-82a.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
I FƏSİL. Azərbaycan əlyazma kitabı və kitabxanaları	8
II FƏSİL. Azərbaycan mətnşünaslığının qaynaqları və inkışaf yolları	58
III FƏSİL. Təhriflər və onları doğuran başlıca amillər	117
IV FƏSİL. Şərhlər və şərti işarələr sistemi	172
Ədəbiyyat	220

**KAMANDAR ŞƏRİFLİ
“MƏTNŞÜNASLIQ”
“Tural-Ə” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi - 2001**

NPM-in direktoru: Asif RÜSTƏMLİ

Yığılmağa verilmiş 09.08.2001.

Çapa imzalanmış 06.09. 2001.

Kağızın formatı 60x84 1/16.

Həjmi 15.75 ç.v.

Tiracı 300 nüsxə.

Sifariş № 35

Qiyməti müqavilə ilə.

Bakı, “Tural-Ə” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi,
Ə.Haqverdiyev, 15. Tel: 39-49-17